

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ – ЗАСНОВАНИЙ У 1947 р.
ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 1•2026

Головний редактор

ЧАБАЙ В. П., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

Редакційна колегія

БОЛТРИК Ю. В. – кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

БУЙСЬКИХ А. В. – доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

ГАРДІ С. Е. – PhD, Альянс для боротьби зі злочинністю в інтернеті, Велика Британія

ДЖІНДЖАН Ф. – професор, доктор хаб., Університет Сорбонни, Париж-1, Франція

ЗАЛІЗНЯК Л. Л. – професор, доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

КАЙЗЕР Е. – професор, доктор хаб., Вільний університет Берліна, Німеччина

МОТУЗАЙТЕ МАТУЗЕВІЧУТЕ (КІН) Г. – професор, PhD, Вільнюський університет, Литва

ОТРОЩЕНКО В. В. – професор, доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

ПЛАВІНСЬКИЙ М. О. – кандидат історичних наук, Варшавський університет, Польща

ПОТЄХІНА І. Д. – кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України, Україна

РАБІНОВІЦ А. – PhD, Техаський університет в Остіні, Сполучені штати Америки

ФОРНАСЬЄ Й. – професор, доктор, Галле-Віттенберзький університет імені Мартіна Лютера, Німеччина

ШЕВЧЕНКО Т. М. – кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України (відповідальний секретар)

ШНЕЕВАЙС Є. – доктор хаб., Центр археології Ляйбніца, Німеччина

ARHEOLOGIA

SCIENTIFIC JOURNAL – FOUNDED IN 1947
FREQUENCY: QUARTERLY

KYIV • 1•2026

Editor-in-Chief

CHABAI V. P., Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology
of the National Academy of Sciences of Ukraine

Editorial Board

BOLTRYK Yu. V. – PhD in History, Institute of Archaeology NAS of Ukraine

BUISKYKH A. V. – DSc., Institute of Archaeology NAS of Ukraine

DJINDJIAN F. – Professor, Dr. Hab., University of Paris 1 Pantheon Sorbonne, France

FORNASIER J. – Professor, Ph.D., Martin Luther University Halle-Wittenberg, Germany

MOTUZAITĖ MATUZEVIČIŪTĖ (KEEN) G. – Professor, Ph.D., Vilniaus universitetas, Lithuania

HARDY S. A. – PhD., Alliance to Counter Crime Online, United Kingdom

KAISER E. – Professor, Dr. Hab., Institute of Prehistoric Archaeology Freie Universität Berlin, Germany

OTROSHCHENKO V. V. – Professor, DSc., Institute of Archaeology NAS of Ukraine

PLAVINSKI M. O. – PhD in History, University of Warsaw, Poland

POTEKHINA I. D. – PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

RABINOWITZ A. – PhD in Classical Archaeology, The University of Texas at Austin, USA

SHEVCHENKO T. M. – PhD in History, Institute of Archaeology NAS of Ukraine (Executive Secretary)

SCHNEEWEISS J. – Dr. Hab., Leibniz-Zentrum für Archäologie, Germany

ZALIZNIAK L. L. – Professor, DSc., Institute of Archaeology NAS of Ukraine

ЗМІСТ

CONTENTS

Статті

- МАНЬКО В. О., ТЕЛІЖЕНКО С. А. Крем'яний комплекс шару 4 стоянки Фатма Коба, Крим, Україна
- ПУКЛІНА О. О. Розписний скляний посуд з Ольвії Понтійської
- СІКОЗА Д. М. Комплекс гунського часу з пониззя Дніпра
- АКСЬОНОВ В. С. Катакомби особливого типу Верхньосалтівського некрополя

Articles

- 5 MANKO V. O., TELIZHENKO S. A. Flint Artefacts of Layer 4 at the Fatma Koba Site, Crimea, Ukraine
- 18 PUKLINA O. O. Painted Glassware from Olbia Pontica
- 28 SIKOZA D. M. Hun Assemblage from the Dnipro River Lower Region
- 46 AKSIONOV V. S. Catacombs of a Specific Type within the Verkhni Saltiv Necropolis

Публікації археологічних матеріалів

- ЛИСЕНКО С. Д., ЛИСЕНКО С. С. Комплекси кінця пізнього бронзового та раннього залізного віку Войцехівського могильника (за матеріалами досліджень 2013 р.)
- ЧЕЧУЛІНА І. О. Чорнолаковий посуд у зібранні античної колекції Старого музею (Берлін, Німеччина): погляд із Північного Причорномор'я
- САВЕЛЬЄВА К. С., САВЕЛЬЄВ О. К. Світильники з римської цитаделі Тіри

Publications of Archaeological Materials

- 65 LYSENKO S. D., LYSENKO S. S. Late Bronze and Early Iron Age Assemblages of the Voitsekhivka Cemetery (based on research of 2013)
- 92 CHECHULINA I. O. Black-Glazed Ware in the Collection of Classical Antiquities of the Altes Museum (Berlin, Germany): Perspectives from the Northern Black Sea Region
- 106 SAVELIEVA K. S., SAVELIEV O. K. Lamps from the Roman Citadel of Tyras

---

*До історії
стародавнього виробництва*

БУЦЬКИЙ І. М., МИШУСТА О. В. Технологічні традиції виготовлення кераміки населення фіналу доби бронзи в басейні р. Самара

*To the History
of Ancient Crafts*

125 BUTSKYI I. M., MYSHUSTA O. V. Technological Traditions of Ceramics Production of the Final Bronze Age Population in the Samara River Basin

---

Історія науки

ПОПЕЛЬНИЦЬКА О. О. Кременний наконечник дротика доби бронзи з Криму

History of Science

142 POPELNYTSKA O. O. A Bronze Age Flint Dart Point from Crimea

V. O. MANKO, S. A. TELIZHENKO

FLINT ARTEFACTS OF LAYER 4 AT THE FATMA KOBA SITE, CRIMEA, UKRAINE

The Early Holocene complex of Layer 4 at the Fatma Koba is associated with a change from the Shpan Koba to the Murzak Koba culture. The change is marked by the appearance of pressure lamellar technology. The beginning of the transformation relates to the migration of Darkveti population from the South Caucasus. It is significant that the change in the technology of knapping did not lead to a change in the typology of the complex of modified pieces.

Key words: Crimea, Early Holocene, Trialeti industry, pressure lamellar technology, asymmetric triangles, bipolar retouch, migrations, networks.

It has always been challenging to explain new cultural phenomena in prehistory. Archaeological cultures often appear to arise spontaneously.

The origin of the Murzak Koba culture has also been discussed in different ways, with some researchers arguing for an autochthonous development, while others emphasise migration processes. In this regard, the materials from Layer 4 of the Fatma Koba site offer an opportunity to observe the transformation of one archaeological phenomenon into another in detail. This article, therefore, will present the flaked flint items found in this layer and will systematically discuss technological and typological characteristics. The assemblage can be interpreted as a transitional industry, a phenomenon that is exceptional in archaeological

research. Usually, only the initial and final phases of development can be described, while the transition from one phase to another occurs so quickly that it remains elusive for archaeologists. This circumstance makes the flint complex from Layer 4 of the Fatma Koba site even more valuable.

The main objective of this article is to investigate the origins of the Murzakobian industry and to demonstrate a potential connection with flaked stone industries of Asia Minor and the Caucasus.

History of Research

The Fatma-Koba site was discovered in 1927 by S. O. Trusova and S. M. Bibikov in the Mountain Crimea, under a rock shelter on the bank of the Kubular-Dere stream (fig. 1). The first excavations were carried out in the same year by H. A. Bonch-Osmolovskiy, who attributed the industries of Layers 4, 3, and 2 at Fatma-Koba to the Tardenoisian (Бонч-Осмоловский 1934). This attribution had nothing to do with the cultural specificity of flint complexes, but rather reflected the author's adherence to the stadial theory of Stone Age development.

Based on stratigraphic data (Бибиков, Станко, Коен 1994, tabl. XXIV–XXVI), H. A. Bonch-Osmolovskiy subdivided Layer 4 into three conditional horizons (4.3, 4.2, and 4.1). Unfortunately, the assemblages obtained were not sufficiently representative. Nevertheless, it should be noted that the asymmetrical triangles were only found in Layer 4.2, which is considered diagnostic of the Murzak Koba culture. Further excavations were carried out in 1956–1958 by S. M. Bibikov (Бибиков 1966). Unfortunately, during the excavation, Layer 4 of Fatma Koba could not be divided into horizons as those defined earlier by Bonch-Osmolovskiy.

D. Ya. Telehin was a supporter of the so-called Mountain Crimean culture (Shan Koba and Murzak Koba cultures as manifestations of a single cultural phenomenon) (Телегін 1982). Within this framework, the complexes of Layer 4 of Fatma-Koba were inter-

© MANKO Valerii Oleksandrovykh, 2026 — PhD, Senior Research Fellow, the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, the Department of Archaeology of the Crimea and North-Western Black Sea, ORCID: 0000-0002-2990-7234, Valery_Manko@yahoo.com

© TELIZHENKO Serhii Anatoliyovych, 2026 — PhD, Senior Researcher, the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, the Department of Archaeology of the Crimea and North-Western Black Sea, ORCID: 0000-0003-1677-4900, telizharh@hotmail.com

© Інститут археології НАН України, 2026

This is an Open Access article under the CC BY-NC-ND 4.0 license
<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.en>

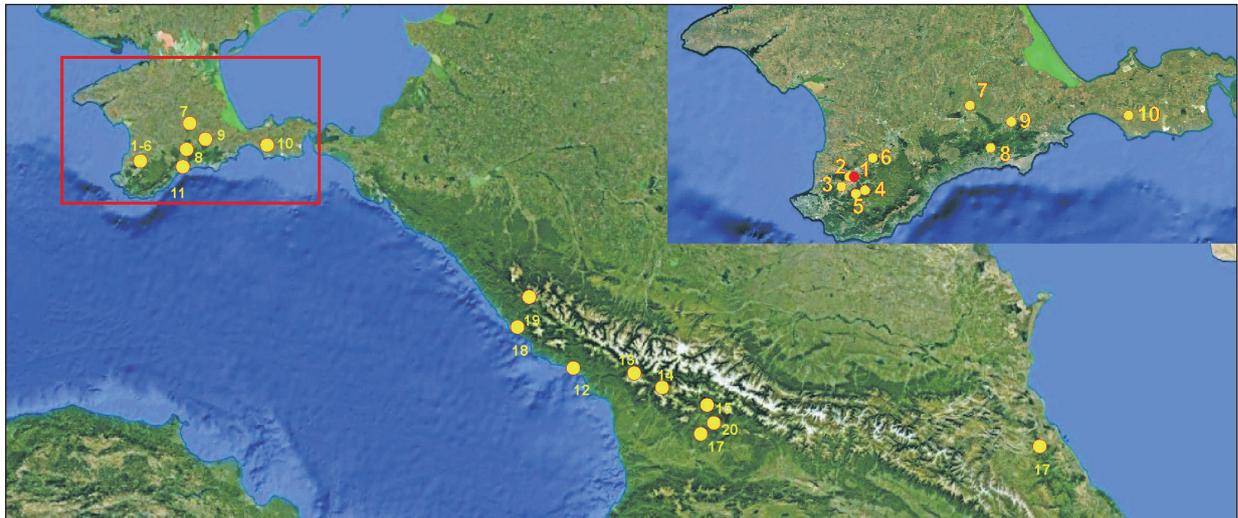

Fig. 1. Final Pleistocene and Early Holocene sites. 1 — Fatma Koba; 2 — Shpan Koba; 3 — Murzak Koba; 4 — Alimovskiy Navis, Zamil Koba; 5 — Vodopadnyi Grotto; 6 — Skeliastyi Grotto; 7 — Shpan Koba, Vishenne 1; 8 — Kukrek; 9 — Buran Kaya Navis, Buran Kaya III, IV; 10 — Frontove; 11 — Laspi 7; 12 — Edzani; 13 — Zurtaketi; 14 — Kotias Klde, 15 — Darkveti; 16 — Bavra; 17 — Chokh; 18 — Melouri; 19 — Zemo Lemsa; 20 — Dghvartskhma

preted as representing only a “Murzakkobian phase” of the Mountain Crimean culture.

Following the publication of the monograph *The Final Palaeolithic and Mesolithic of the Mountain Crimea* (Бибиков, Станко, Коен 1994), the term “Murzak Koba culture” became generally accepted among Eastern European archaeologists. The authors further subdivided this culture into two facies — Points Tardenoisian and Ordinary Tardenoisian — and assigned the assemblage of Layer 4 from Fatma-Koba to the former. This interpretation is problematic because geometric microliths are, in fact, the main type of arrowhead.

More recently, O. O. Yanevych characterised Layer 4 of Fatma-Koba as a mixed layer containing artefacts associated with both the Shan Koba and Murzak Koba cultures (Яневич 2019). The layer was dated to the Boreal period, an interpretation with which we agree.

Methods and Terminology

In this publication, we use the terms *Shpan Koba* and *Murzak Koba* cultures. At the same time, the term *Trialetian* is used to refer to both cultural entities (Manko, Chkhatarashvili 2022).

Our research is based on a combined typological and technological analysis. Particular emphasis is placed on the technological methodology related to the production of blades, bladelets, and microblades, which are especially informative for the analysis of the flint complex from Layer 4. The inhabitants of the site employed both direct percussion and pressure lamellar core reduction strategy. Accordingly, the

question of the cultural homogeneity of the complex is of great importance. The complexity of modified pieces was analysed separately for each technological group. Comparison of the results allowed us to assess the lithic assemblage of the complex as relatively homogeneous. The criteria for pressure flaking cannot be determined through measurement or statistical analysis. The only objective technological criterion is the angle at which force is applied to obtain laminar pieces. Pressure flaking methods enable laminar pieces to be obtained from surfaces positioned at obtuse angles to the force application axis. However, this criterion has very limited application. Typically, pressure laminar pieces were obtained using methods that did not require such sophisticated techniques. The angle between the force application vector and the platform was usually 60°. Therefore, various measurements are meaningless when it comes to determining the criteria of pressure flaking. Visual determination is the only possible method. Thin, slightly curved laminar pieces have parallel edges and ridges. This circumstance enables artefacts associated with pressure flaking to be identified with virtually no margin of error.

The attribution of the Layer 4 complex to the Trialetian industry made it necessary to consider the synchronous development of this industry in Asia Minor, the southern, eastern, and western shores of the Caspian Sea, as well as in the southern Caucasus and the Crimea. Such observations enable conclusions to be drawn regarding the origin of the Shpan Koba and Murzak Koba industries and suggest the existence of an extensive network at the transition from the Boreal to the Atlantic period. Thus, we can

synchronise similar developments in lithic industries across different regions. The explanation of this phenomenon is supported by absolute chronological data.

Absolute chronological data were compared with relative chronological frameworks, including stratigraphic evidence from multilayer assemblages both on the territory of the Crimea and in remote regions associated with the Trialetian network.

Comparative analysis of typology, blade production techniques, and chronological data was used to assess the contribution of the Trialetian network population to the development of the European Neolithic.

Flint Complex of Layer 4

Raw material

All of the artefacts found in Layer 4 of Fatma Koba are associated with local flint sources. Several sources of flint were likely used. Most of the artefacts are made from brown and grey flint extracted from nodules, probably originating from nearby deposits. In particular, flint sources in the vicinity of the village of Skelia in the Baydar Valley were most likely utilised.

Flint knapping

Flint knapping aimed at obtaining blades, bladelets, and microblades through the utilisation of both direct percussion and pressure methodologies. The structure of the flint complex is shown in Table 1.

Only four cores were found in Layer 4. One of the cores is associated with direct percussion, as evidenced by the blade negatives. It is the bidirectional flat back blade core (fig. 2: 3). Its dimensions are $4.2 \times 3.8 \times 1.2$ cm, indicating that it represents a core in the last phase of flint knapping.

Two cores are associated with a pressure blade methodology. One is the sub-cylindrical bidirectional crested back blade/bladelet core. This core exhibits two striking platforms: main and supplementary (fig. 2: 1). The latter was used to remove the hinge fractures on the flaking surface. Attempts to remove the blade from the second platform were also unsuccessful. The dimensions of this core are $7.2 \times 3.0 \times 2.7$ cm.

The second pressure core is the bidirectional adjacent wedge-shaped blade/bladelet core. This core exhibits two striking platforms: main and supplementary. The latter was used to create the adjacent flaking surface and wedge shape of the core (fig. 2.2). Its dimensions are $4.2 \times 2.5 \times 1.3$ cm. The core illustrated in fig. 2: 3 may represent an earlier stage of knapping, discarded due to the unsuccessful blade removal.

One of the cores shows traces of flake removals (fig. 2: 4). This specimen is a single-platform, monofrontal (single-faced), flat core with an unmodified back. It is likely associated with repeated unsuccessful attempts to resume flake removal. Its dimensions are $4.2 \times 3.8 \times 1.2$ cm.

In addition, 23 flint fragments may be associated with failed attempts to formalise further core knapping.

There are six crested blades in the complex. These artefacts are associated with the removal of ridges from cores to create a straight, raised ridge for the initiation of blade extraction.

A total of 391 flakes were recorded. Of these, 28 are primary flakes exhibit $\geq 75\%$ of the cortex (width 5–8 cm: 2; 3–5 cm: 9; 1–3 cm: 17), 41 are corticated flakes exhibit $< 75\%$ of the cortex (5–8 cm: 4; 3–5 cm: 14; 1–3 cm: 23), 391 are noncorticated flakes (5–8 cm: 17; 3–5 cm: 87; 1–3 cm: 287). There are 343 lamellar pieces, and only 475 flakes in the complex. Such a ratio is highly unlikely if flint knapping took place in the area of the site. The impression is that most of the flakes were brought to the site. The number of chunks (186) corresponds to a pattern associated with the knapping of a single core.

A total of 57 blades, bladelets, and their parts, linked to a direct percussion method, were identified. The number of complete blades is greater than the number of deliberately fractured blades (Table 1). In addition, 21 blades and 9 bladelets were recorded. It should also be noted that the medial parts of the bladelets are missing.

Eighty-seven blades, bladelets, microblades, and their parts were produced using the pressure method. Complete blades are absent from this group. There are 28 proximal, 20 medial, and 14 distal parts of blanks.

In general, the structure of the complex is characterised by a large number of modified pieces (214 forming 20.38 %, Tables 1–2), which suggests that Layer 4 of the Fatma Koba site represents a logistical camp of hunters.

Modified Pieces

A total of 214 modified pieces were recovered from Layer 4 at Fatma-Koba. Taking into account the heterogeneity of the flake complex, these artefacts are grouped as follows: modified pieces on flakes – 15 items, on blades and bladelets – 99 items, on pressure blades, bladelets and microblades – 100 items.

Modified pieces on flakes

One scraper on a flake was identified ($3.5 \times 1.9 \times 0.6$ cm; fig. 2: 4). Five burins were recorded: three dihedral asymmetrical burins ($2.4 \times 3.1 \times 0.6$ cm, $3.9 \times 1.8 \times 0.7$, $2.6 \times 1.7 \times 0.8$ cm; fig. 2: 5); two transversal burins on laterally truncat-

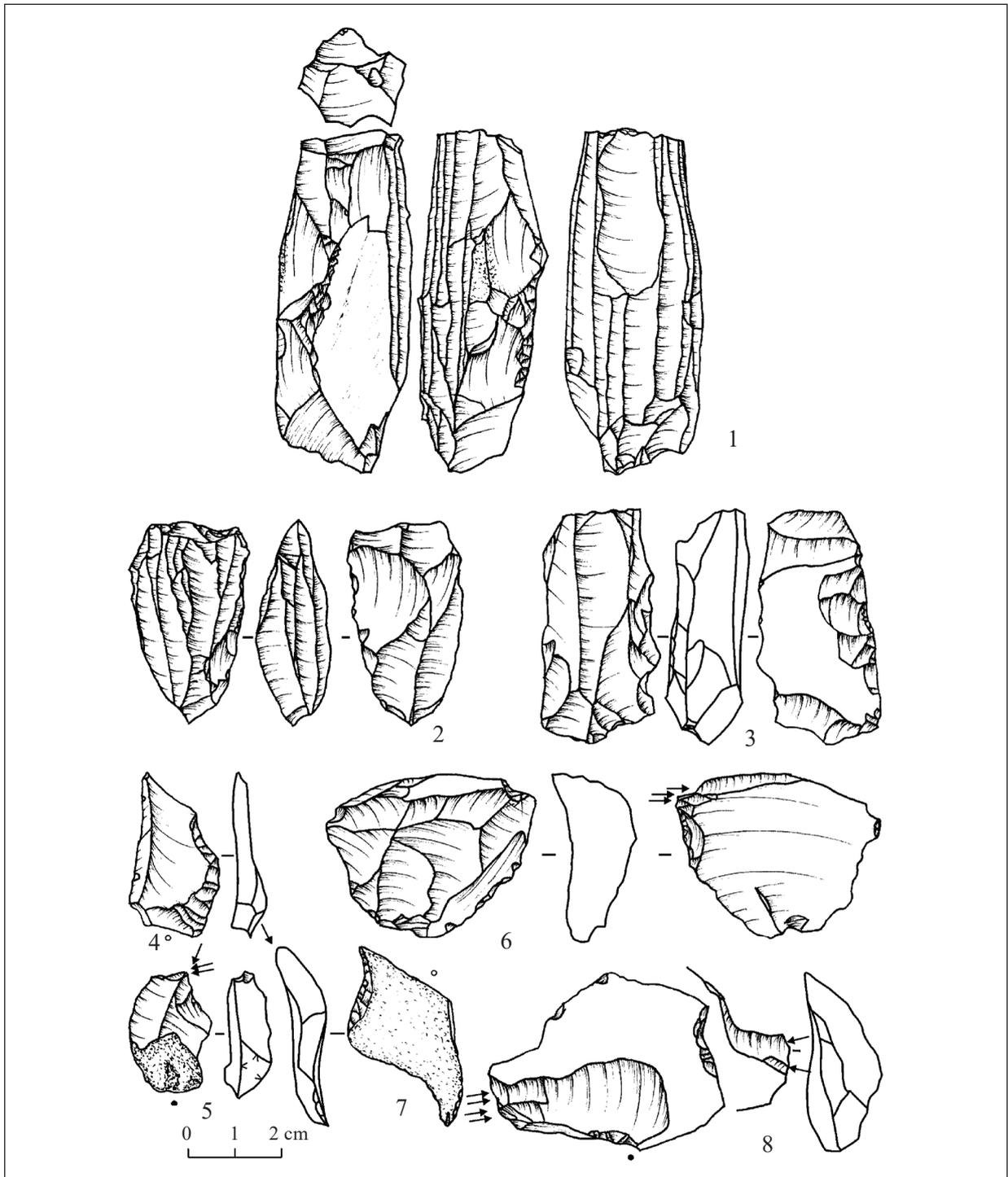

Fig. 2. Fatma Koba, Layer 4. 1–3 — cores; 4 — scraper on flake; 5–8 — burins on flakes

ed flakes ($4.3 \times 3.7 \times 1.2$ cm and $4.3 \times 2.3 \times 0.6$ cm; fig. 2: 6–7). One transversal burin on modified splintered piece on the flake was found ($5.0 \times 4.0 \times 1.5$ cm, fig. 2: 8).

Two retouched flakes were documented ($4.3 \times 2.7 \times 1.0$ cm and $4.6 \times 3.7 \times 0.9$ cm; fig. 2: 11 3: 11), along with six notched flakes. These notched flakes range in length from 2.4 to 4.7 cm, width 1.8–2.8 cm, and thickness 0.5–1.3 cm.

Modified pieces on pressure lamellar pieces

A total of 109 modified pieces created on direct percussion blades were found.

Four scrapers were identified: one end-scrape on a blade (fig. 3: 1); two end-scrapers on blades with broken distal parts (fig. 3: 2–3); one double end-scrapers (fig. 3: 4). Dimensions range from 2.0–3.4 cm in length, 1.6–1.9 cm in width, and 0.4–0.6 cm in thickness. All scrapers have convex

working edges, formed with sub-parallel retouching.

Twenty-five burins were recorded: fourteen angle burins on broken proximal (fig. 3: 5–11), medial (fig. 3: 12–14), and distal (fig. 3: 15) parts of blades, including one bilateral (fig. 3: 5); five angled burins on unmodified proximal (fig. 3: 16, 18) and distal (fig. 3: 17) portions of blades; three burins on oblique truncated proximal (fig. 3: 22) and medial (fig. 3: 19) portions of blades, including one bilateral (fig. 3: 22); one angled dihedral burin; and two combined burins, including one angled bilaterally on an unmodified proximal portion of the blade (fig. 3: 23) and one angled dihedrally — dihedral symmetric (fig. 3: 21). Dimensions: 2.3–5.0 cm in length, 1.3–2.6 cm in width, and 0.3–1.2 cm in thickness.

One combined tool was recorded, an end-scrapers and angled burin created on a broken blade ($1.9 \times 1.5 \times 0.7$ cm; fig. 3: 20).

Thirty-one retouched blades with marginal edge retouch were found: 15 proximal (fig. 3: 10), nine medial, and two distal portions; three medial portions of crested and retouched blades (length 1.4–4.0 cm, width 0.7–2.2 cm, and thickness 0.2–0.6 cm).

There are 35 notched blades and bladelets in the assemblage, of which 11 display semi-steep retouched notches. There is one crested blade (fig. 4: 1), nine proximal (fig. 4: 2–7), and one medial portion of blades and bladelets. The remainder (24 artefacts) have notches formed with single presses of a retoucher: five blades (fig. 4: 9), eleven proximal (fig. 4: 9, 10, 11), seven medial (fig. 4: 12), and one distal portion (dimensions: 1.3–6.7 cm length, 0.8–2.9 cm width, and 0.3–0.7 cm thickness).

The most informative part of the complex is associated with hunting weapons. Geometric microliths were represented by three mid-height asymmetrical triangles, one of which has an abrupt retouched notch on the short margin, and an abrupt bipolar retouched notch on the longest margin (fig. 4: 13). The dimension is $2.8 \times 0.9 \times 0.3$ cm. Two mid-height asymmetrical triangles have abrupt retouched sides ($2.0 \times 1.0 \times 0.5$ and $2.1 \times 0.8 \times 0.2$ cm; fig. 4: 14–15).

There are four backed pieces on bladelets with bipolar retouch, three of which were made from the medial sections (dimensions: $4.2 \times 1.0 \times 0.5$, and $1.5 \times 0.7 \times 0.3$; $1.7 \times 0.7 \times 0.4$ cm; fig. 4: 16–17, 19); and one from distal portion ($1.0 \times 0.7 \times 0.2$ cm; fig. 4: 18).

One abrupt retouched bladelet on a distal fragment ($2.1 \times 1.0 \times 0.3$ cm; fig. 4: 20) and one oblique truncated blade ($3.4 \times 1.4 \times 0.3$ cm; fig. 4: 21) were identified.

Two unexpected artefacts in this assemblage of hunting-related material were tanged projectile

points, which display diagnostic macrofractures directly associated with their usage as projectiles. There are Amuk-type leaf-shaped points (fig. 4: 25) in addition to a Byblos point with a thin tang (dimensions: $4.1 \times 1.0 \times 0.3$ cm; fig. 4: 24). Both points have tangs formed by abrupt retouch and flat retouch on the proximal portion of their ventral surfaces.

Two artefacts are interpreted as possible awls resulting from the reuse and modification of end-of-life tanged points (fig. 4: 22–23).

Modified pressure laminar pieces

A total of 90 modified pieces created on pressure blades, bladelets, and microblades were found in the complex of Layer 4 at Fatma Koba.

Five end-scrapers, three on intact blades (fig. 5: 1–3) and two on blades with removed proximal sections (fig. 5: 4–5). Length 1.4–2.7 cm, width 1.2–1.8 cm, thickness 0.3–0.6 cm. All scrapers have convex working edges, formed with semi-steep scraper retouching. One of the scrapers was formed from another end-scrapers after its edge was broken (fig. 5: 4).

Twelve burins, including five angled on broken (fig. 5: 6–8) and partial (fig. 5: 9–11) bladelets. Two double-angled burins with diagonally positioned negatives of spalls (fig. 5: 9–10); one angled dihedral burin on a pressure blade, and one double burin on an unmodified proximal portion were found. Dimensions: length 1.3–4.2 cm, width 0.7–1.1 cm, thickness 0.1–0.7 cm.

A total of 40 retouched blades and bladelets includes only one bladelet with semi-steep retouch (fig. 5: 13). Thirteen artefacts have marginally retouched edges: one with a retouched blade and 12 medial (fig. 5: 12, 14) portions (length 1.2–5.7 cm, width 0.8–1.4 cm, thickness 0.1–0.6 cm). Notched blades and bladelets are represented by 24 examples.

A very interesting find includes the so-called “ancoche”, a medial blade with diagonally placed abrupt retouched notches (fig. 5: 16; $4.6 \times 1.3 \times 0.4$ cm). Four proximal portions of blades and bladelets (fig. 5: 15, 17) have semi-steep retouched notches ($2.1–7.5 \times 0.6–1.2 \times 0.2–0.5$ cm). Other notched blades, bladelets, and their parts formed by a single retoucher press (19 artefacts, including two proximal (fig. 5: 18), 15 medial (fig. 5: 19–23), and two distal (fig. 5: 24) portions; length 1.4–2.6 cm, width 0.7–1.2 cm, thickness 0.2–0.5 cm).

One piercing, awl-like tool with semi-steep convergent retouch ($2.0 \times 1.4 \times 0.3$ cm) was found.

Twenty-six geometric microliths on pressure bladelets include 12 low asymmetric triangles and

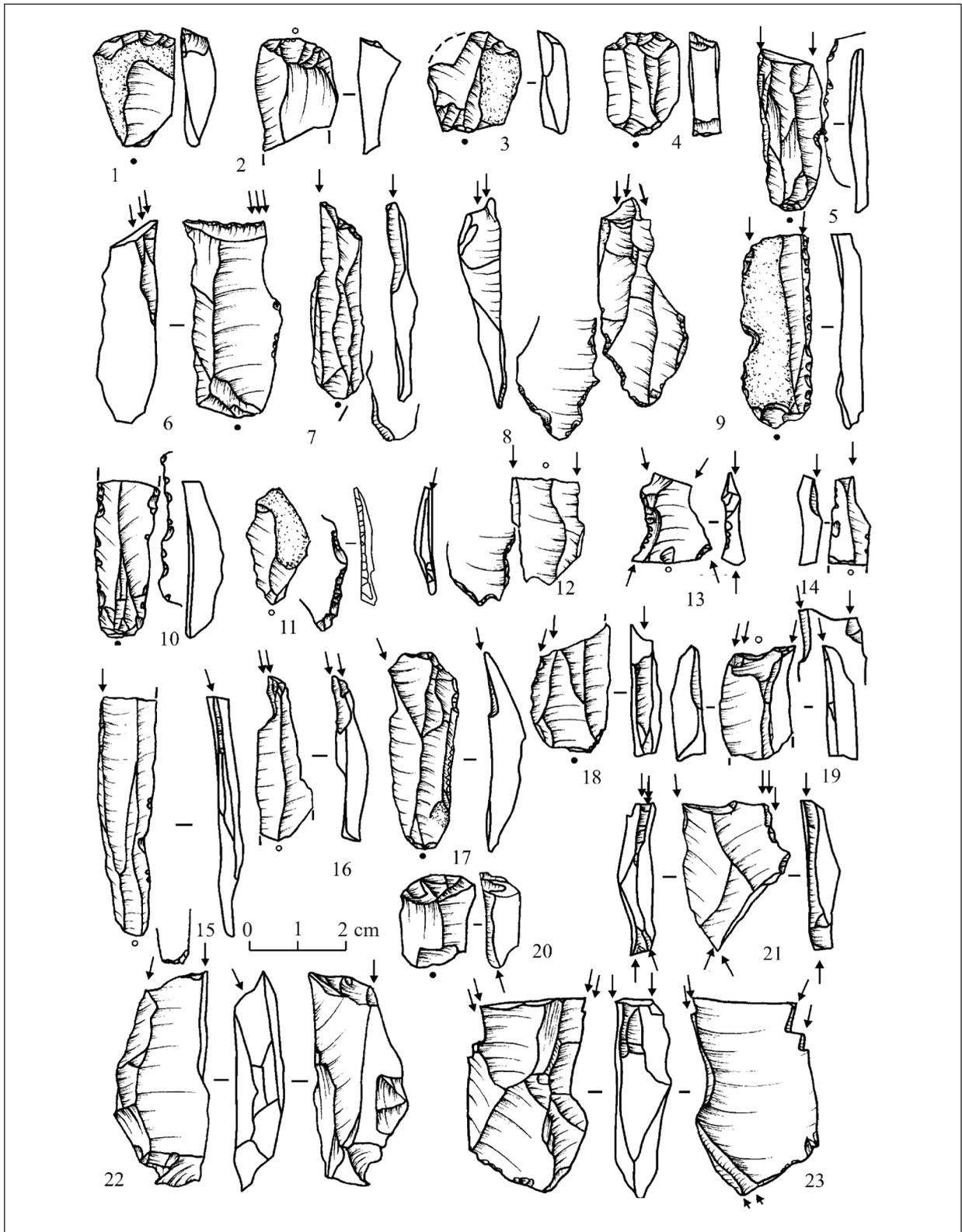

Fig. 3. Fatma Koba, Layer 4. Tools on blades linked with direct percussion. 1–4 — scrapers; 5–23 — burins

14 trapezes. Among asymmetric triangles, one is with an abrupt retouched notch on the short side, and abrupt bipolar retouch on the long side (fig. 5: 25; $3.9 \times 0.9 \times 0.3$ cm), and five with abrupt retouched sides (fig. 5: 26–29, 40; $1.5\text{--}2.2 \times 0.7\text{--}0.8 \times 0.1$ cm).

Fragments of six asymmetric triangles were also found (fig. 5: 30–34, 39). Of 14 trapezes, one is low, long, and symmetric with abrupt retouched sides and two notches near a small base (fig. 5: 35; $3.0 \times 1.0 \times 0.2$ cm); two low symmetric with

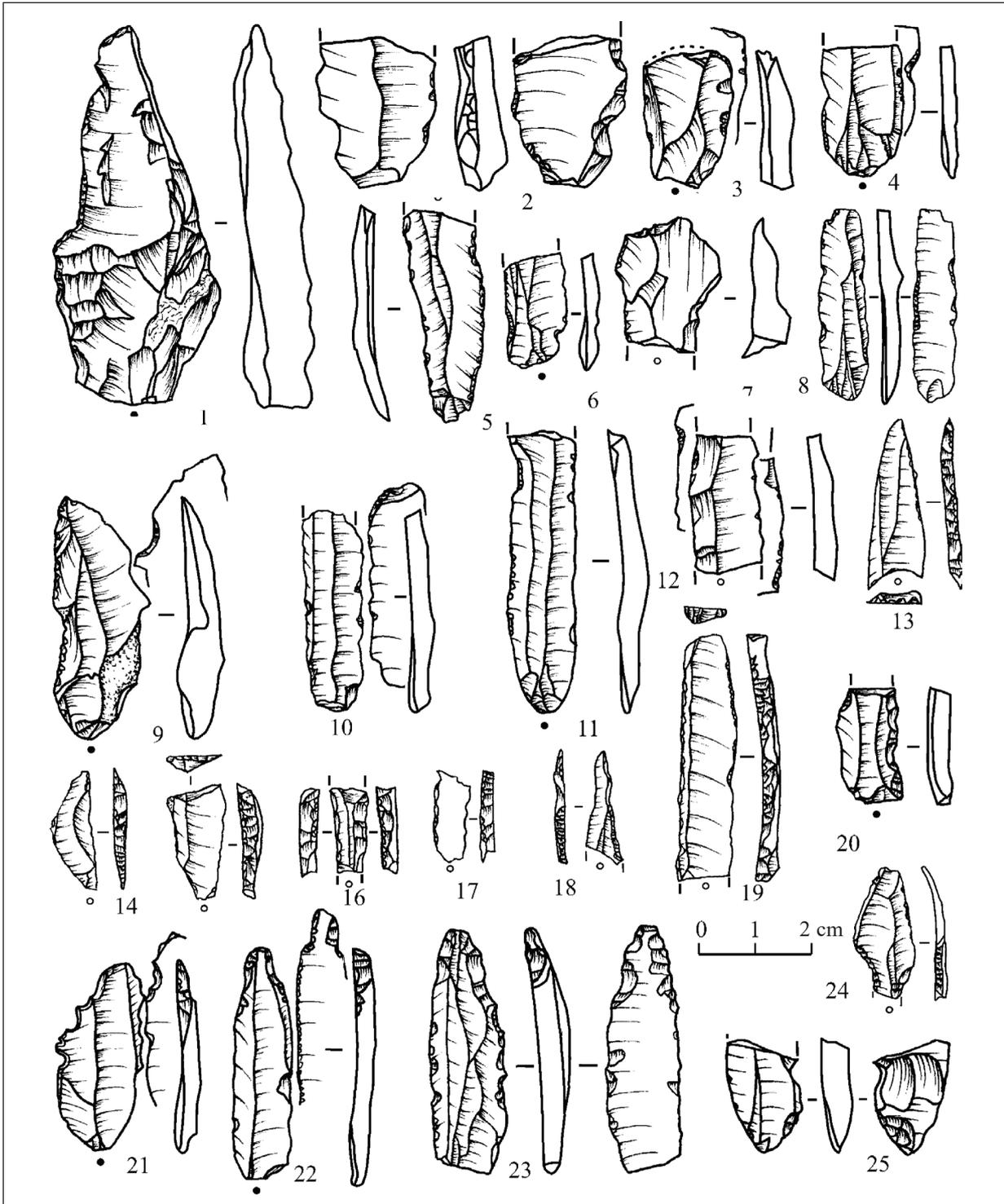

Fig. 4. Fatma Koba, Layer 4. Tools on blades linked with direct percussion. 1–12 — retouched and notched blades and bladelets; 13–21 — microliths; 22–23 — perforators (drills); 24–25 — tanged points

abrupt retouched sides and denticulated small bases (fig. 5: 36–37; $2.1 \times 0.8 \times 0.1$ cm and $1.7 \times 0.8 \times 0.1$ cm); one low symmetric with abrupt retouched sides and a small base (fig. 5: 38; $1.6 \times 0.9 \times 0.1$ cm); seven low symmetric (fig. 5: 44–49) trapezes, and two asymmetric (fig. 5: 41–43) with abrupt retouched sides ($1.0\text{--}2.5 \times 0.7\text{--}1.0 \times 0.1$ cm). All trapezes and

triangles display traces of use-related damage consistent with projectiles.

Six artefacts belong to the non-geometric microliths complex: one distal portion of an abruptly bipolarly retouched microblade (fig. 5: 51; $2.4 \times 0.4 \times 0.3$ cm); one medial part with an abruptly retouched ventral edge (fig. 5: 52; $1.9 \times 0.7 \times 0.2$ cm); one truncated

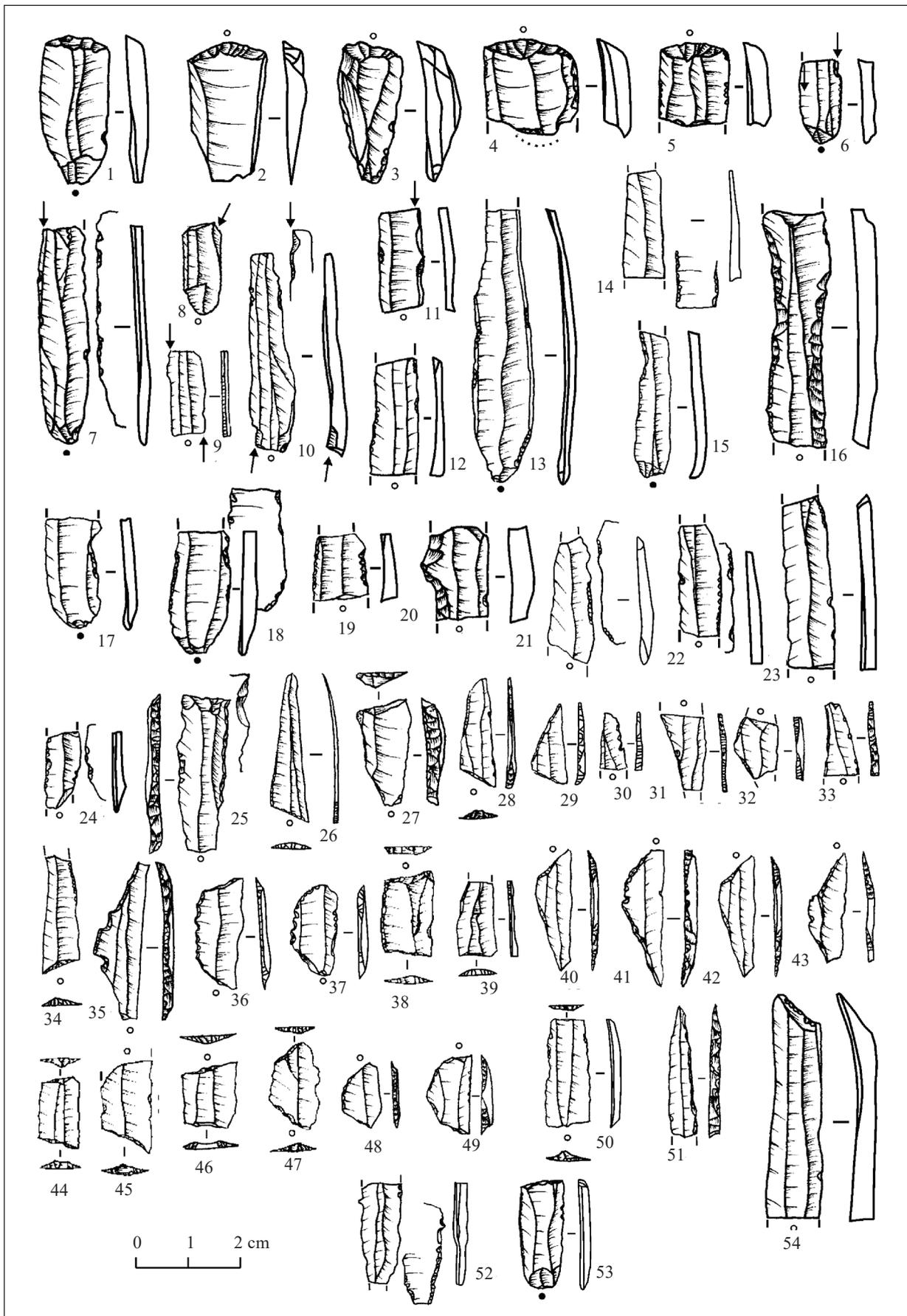

Fig. 5. Fatma Koba, Layer 4. Tools on blades linked with pressure blade technology

faceted proximal (fig. 5: 53), and two medial (fig. 5: 54) portions of bladelets (dimensions: $2.0\text{--}4.2 \times 0.7\text{--}1.0 \times 0.1\text{--}0.3$ cm); as well as one bi-truncated faceted bladelet (fig. 5: 50; $2.2 \times 0.8 \times 0.1$ cm).

Overall, Layer 4 can be divided into three sub-assemblages. It is reasonable to assume that pressure blades and bladelets are associated with the Murzak Koba culture. Direct percussion blades and bladelets can be linked to the Shpan Koba culture. Tools on flakes could belong to either cultural traditions. These assumptions will be discussed in the next section of the article.

Discussion of the Homogeneity of the Layer 4 Complex at the Fatma Koba Site

The question of the homogeneity of the Layer 4 complex at the Fatma Koba site arises from the simultaneous presence of two different lithic reduction strategies and a considerable diversity in the typology of modified pieces. Blades obtained by direct percussion and pressure methods are equally represented. Modified pieces associated with pressed blades are marked by the presence of trapezes, which are absent from the assemblage of modified pieces produced on non-pressed blades.

At first glance, this might suggest that the mixed nature of the Layer 4 complex has been convincingly demonstrated. However, a more detailed comparison of the typology of modified pieces leads to a more controversial conclusion. Certain types of flint exhibit similarities in complexes associated with different types of blanks. These materials can hardly be interpreted as monocultural. At the same time, radiocarbon evidence shows that the layer was formed rapidly, suggesting intensive interaction between representatives of different industries.

Two new dates were obtained recently during the preparation of this article. These dates are associated with the end of the Preboreal and the beginning of the Boreal periods. One of the dates (FTMC-IH63-3 — 9542 ± 49 BP uncal — $9121\text{--}8736$ BC cal) coincides with previously obtained dates marking the onset of the Shpan Koba culture (Яневич, 2019). The other date (4 FTMC-IH63-4 — 9034 ± 52 BP uncal — $8292\text{--}7973$ BC cal) is slightly later and may be associated with the emergence of pressure blade technology and the transformation of the Shpan Koba culture into the Murzak Koba culture. The series of scrapers shows similarity. All scrapers are made on straight blades with parallel edges, and all retouched working edges are convex. Semi-steep flaking retouch was used to shape the working edges.

The typology of burins, associated with different types of blanks, is likewise similar across both complexes. The most numerous are angle burins on broken blades and bladelets. Dihedral burins and burins on truncated faceted blades are also present in both groups.

The presence of notched blades in the assemblage is particularly noteworthy. Both types of blades (direct and pressure) are associated with the production of notched artefacts by means of a single pressing method. Such notches occur not only on blades and bladelets, but also on trapezes. Three trapezes bear notches on a small proximal base, which allows us to consider the complexity of notched blades of both types.

Complexes of non-geometric microliths linked with different types of blanks are likewise similar. Common microlith types include abrupt bipolar retouched blades, abrupt retouched blades, and truncated faceted blades. Geometric microliths also display partial similarity: both blank types were used to produce asymmetric triangles with abrupt retouched or notched sides.

With which archaeological cultures should these microliths be associated? Geometric and non-geometric microliths produced on non-pressure blades are traditionally attributed to the Shpan Koba culture, while the same microliths produced on pressure blades are associated with the Murzak Koba culture. Overall, this general similarity indicates that the Shpan Koba and Murzak Koba cultures represent the same cultural tradition. We argue that the introduction of pressure blade technology led to the transformation of the Shpan Koba industry. Unfortunately, the material from Layer 4 does not allow for arranging it by depositional depth. Microliths that can be associated with one of the cultures are found at both the top and bottom of the layer. This may be the result of washout processes affecting the deposit. Alternatively, the transformation of the Shpankobian industry may not have involved a sudden shift in flaking techniques or microlith typology. Archaic features may have coexisted with innovative technology for some time.

The transformation of the Shpankobian industry into the Murzakkobian industry, driven by changes in blade production technology, was a widespread phenomenon in the Early Holocene. This process can be traced across regions associated with the Trialetian industry. S. K. Kozłowski (1999) described this industry in detail, associating it with Asia Minor, the eastern, southern, and western coasts of the Caspian Sea, and the South Caucasus. The main features of the Trialetian industry were as follows:

- the use of direct and indirect percussion methods in the reduction of cores;
- the presence of asymmetric triangles;
- the presence of truncated faceted blades;
- the presence of symmetric triangles;
- the use of the microburin technique.

It should be noted that not all sites display all of these characteristics, but both the Shpankobian and Murzakkobian industries can be assigned to the Trialetian group. The Shpankobian industry shows particularly close parallels with sites in the South Caucasus. The site of Kotias Klde (Meshveliani et al. 2007) is almost identical to the Shpankobian complexes in Crimea. The chronological unity of the Trialetian sites of Crimea and the Caucasus has been described in detail (Manko, Chkhatarashvili 2022).

Here, we will highlight one unique parallel: the presence of bladelets with bipolar retouched edges, a feature characteristic only of Trialetian cultures in the Caucasus and Crimea, and associated with the influence of later Imeretian cultural traditions. Trialetian industries in other regions also demonstrate technological development associated with the emergence of the pressure technique. Evidence of this technique has been documented at Darkveti (Layer 5) (Nebieridze 1978) and Chokh (Layer C) (Amirkhanov 1987). Thus, we can trace the parallel development of Trialetian cultures in Crimea, the South Caucasus, and the western Caspian region.

It is therefore necessary to identify the origin from which the Shpan Koba industry acquired pressure blade technology. The Kukrek culture initially ap-

Table 1. Fatma-Koba. Lithic artefacts from Layer 4. Absolute number and percentages are given

Types of artefacts	Number	Percentage
Cores linked with direct or indirect percussion	2	0.19 %
Cores linked with pressing flaking	2	0.19 %
Core fragments	23	2.19 %
Crested blades	6	0.57 %
Blades (lw dp*)	21	2.00 %
Proximal blade fragments (lw dp*)	14	1.33 %
Medial blade fragments (lw dp*)	3	0.29 %
Distal blade fragments (lw dp*)	5	0.48 %
Bladelets (lw dp*)	9	0.86 %
Proximal bladelet fragments (lw dp*)	2	0.19 %
Medial bladelet fragments (lw dp*)	0	0.00 %
Distal bladelet fragments (lw dp*)	3	0.29 %
Blades (lw pf**)	0	0.00 %
Proximal blade fragments (lw pf**)	9	0.86 %
Medial blade fragments (lw pf**)	1	0.10 %
Distal blade fragments (lw pf**)	1	0.10 %
Bladelets (lw pf**)	13	1.24 %
Proximal bladelet fragments (lw pf**)	14	1.33 %
Medial bladelet fragments (lw pf**)	27	2.57 %
Distal bladelet fragments (lw pf**)	11	1.05 %
Microblades (lw pf**)	2	0.19 %
Proximal microblade fragments (lw pf**)	5	0.48 %
Medial microblade fragments (lw pf**)	2	0.19 %
Distal microblade fragments (lw pf**)	2	0.19 %
Corticated flakes (≥75% of the cortex)	28	2.67 %
Corticated flakes (<75% of the cortex)	41	3.90 %
Non-corticated flakes	391	37.24 %
Chunks	186	17.71 %
Burin spalls	13	1.24 %
Modified pieces	214	20.38 %
Total	1050	100.00 %

(lw dp*) Linked with direct and indirect percussion.

(lw pf**) Linked with pressure flaking.

pears to be a plausible candidate, as both cultures coexisted in Crimea during the Preboreal-Boreal period. However, the Kukrek culture can be excluded for several reasons. Firstly, Kukrekian bullet-like cores are absent from Layer 4 at Fatma-Koba. Secondly, the long coexistence does not correlate with the spread of pressure blade technology in early Shpan Koba complexes. Moreover, the Kukrek pressure blade technology was associated with the production of grooved wooden tools used to hold cores that were very difficult to replicate.

Who, or what, mediated this transition? Low symmetrical trapezes with abruptly retouched sides occur in Layer 4. This type of trapeze is known from south-eastern Europe in the Hrebenyky and Matviiv Kurgan cultures, and from the southern and central Caucasus in the complexes of Darkveti culture (Manko, Chkhatarashvili 2022). It seems reasonable to assume that the westward movement of the Darkvetian population could have led to the emergence of a new centre of pressure flaking distribution in the south of Eastern Europe.

The westward movement of the Darkvetian population (Manko, Chkhatarashvili 2022) is supported by absolute chronology. Layer 4 (M1) at Sosruko dates to the first half of the Boreal and yielded trapezes on pressure blades as well as tongue-like cores (Леоннова 2021). All of these artefacts have close analogues in Layer 4 at Fatma-Koba, which is also dated to the first half of the Boreal.

Low symmetrical trapezes with abruptly retouched sides have been recorded in numerous Crimean complexes, including Layer 3 at Shan Koba, Layer 3 at Murzak Koba, Layers 4 and 3 at Fatma Koba, and several sites on the Kerch peninsula. It should be noted that such trapezes are always accompanied by Murzak Koba culture materials.

Whether a synthesis of Murzak Koba and Darkveti cultural traditions took place remains unclear. It is possible that during the second half of the Boreal period, both cultural traditions were distributed across the same territory, used the same campsites, and maintained close contacts. The technological innovations of the Darkveti culture transformed the Shpankobian industry.

Supporting evidence can be found in the material from Fatma Koba and Murzak Koba excavated by H. A. Bonch-Osmolovskiy. Excavations in the 1950s were not always sufficiently precise. For example, Layer 4 at Fatma Koba was investigated as a single unit, whereas H. A. Bonch-Osmolovskiy divided the lithological layers into horizons, which allowed for more detailed observations.

Layers 4.3 and 4.1 at Fatma Cave, Layers 4, 3.4, and 3.2 at Murzak Koba (excavated by H. A. Bonch-Osmolovskiy) yielded only trapezes. At the same time, Layers 4.2 at Fatma Cave, 3.3 and 3.1 at Murzak Koba, contained the full range of hunting weapons, asymmetrical triangles, etc. It should be noted that the term “Murzak Koba

Table 2. Fatma Koba. Modified pieces from Layer 4

Modified pieces	On flakes	%	On blades	%	On pressure blades	%	Total	%
Scrapers	1	6.67 %	4	3.67 %	5	5.56 %	10	4.67 %
Burins	6	40.00 %	25	22.94 %	12	13.33 %	43	20.09 %
Retouched flakes	2	13.33 %	0	0.00 %	0	0.00 %	2	0.93 %
Notched flakes	6	40.00 %	0	0.00 %	0	0.00 %	6	2.80 %
Combined tool	0	0.00 %	1	0.92 %	0	0.00 %	1	0.47 %
Retouched blades	0	0.00 %	31	28.44 %	14	15.56 %	35	16.36 %
Notched blades	0	0.00 %	35	32.11 %	24	26.67 %	59	27.57 %
Piercing tool	0	0.00 %	0	0.00 %	1	1.11 %	1	0.47 %
Burinated pieces	0	0.00 %	0	0.00 %	2	2.22 %	2	0.93 %
Triangles	0	0.00 %	3	2.75 %	12	13.33 %	15	7.01 %
Trapezes	0	0.00 %	0	0.00 %	14	15.56 %	14	6.54 %
Backed bipolar blades	0	0.00 %	4	3.67 %	1	1.11 %	5	2.34 %
Backed blades	0	0.00 %	1	0.92 %	1	1.11 %	2	0.93 %
Oblique truncated faceted blades	0	0.00 %	1	0.92 %	4	4.44 %	5	2.34 %
Tanged point	0	0.00 %	2	1.84 %	0	0.00 %	2	0.94 %
Awls	0	0.00 %	2	1.83 %	0	0.00 %	2	0.93 %
Total	15	100.00 %	109	100.00 %	90	100.00 %	214	100.00 %

culture” may encompass at least two interstratified phenomena. It is also likely that Layer 3 at Shan Koba consists of several layers. The excavations did not allow us to identify clean layers. Nevertheless, the presence of seven trapezes of the Darkvetian type in Layer 3.4 of Shan Koba should be noted.

The presence of low trapezes in some complexes of the Murzak Koba culture likely reflects the coexistence of two technological traditions. Darkvetian groups or Darkvetian technological traditions may have spread widely into the steppe zone, where the Hrebenyky and Matviiv Kurgan cultures developed.

In conclusion, the Layer 4 complex at Fatma Koba reflects the interaction between the Shpankobian/Murzakkobian and Darkvetian groups. The

influence of the Darkvetian culture led to a significant transformation of the Shpan Koba lithic industry, which resulted in the emergence of the Murzak Koba culture. This transformation was driven by the adoption of Darkvetian pressure blade technology methods. However, the introduction of new methods for producing blades did not result in any changes to the overall typology.

It is possible that during the late Preboreal and early Boreal periods, the site was used either simultaneously or alternately by people of different cultural traditions. Alternatively, cultural ties may have been established between different population groups during the joint use of the site, leading to the transformation of the Shpankobian industry.

Table 3. Radiocarbon dates

№	Date uncal BP	Lab. No.	Material	Date cal BC	Site	Context	Culture	Publication
1.	9542 ± 49	FTMC-IH63-3	Bone	9121–8736	Fatma Koba	Layer 4	Shpan Koba	In first
2.	9034 ± 52	FTMC-IH63-4	Bone	8292–7973	Fatma Koba	Layer 4	Shpan Koba / Murzak Koba transition	In first
3.	9363±73	KIA-9570	Bone	9043-8348	Shan Koba	Layer 4	Shpan Koba	Biagi et al. 2014
4.	9575±45	GrA-50244	Bone	9193-8767	Shan Koba	Layer 4	Shpan Koba	Benecke 2006
5.	9560± 50	KIA-3589	Bone	9191-8753	Shpan Koba	Layer 2-1	Shpan Koba	Яневич 2019
6.	9150± 150	ГИИ-5276	Bone	8798-7868	Shpan Koba	Layer 2-3	Shpan Koba	Яневич 2019
7.	9790± 50	KIA-3688	Bone	9362-9161	Shpan Koba	Layer 2-4	Shpan Koba	Яневич 2019
8.	9730± 50	KIA-3687	Bone	9299-8878	Shpan Koba	Layer 2-5	Shpan Koba	Яневич 2019
9.	9760± 60	KIA-3686	Bone	9327-8867	Shpan Koba	Layer 3-2	Shpan Koba	Яневич 2019
10.	9890± 80	Ki-5824	Bone	9741-9237	Shpan Koba	Layer 3-2	Shpan Koba	Яневич 2019
11.	9930± 60	KIA-3685	Bone	9739-9271	Shpan Koba	Layer 3-4	Shpan Koba	Яневич 2019
12.	9840± 50	KIA-3684	Bone	9444-9236	Shpan Koba	Layer 3-5	Shpan Koba	Яневич 2019
13.	9940± 50	KIA-3683	Bone	9734-9289	Shpan Koba	Layer 3-6	Shpan Koba	Яневич 2019
14.	8357± 52	KIA-9571	Bone	7573-7194	Shan Koba	Layer 3.3	Murzak Koba, early phase	Benecke 2006
15.	8625± 40	GrA-35704	Bone	7734-7584	Laspi 7		Murzak Koba, early phase	Яневич 2019
16.	8620± 40	GrA-35703	Bone	7735-7582	Laspi 7		Murzak Koba, early phase	Яневич 2019
17.	10400±60	RTT-4703	Bone	10648-10047	Kotias Klde		Trialetian	Meshveliani et al. 2007
18.	9270± 60	RTT-4698	Bone	8693-8304	Kotias Klde		Trialetian	Meshveliani et al. 2007
19.	10120±30	IGANAMS-8441	Bone	9927-9458	Chokh	Layer D	Trialetian	Амирханов 2022
20.	10410±30	IGANAMS-8112	Bone	10635-10149	Chokh	Layer D	Trialetian	Амирханов 2022
21.	10470±30	IGANAMS-8443	Bone	10670-10244	Chokh	Layer E	Trialetian	Амирханов 2022
22.	8170± 25	IGANAMS-9876	Bone	7316-7066	Sosruko	Layer M1(4)	Darkveti culture	Леонова 2021
23.	8940± 30	IGANAMS-7987	Bone	8254-7962	Sosruko	Layer M1(4)	Darkveti culture	Леонова 2021
24.	8780± 170	LU-9167	Bone	8288-7543	Sosruko	Layer M1(4)	Darkveti culture	Golovamova et al. 2020

* INTCAL20 terrestrial (Northern Hemisphere) calibration curve (Reimer et al. 2020). OxCal 4.4.4 (© Christopher Bronk Ramsey 2025).

Conclusions

The transformation of the Shpan Koba culture occurred over a very short period at the end of the Preboreal and during the first half of the Boreal. During this period, the spread of pressure blade technology methods is recorded in all regions, without exception, associated with the development of this culture. This circumstance allows us to assert that the global information network continued to exist during this time.

The cultural influence of the Darkvetian (Hrebnyky) culture was associated with the spread of pressure blade technology methods in the Crimea.

The development of Murzak Koba culture in the Crimea probably continued until the beginning of the Atlantic period, as evidenced by the presence of asymmetrical triangles in Layer 3 at Fatma-Koba. Murzakkobian materials occur here

within the same lithological layer as those of the Tash Air culture.

The Shpan Koba and Murzak Koba cultures were part of the Trialetian culture, which existed from the 10th to the 8th millennium BC across Asia Minor, the Eastern, Southern, and Western Caspian regions, the Southern Caucasus, the Crimea, and the Dnipro rapids region.

Acknowledgment

The authors express their sincere gratitude to John W. Kiernan, Master Sergeant, United States Air Force (Retired), Master of Arts, Experimental Archaeology, for his constructive comments and careful editing of the manuscript. We thank the Vilnius Radiocarbon Laboratory for dating the samples from Fatma Koba.

Received 04.07.2025

Амирханов, Х. А. 1987. *Чохское поселение, человек и его культура в мезолите и неолите горного Дагестана*. Москва: Наука.

Бибииков, С. Н. 1966. Раскопки в навесе Фатма-Коба и некоторые вопросы изучения мезолита Крыма. В: Гурина, Н. Н. (отв. ред.). *Материалы и исследования по археологии СССР*, 126. Москва: Наука, с. 138-143.

Бибииков, С. Н., Станко, В. Н., Коен, В. Ю. 1994. *Финальный палеолит и мезолит Горного Крыма*. Одесса: Весть.

Бонч-Осмоловский, Г. А. 1934. Итоги изучения крымского палеолита. *Труды II междунар. конф. Ассоциации по изучению четвертичного периода Европы*, V. Москва; Ленинград; Новосибирск: Гос. Научн.-техн. горно-геолого-нефтяное изд-во, с. 114-183.

Леонова, Е. В. 2021. Грот Сосруко: ревизия материалов из раскопок С. Н. Замятнина и радиоуглеродная хронология верхних слоев каменного века. *Camera Praehistorica*, 1, с. 101-119. <https://doi.org/10.31250/2658-3828-2021-1-101-119>

Телегин, Д. Я. 1982. *Мезолитичні пам'ятки України*. Київ: Наукова думка.

Яневич, О. О. 2019. Радіовуглецева хронологія фінального палеоліту, мезоліту та неоліту Криму в археологічному та палеоекологічному контекстах. *Vita Antiqua*, 11, с. 116-137. <https://doi.org/10.37098/VA-2019-11-116-137>

Benecke, N. 2006. Zur Datierung der Faunensequenz am Abri San-Koba (Krim, Ukraine). *Beiträge zur Archäozoologie und Prähistorischen Anthropologie*, 5, p. 12-15

Biagi, P., Khlopachev, G.A., Kiosak, D.V. 2014. The radiocarbon chronology of Shan-Koba rock-shelter, a

Late Palaeolithic and Mesolithic sequence in the Crimean Mountains (Ukraine). *Diadora*, 28, p. 7-20

Kozłowski, S. K. 1999. *The Eastern Wing of Fertile Crescent: Late Prehistory of Great Mesopotamian Lithic Industries*. Oxford: BAR International Series.

Manko, V., Chkhatarashvili, G. 2022. Transcaucasia and Neolithic of South of Eastern Europe. *Arheologia*, 2, p. 19-52. <https://doi.org/10.15407/arheologia2022.02.019>

Meshveliani, T., Bar-Oz, G., Bar-Yosef, O., Belfer-Cohen, A., Boaretto, E., Jakeli, N., Koridze, E., Matskevich, Z. 2007. Mesolithic Hunters at Kotias Klde in Western Georgia: Preliminary Results. *Paleorient*, 33 (2), p. 47-58.

ნებეიროძე, ლ. 1978. დარკვეთის მრავალფენიანი ჯხი. თბილისი: მეცნიერება.

Pelegrin, J. 2012. New Experimental Observations for the Characterization of Pressure Blade Production Techniques. In: Desrosiers, P. (ed.). *The Emergence of Pressure Blade Making from Origin to Modern Experimentation*. New York: Springer, p. 237-259.

Reimer, P., Austin, W., Bard, E., Bayliss, A., Blackwell, P., Bronk Ramsey, C., Butzin, M., Cheng, H., Edwards, R., Friedrich, M., Grootes, P., Guilderson, T., Hajdas, I., Heaton, T., Hogg, A., Hughen, K., Kromer, B., Manning, S., Muscheler, R., Palmer, J., Pearson, C., van der Plicht, J., Reimer, R., Richards, D., Scott, E., Southon, J., Turney, C., Wacker, L., Adolphi, F., Büntgen, U., Capano, M., Fahrni, S., Fogtmann-Schulz, A., Friedrich, R., Köhler, P., Kudsk, S., Miyake, F., Olsen, J., Reinig, F., Sakamoto, M., Sookdeo, A., & Talamo, S. 2020. The IntCal20 Northern Hemisphere radiocarbon age calibration curve (0–55 cal kBP). *Radiocarbon*, 62, p. 725-757. doi:10.1017/RDC.2020.41

Валерій О. Манько¹, Сергій А. Теліженко²

¹Кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, відділ археології Криму та Північно-Західного Причорномор'я, ORCID: 0000-0002-2990-7234, Valery_Manko@yahoo.com

²Кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, відділ археології Криму та Північно-Західного Причорномор'я, ORCID: 0000-0003-1677-4900, telizharh@hotmail.com

КРЕМ'ЯНИЙ КОМПЛЕКС ШАРУ 4 СТОЯНКИ ФАТМА КОБА, КРИМ УКРАЇНА

Розкопки стоянки Фатма Коба відбувалися у 1927 р. під керівництвом Г. А. Бонч-Осмоловського та у 1956–1958 рр. під керівництвом С. М. Бібікова. Колекція 1927 р. зберігається у Петербурзі й наразі недоступна для вивчення. Статтю присвячено аналізу колекції 1956–1958 рр., що зберігається у наукових фондах археологічного музею Інституту археології НАН України.

Культурний шар 4 формувался протягом бореального періоду голоцену як результат відвідування стоянки носіями різних культурних традицій, які проживали на території Криму одночасно. Є сліди тимчасового перебування на місці стоянки носіїв кримської свідерської, кукрецької та гребениківської культур. Основу ж комплексу складають матеріали, які належать до шпанкобинської та мурзаккобинської культур. Відкладення культурного шару відбувалося протягом досить тривалого часу, тому основним завданням аналізу було відокремлення шпанкобинських та мурзаккобинських артефактів. З цією метою здійснено аналіз крем'яних артефактів, виготовлених із різних типів заготовок та відходів виробництва: відщепів та пластинчастих заготовок, отриманих методом ручного відтиску.

Враховуючи той факт, що ранні шпанкобинські комплекси не були пов'язані з використанням відтискної техніки, вдалося відносно коректно розділити знаряддя двох археологічних культур. Порівняння знарядь на звичайних та відтискних пластинах показало, що типологія комплексів є абсолютно подібною. Особливо показовим було порівняння мікролітичних комплексів, які продемонстрували морфологічну й типологічну подібності.

Отримані дані типологічного аналізу дозволили зробити висновок, що мурзаккобинська культура пов'язана походженням із шпанкобинською. Трансформація шпанкобинської культури відбулася під впливом міграційної активності даркветського населення Північного Кавказу, які з'явилися на території Криму в середині Бореалу.

Ключові слова: Крим, ранній голоцен, еріалетська індустрія, відтискна техніка, асиметричні трикутники, біполярна ретуш, міграції, мережа взаємодії.

References

- Amirkhanov, Kh. A. 1987. *Chokhsloe poselenie, chelovek i ego kultura v mezolite i neolite gornogo Dagestana*. Moscow: Nauka.
- Bibikov, S. N. 1966. Raskopki v navese Fatma-Koba i nekotorye voprosy izucheniia mezolita Kryma. In: Gurina, N. N. (ed.). *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 126. Moscow: Nauka, p. 138-143.
- Bibikov, S. N., Stanko, V. N., Koen, V. Iu. 1994. Finalnyi paleolit i mezolit Gornogo Kryma. Odesa: Vest.
- Bonch-Osmolovskii, G. A. 1934. Itogi izucheniia krymskogo paleolita. *Trudy II mezhdunar. konf. Assotsiatsii po izucheniiu chetvertichnogo perioda Evropy*, V. Moscow; Leningrad; Novosibirsk: Gos. Nauchn.-tekhn. gorno-geologo-neftianoe izd-vo, p. 114-183.
- Leonova, E. V. 2021. Sosruco Rockshelter: Revision of Materials of the Excavation by S. N. Zamiatnin and the Upper Horizons Radiocarbon Chronology. *Camera Praehistorica*, 1, p. 101-119. <https://doi.org/10.31250/2658-3828-2021-1-101-119>
- Telehin, D. Ya. 1982. *Mezolitichni pamiatky Ukrainy*. Kyiv: Naukova dumka.
- Yanevych, O. O. 2019. Radiocarbon Chronology of the Final Palaeolithic, Mesolithic and Neolithic of Crimea, Ukraine, in the Archaeological and Palaeoecological Contexts. *Vita Antiqua*, 11, p. 116-137. <https://doi.org/10.37098/VA-2019-11-116-137>
- Benecke, N. 2006. Zur Datierung der Faunensequenz am Abri San-Koba (Krim, Ukraine). *Beitrage zur Archäozoologie und Prähistorischen Anthropologie*, 5, p. 12-15;
- Biagi, P., Khlopachev, G.A., Kiosak, D.V. 2014. The Radiocarbon Chronology of Shan-Koba Rock-Shelter, a Late Palaeolithic and Mesolithic Sequence in the Crimean Mountains (Ukraine). *Diadora*, 28, p. 7-20;
- Kozłowski, S. K. 1999. *The Eastern Wing of Fertile Crescent: Late Prehistory of Great Mesopotamian Lithic Industries*. Oxford: BAR International Series.
- Manko, V., Chkhatrashvili, G. 2022. Transcaucasia and Neolithic of South of Eastern Europe. *Arheologia*, 2, p. 19-52. <https://doi.org/10.15407/arheologia2022.02.019>
- Meshveliani, T., Bar-Oz, G., Bar-Yosef, O., Belfer-Cohen, A., Boaretto, E., Jakeli, N., Koridze, E., Matskevich, Z. 2007. Mesolithic Hunters at Kotias Klde in Western Georgia: Preliminary Results. *Paleorient*, 33 (2), p. 47-58.
- Nebieridze, L. 1978. *Multilayer Rock Shelter Darkveti*. Tbilisi: Metsniereba.
- Pelegrin, J. 2012. New Experimental Observations for the Characterization of Pressure Blade Production Techniques. In: Desrosiers, P. (ed.). *The Emergence of Pressure Blade Making from Origin to Modern Experimentation*. New York: Springer, p. 237-259.
- Reimer, P., Austin, W., Bard, E., Bayliss, A., Blackwell, P., Bronk Ramsey, C., Butzin, M., Cheng, H., Edwards, R., Friedrich, M., Grootes, P., Guilderson, T., Hajdas, I., Heaton, T., Hogg, A., Hughen, K., Kromer, B., Manning, S., Muscheler, R., Palmer, J., Pearson, C., van der Plicht, J., Reimer, R., Richards, D., Scott, E., Southon, J., Turney, C., Wacker, L., Adolphi, F., Büntgen, U., Capano, M., Fahrni, S., Fogtmann-Schulz, A., Friedrich, R., Köhler, P., Kudsk, S., Miyake, F., Olsen, J., Reinig, F., Sakamoto, M., Sookdeo, A., & Talamo, S. 2020. The IntCal20 Northern Hemisphere radiocarbon age calibration curve (0–55 cal BP). *Radiocarbon*, 62, p. 725-757. doi:10.1017/RDC.2020.41

O. O. PUKLINA**PAINTED GLASSWARE FROM OLBIA PONTICA**

Painted glassware from Olbia Pontica is a rare category of ancient artefacts. It is of great importance for studying cultural contacts in the Northern Black Sea region. The publication is devoted to the study of painted glassware and examines the technological methods used in its manufacture.

Key words: Northern Black Sea Region, Olbia Pontica, Hellenistic period, Roman period, glass vessels.

In the Northern Black Sea region, painted glass vessels are considered to be rare items. Both toilettries and tableware were decorated with multicoloured paintings. One of the most famous examples is a transparent glass pyxis with a lid from Olbia. M. I. Rostovtsev was the first one to study it, and it was mentioned later in scientific papers of both local and foreign researchers (Ростовцев 1914, с. 1-26; Rostovtsev 1963, p. 151-179; Кунина 1997, с. 291, кат. 181; Stern 1999, p. 47, fig. 22; Пуклина 2019, с. 46-55).

The pyxis consists of a bowl and a lid (figs. 1, 2). The lid has a relief surface — a convex border with a downward-sloping edge (fig. 1: 1). The bowl is shallow, with a horizontally bent edge (fig. 1: 2). It is made of transparent colourless glass with a matte surface. Traces of rotation are visible on the surface of the product. A study of the pyxis *de visu* suggests that the traces of its technological process correspond to products made using casting and pressing techniques (Пуклина 2019, с. 47).

The painting on the inner side of the lid border has been partially preserved. The border is decorated with a golden laurel garland intertwined with a red ribbon edged in gold (fig. 1: 1). The garland is surrounded by wide red stripes, with gold rhombuses at the top and gold stick ornamentation at the bottom. The surface of the border is coloured

with blue paint. The sequence of painting is visually understandable: first the gold ornament, then the red and blue colours. This feature is noted by both M. I. Rostovtsev (Ростовцев 1914, с. 22-24), and N. Z. Kunina (Кунина 1997, с. 291, кат. 181).

The bottom of the vessel was also decorated with painting. Previously, it was possible to see the remains of a golden flower image, which, unfortunately, has not been preserved. M. I. Rostovtsev noted the presence of four plaster circles on the blue background of the lid to protect the painting from contact with the edge of the bowl. They are now missing. According to N. Z. Kunina, the painting was applied with glue paints without firing. This feature distinguishes the pyxis from other painted vessels from Olbia, on which the painting was done with enamel paints and then fired (Gudenrath 2006, p. 32-40).

To the present day, the date and place of manufacture of similar items remains a matter of debate. M. I. Rostovtsev dated the pyxis from Olbia to the 1st century BC and suggested that it could have originated from the workshops of Alexandria or Campania which adopted the technique of making such vessels from Egyptian craftsmen. As the closest analogy, the researcher described a pyxis from the Louvre collection (fig. 3: 1), whose lid is decorated with similar paintings (Ростовцев 1914, с. 23-26). N. Z. Kunina also supported this opinion, suggesting that similar vessels may have been produced in the workshops of Syria (Кунина 1997, с. 291).

The pyxis with a lid was found during excavations in Pydna, Macedonia, in a complex dating from 325–300 BC (Stern 1999, p. 49, cat. 11; Ignatiadou 2000, p. 35-36, fig. 2). This is the oldest site where such artefacts were found. Two pyxis lids are preserved in the National Archaeological Museum in Athens (Weinberg 1992, p. 96-97, cat. 46–47). One of them originated from the Keramikos necropolis. G. Weinberg interpreted them as plates, without referring to the paintings on them.

E. M. Stern investigated the dating and manufacturing of pyxides (Stern 1999, p. 46-50). After analysing 11 items from Greece and other regions of the ancient world, she noted that they

© PUKLINA Olha Oleksandrivna, 2026 — Head of the Research Department of Archeology, the National Museum of the History of Ukraine, ORCID: 0000-0002-7110-1795, o_puklina@ukr.net

© Інститут археології НАН України, 2026

This is an Open Access article under the CC BY-NC-ND 4.0 license <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk>

Fig. 1. Glass pyxis from Olbia. Reconstruction of the ornament by B. M. Farmakovskiy, after: Ростовцев 1914, табл. VIII. Drawings by the author

were made in two sizes (larger ones with a diameter from 17 to 18 cm and smaller ones with a diameter from 9 to 12 cm). The researcher suggested that they were used as an *exaleiptron* (vessel for incense and wedding ceremonies). The study of pyxides found in Greece led E. M. Stern to propose that this type of product may have originated in northern Greece, possibly in Macedonia. In the researcher's opinion, painting glass vessels with gold paint preceded the introduction of a new technological technique — the so-called

“gold sandwich glass” or gilding between two glass layers. The latter method involves placing gold foil between two layers of glass. The first vessels produced using this technique appeared in the mid-3rd century BC. Based on this, the researcher suggested that painted pyxides represent a link between the Classical and Hellenistic luxury styles in glassmaking (Stern 1999, p. 49-50). This hypothesis is confirmed by the observations of N. Z. Kunina, who noted the similarities in the ornamentation between the pyxis from Olbia

Fig. 2. Glass pyxis from Olbia, the State Hermitage Museum. Photo by the author

and the bowl with inter-glass gilding dated to the late 3rd — early 2nd century BC found in a burial mound near the village of Gosudarstvennaia, in the North Caucasus (Кунина 1997, с. 291).

E. M. Stern didn't mention another Greek pyxis with a lid. It comes from Epidaurus and was found in a burial from the late 2nd century BC. There is no painting on it (Proskynetopoulou 2011, p. 214).

In 1990, L. Scatizza Hörich published pyxides found in Cumae, Campania (Scatizza Hörich 1990, S. 425-433). In an attempt to determine the place of their manufacture, she drew attention to the proximity of Cumae to the seaport of Pozzuoli, which maintained close ties with the East, particularly Alexandria, and served as a centre for the production of ceramics, glass, and perfumes.

In 2016, L. Cavassa compiled a catalogue of 30 vessels (Cavassa 2016, p. 21-56). This compilation included 14 items (six pyxides and eight lids) from Cumae, the pyxis with a lid from Canosa (Apulia), six finds from Greece (two lids from Athens, the pyxis with a lid from Epidaurus, the pyxis with a lid from Pydna) and, of course, the pyxis with the lid from Olbia. The remaining vessels from various museum collections do not have a recorded place of discovery. The oldest complex

from Pydna dates back to the end of the 4th century BC, and the latest one from Cumae dates back to the end of the 2nd century BC.

It should be noted that in order to determine the possible centres of glass pyxides production, researchers also analysed their painting motifs. Thus, putting forward the hypothesis of the Egyptian origin of painted vessels, M. I. Rostovtsev referred to the decoration of the pyxis from Cumae in the Berlin Museum collection (Cavassa 2016, p. 39-40, fig. 12), which depicts a building and a tree in gold paint. According to the researcher, such landscapes are characteristic of the products of Alexandrian artisans (Ростовцев 1914, с. 24-25). Two more vessels are decorated with views of a harbour: the pyxis from the Kunsthistorisches Museum in Vienna (fig. 3: 2) (Cavassa 2016, p. 39, fig. 10–11) and the pyxis lid from the Campana collection in the Louvre (fig. 3: 3) (Arveiller-Dulong, Nenna 2000, p. 171, n. 200). The paintings represent a port structure and part of a ship. L. Cavassa suggests that they may depict the ports of Alexandria or Pozzuoli, emphasizing that they all originated from Cumae. Finally, the researcher concludes that the mentioned vessels depict a typical or standardised port landscape (a pier with a lighthouse or tower and a ship entering or

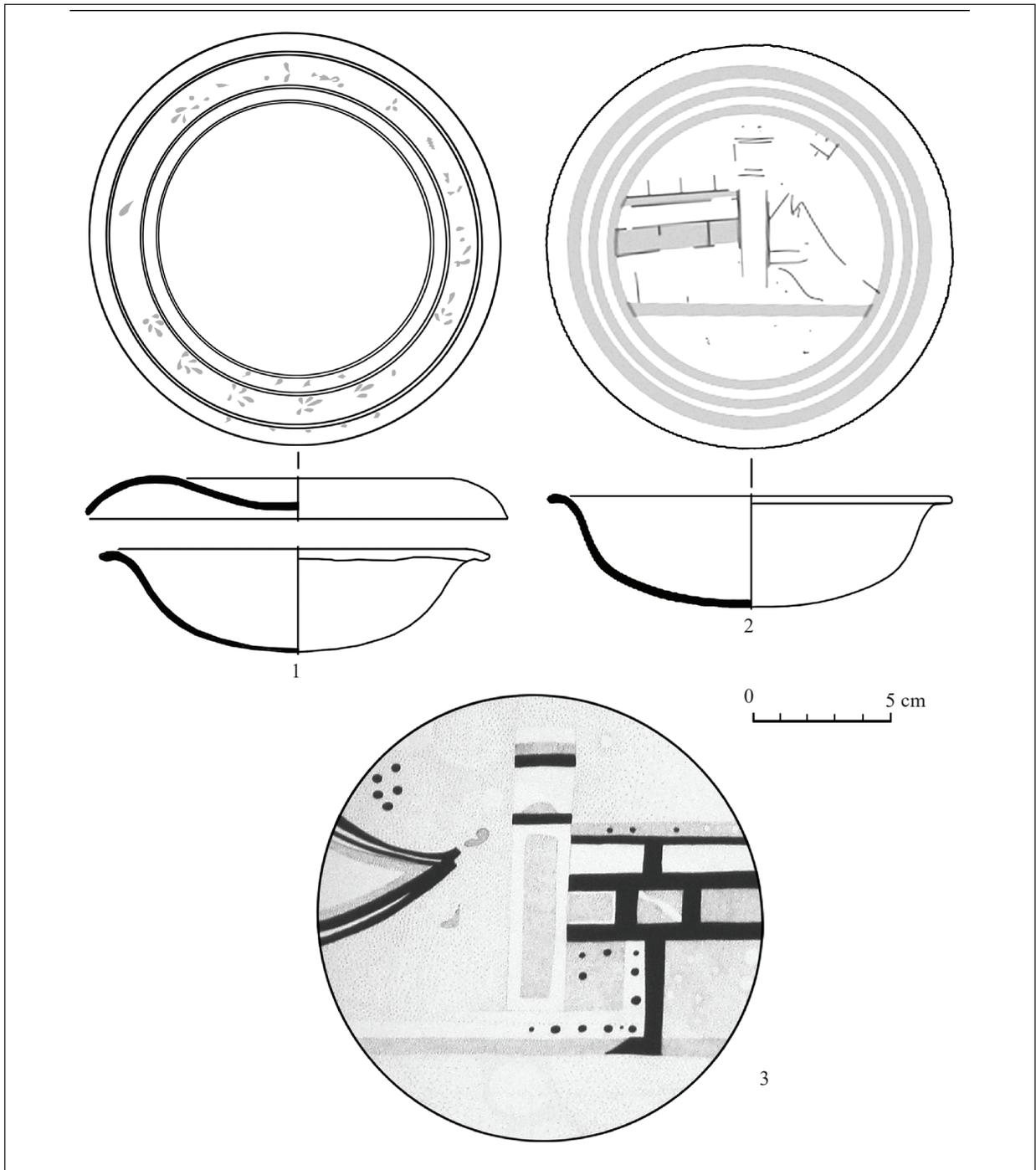

Fig. 3. Glass pyxides: 1, 3 — the Louvre, after: Arveiller-Dulong, Nenna 2000, n. 197, 200; 2 — the Kunsthistorisches Museum in Vienna, after: Cavassa 2016, fig. 11

leaving the port). However, this does not allow us to determine where these pyxides were made.

Thus, the most reasonable date for the production of glass pyxides is currently considered to be the last quarter of the 4th–2nd centuries BC. Greece, Italy, Syria, and Egypt (Alexandria) are the most probable places of production. However, the assumption that they could have been manufactured in Syria and Alexandria is hardly justified, as there

is no reliable evidence of glass pyxides being discovered in the Eastern Mediterranean and Egypt, unlike in Greece and Italy (Cavassa 2016, p. 38-56).

Today, Olbia is the northernmost point of the distribution area of such products. E. M. Stern dated the Olbia find to the late 4th — early 3rd century BC (Stern 1999, p. 47). V. Arveiller-Dulong and M.-D. Nenna dated the pyxis with a similar painting from the Louvre (without the place of

Fig. 4. Painted glass bowl from Olbia, after: Ростовцев 1913, табл. LIX, А: 1, 2

Fig. 5. Painted glass bowl from Olbia, the Odesa Archaeological Museum. Photo taken by A. M. Kolesnychenko in 2015. Reconstruction of the ornament by the author

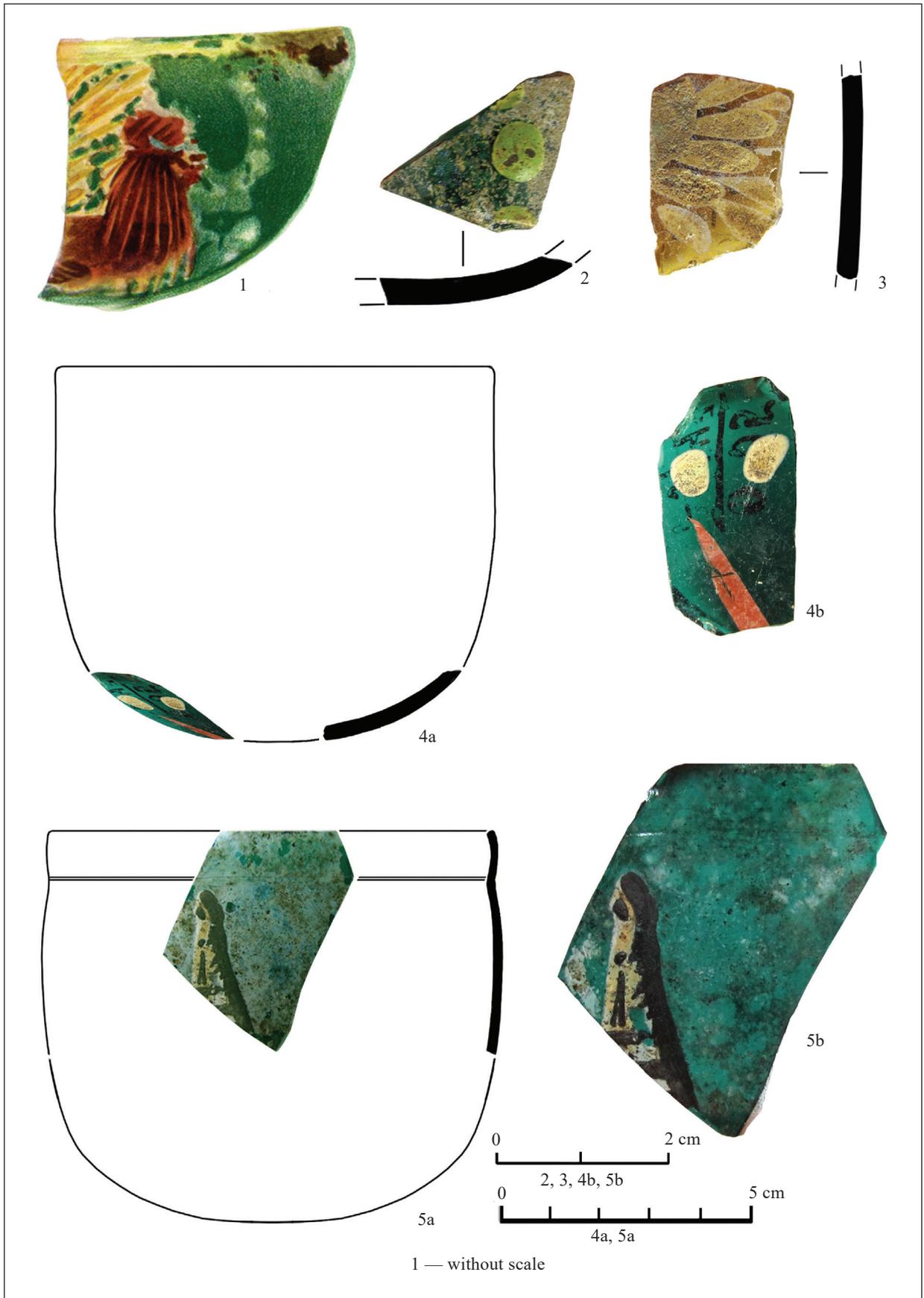

Fig. 6. Fragments of painted glass vessels from Olbia: 1 — after: Ростовцев 1913, табл. LIX, А: 3; 2 — Б 3-1864, the National Museum of the History of Ukraine; 3 — O-97/P-25/99; 4 — O-95/T-3/47; 5 — O-2010/P-25/947, the National Historical and Archaeological Reserve "Olbia". Drawings and photo by the author

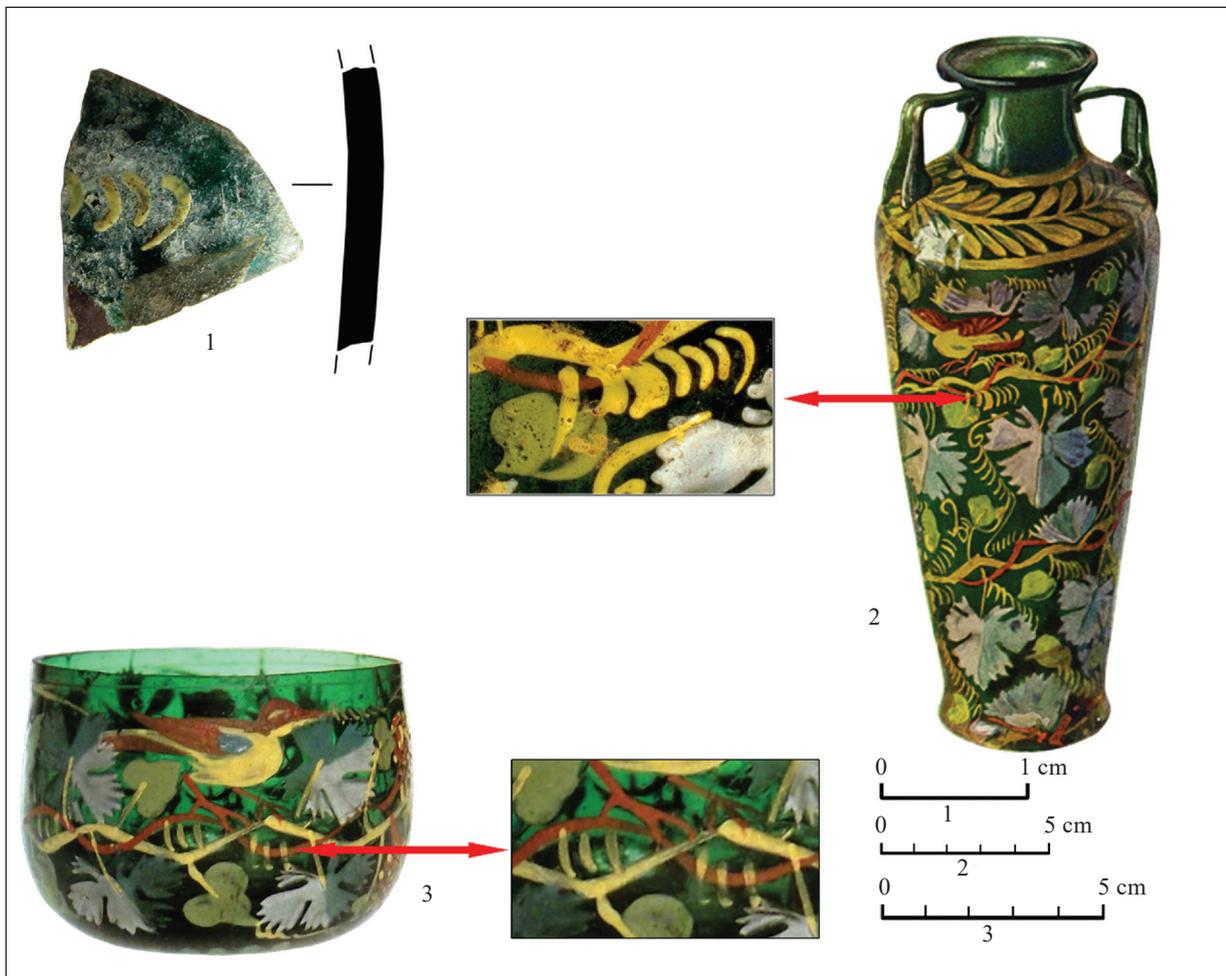

Fig. 7. Painted glass vessels: 1 — fragment of the glass vessel from Olbia (O-97/T-3/137), the National Historical and Archaeological Reserve "Olbia"; 2 — amphora, after: Кунина 1997, кат. 178; 3 — bowl from Locarno, after: Biaggio-Simona 1991, fig. 4. Drawings by the author

discovery) to the 3rd century BC (Arveiller-Dulong, Nenna 2000, p. 169, n. 197). It should be noted that such pyxides are luxury items. The arrival of these items in Olbia likely coincided with the peak of the Olbian economic prosperity in the late 4th to mid-3rd centuries BC (Крыжицкий, Крапивіна, Лейпунська 1994, с. 21, 40). It does not contradict the date proposed by E. M. Stern. Based on the study of Olbia's trade relations in the early Hellenistic period (Крыжицкий и др. 1999, с. 213), it can be assumed that, at that time, such vessels — like other works of art — were more likely to have arrived here from Greece than from Italy.

As one of the earliest examples of this type of painted vessels in the ancient world, this pyxis is also the earliest among the Olbian glass vessels manufactured using the casting technique.

The remaining items were made during the Roman period. These include two intact bowls found in the Olbia necropolis in the late 19th — early

20th centuries (figs. 4, 5), as well as several fragmentary finds from excavations of the Olbia settlement in sites НГ, Р-25, Т-3 (figs. 6, 7: 1).

A bowl made of transparent glass depicting antelopes, partridges, and garlands with intertwined leaves is stored in the State Hermitage Museum (Кунина 1997, кат. 180). The bottom is decorated with a rosette of eight red and yellow leaves framed by green dots. The painting is executed in enamel paints (fig. 4) (Ростовцев 1913, табл. LIX, А; 1914, с. 22-24). Another bowl made of clear glass with a greenish tint is kept in the Odesa Archaeological Museum (fig. 5) (Сорокина 1978, с. 269, рис. 2: 1). The remains of the painting do not allow the complete reconstruction of the picture. The pattern is best preserved on the bottom, appearing as a rosette with dots around it and accompanied by an olive branch. It exactly replicates the decoration on the bottom of the bowl from the Hermitage. There is also a fragment of transparent green glass depicting a rooster (fig. 6: 1) on such a

vessel, published by M. I. Rostovtsev (Ростовцев 1913, табл. LIX, A: 3).

The National Museum of Ukrainian History has a fragment of the lower part of a bowl (O-36/2154, site НГ, Inv. no. Б 3-1864) made of transparent dark green glass with remnants of green paint in the form of three dots (fig. 6: 2) (Пукліна 2019, с. 46-48). Another fragment of the lower part of a bowl made of transparent dark green glass was excavated in 1995 at site T-3 (O-95/T-3/47). The preserved painting represents a fragment of a red leaf and two white dots (fig. 6: 4). A fragment of a bowl's rim made of transparent dark green glass with some painting in yellow and black (fig. 6: 5) was found in 2010 at site P-25 (O-2010/P-25/947).

The most famous among these items is the painted bowl made of dark green glass (fig. 7: 3), found in 1936 in Locarno, Switzerland (Biaggio-Simona 1991, p. 63, tav. 3, 4, fig. 4, 5). W. Gudenrath, a glassmaking technology researcher, studied the Locarno vessel and came to some noteworthy conclusions (Gudenrath 2006, p. 33-34). The production of such bowls involved several stages. First, a teardrop-shaped blank was blown. Then its lower part was painted with enamel paints and fired in a kiln. After that, the upper part was broken, and the vessel took on the shape of a bowl. An engraved band was applied under the rim to prevent the glass from cracking during the grinding of the rim. It should be noted that all painted vessels have an engraved band under the rim. This group of products also includes several intact bowls. One of them, with a floral ornament, comes from Vitodurum, Switzerland (Rutti 1988, Taf. 37). Another, from the Louvre collection, depicts a battle between pygmies (Arveiller-Dulong, Nenna 2005, p. 38, cat. 16). The third bowl, along with a collection of fragments of painted vessels, are held in the Corning Museum of Glass, USA (Whitehouse 2002, p. 253-258).

These vessels and their fragments were made using the free-blowing technique and date back to the 20s–70s (Gudenrath 2006, p. 33). In C. Isings' ty-

pology, they are classified as form 12 (Isings 1957, p. 27-30). However, where these vessels were produced remains unclear. There are two possible regions of origin: the Eastern Mediterranean and Northern Italy.

In addition, fragments of other two painted vessels come from Olbia, although it is difficult to assign them to a specific form. One of the vessels (fig. 6: 3) is made of transparent yellow-brown glass and preserves part of a palmette motif on the wall, painted in white (O-97/P-25/99). Another vessel made of transparent dark green glass preserved the image of ivy shoots painted in yellow (fig. 7: 1) (O-97/T-3/137). Similar motifs are found on an amphora dating back to the first half of the 1st century from Grave 47/5 of the Panticapaeum necropolis (Кунина 1997, кат. 178). The amphora is made of dark green glass and decorated with plant ornamentation, including olive branches, shoots with grape leaves, and ivy with birds sitting on them (fig. 7: 2). Similar elements also decorate a bowl from Locarno (fig. 7: 3). In the Northern Black Sea region, apart from Olbia, a few similar painted glass vessels and their fragments were found in Panticapaeum and Gorgippia (Алексеева, Сорокина 2007, p. 53). The discovery of such items at the Olbia settlement and necropolis indicates that they were used by the Olbia inhabitants both in everyday life (as ceremonial tableware) and in burial rites. In addition, the painted bowls can be narrowly dated to between the 20s and 70s AD, making them reliable chronological indicators.

Thus, painted glassware from Olbia reflects not only the development of ancient glassmaking but also the integration of the polis into the system of interregional trade. The study of this category of finds deepens our understanding of the economic and cultural processes in Olbia and its relations with other centres of the ancient world, while leaving room for further research on the attribution and localisation of production centres.

Received 08.09.2025

Алексеева, Е. М., Сорокина, Н. П. 2007. *Коллекция стекла античной Горгиппии*. Москва: Интербук-бизнес.

Крижицький, С. Д., Крапивіна, В. В., Лейпунська, Н. О. 1994. Головні етапи історичного розвитку Ольвії. *Археологія*, 2, с. 18-44.

Крыжицкий, С. Д., Русяева, А. С., Крапивина, В. В., Лейпунская, Н. А., Скржинская, М. В., Анохин, В. А. 1999: *Ольвия. Античное государство Северного Причерноморья*. Киев: Институт археологии НАН Украины.

Кунина, Н. З. 1997. *Античное стекло в собраниях Эрмитажа*. Санкт-Петербург: АРС.

Пукліна, О. О. 2019. Розписна чаша з Ольвії із зібрання Національного музею історії України. *Науковий вісник Національного музею історії України*, 4, с. 46-48.

Пукліна, О. О. 2019. Стеклозінна расписная піксіда із Ольвії. *Проблеми історії, філософії, культури*, 4 (219), с. 46-55.

Ростовцев, М. И. 1913. *Античная декоративная живопись на юге России*. Атлас. Т. 1. Санкт-Петербург: Издanie императорской археологической комиссии.

Ростовцев, М. И. 1914. Стекланные расписные вазы поздне-эллинистического времени и история декоративной живописи. *Известия императорской Археологической комиссии*, 54, с. 1-26.

Сорокина, Н. П. 1978. Античное стекло в собрании Одесского археологического музея. В: Карышковский, О. П. (ред.). *Археологические исследования Северо-Западного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, с. 267-274.

Arveiller-Dulong, V., Nenna, M.-D. 2000. *Les verres antiques*. Paris: Editions de la Réunion des musées nationaux.

Arveiller-Dulong, V., Nenna, M.-D. 2005. *Les verres antiques du musée du Louvre*. Paris: Musée du Louvre.

Biaggio-Simona, S. 1991. *I vetri romani provenienti dalle terre dell'attuale Catone Ticino*. Locarno: Armando Dado.

Cavassa, L. 2016. Des pyxides en verre à décor peint à l'époque hellénistique (fin IVe – fin IIe siècle avant J.-C.). *Journal of Glass Studies*, 58, p. 21-56.

Ignatiadou, D. 2000. Three Cast Vessels from a New Macedonian Tomb. *Annales de l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre*, 14, p. 35-38.

Gudenrath, W. 2006. Enamelled Glass Vessels, 1425 B.C.E. – 1800: The Decorating Process. *Journal of Glass Studies*, 48, p. 23-70.

Isings, C. 1957. *Roman Glass from Dated Finds*. Groningen, J. B. Wolters.

Proskynetopoulou, R. 2011. *Ancient Epidaurus – Images of an Argolic Town from Prehistory to Late Antiquity*. Athens: Ministry of Culture.

Rostovzev, M. 1963. Vasi di vetro dipinto del periodo tardo ellenistico e la storia della pittura decorativa. *Archeologica Classica*, 15, p. 151-179.

Rutti, B. 1988. *Beiträge zum römischen Oberwinterthur – Vitudurum 4. Die Gläser*. Zürich: Orell Füssli.

Stern, E. M. 1999. Ancient Glass in Athenian Temple Treasure. *Journal of Glass Studies*, 41, p. 19-50.

Scatozza Höricht, L. 1990. Phelegräische Glasfunde und die Verlagerung von Glashütten aus dem östlichen Mittelmeer nach Campanien. *Archäologischer Anzeiger*, 3, p. 425-433.

Weinberg, G. 1992. *Glass Vessels in Ancient Greece*. Athens: Archaeological Receipts Fund.

Whitehouse, D. 2002. *Roman Glass in the Corning Museum of Glass*. New York: Hudson Hills.

Ольга О. Пукліна

Керівник науково-дослідного відділу археології, Національний музей історії України, ORCID: 0000-0002-7110-1795, o_puklina@ukr.net.

РОЗПИСНИЙ СКЛЯНИЙ ПОСУД З ОЛЬВІЇ ПОНТІЙСЬКОЇ

У статті здійснено комплексний аналіз розписного скляного посуду з Ольвії Понтійської, який належить до рідкісної та престижної категорії античних виробів і має важливе значення для дослідження культурних та економічних контактів Північного Причорномор'я. Центральне місце відведено піксиді з кришкою з прозорого скла з поліхромним розписом, яка датується кінцем IV — початком III ст. до н.е. Детально схарактеризовано її морфологічні риси, технологічні особливості виготовлення, а також декорування з використанням золотої, червоної та синьої фарб. Особливу увагу приділено дискусійним питанням локалізації центрів виробництва, оскільки наявні аналогії з Греції, Італії, Сирії та Александрії свідчать про поліцентричний характер розвитку цього типу посуду. Підкреслено значення ольвійської піксиди як одного з раних зразків розписного скла, що поєднує класичні й елліністичні художні традиції та водночас демонструє інтегрованість Ольвії у систему міжрегіональної торгівлі. Встановлено, що ця знахідка є найдавнішим прикладом подібних виробів у Північному Причорномор'ї.

Окремий розділ присвячено аналізу розписних скляних чаш та фрагментів посуду римського часу, виготовлених у техніці вільного видування та прикрашених емалевим розписом із застосуванням геометричних, рослинних і фігуративних мотивів. Ці вироби відображають поширення в античному світі нових технологічних прийомів склоробства. У статті детально розглянуто процеси виготовлення та декорування цієї групи посуду. Виконуючи роль маркерів соціального престижу, такі посудини активно використовувалися як у побуті, так і в поховальній обрядовості. Їх вузьке датування у межах 20–70-х рр. н.е. робить їх надійними хронологічними індикаторами.

Отже, розписний скляний посуд з Ольвії не лише засвідчує високий рівень матеріальної культури полісу, але й відображає його контакти з провідними центрами античного світу. Представлений матеріал є важливим джерелом для вивчення еволюції античного склоробства та реконструкції торговельно-економічних зв'язків Ольвії в елліністичній і римській періоди.

К л ю ч о в і с л о в а: Північне Причорномор'я, Ольвія Понтійська, елліністичний час, римський час, скляний посуд.

References

Alekseeva, E. M., Sorokina, N. P. 2007. *Kolleksiia stekla antichnoi Gorgippii*. Moscow: Interbuk-biznes.

Kryzhytskyi, S. D., Krapivina, V. V., Leipunska, N. O. 1994. Holovni etapy istorychnoho rozvytku Olvii. *Arheologia*, 2, p. 18-44.

Kryzhytskii, S. D., Rusiaeva, A. S., Krapivina, V. V., Leipunskaia, N. A., Skrzhinskaia, M. V., Anokhin, V. A. 1999. *Olviia*.

Antichnoe gosudarstvo v Severnom Prichernomorje. Kyiv: Institute of Archaeology of National Academy of Sciences.

Kunina, N. Z. 1997. *Antichnoe steklo v sobranii Ermitazha*. Saint-Petersburg: ARS.

Puklina, O. O. 2019. Rozpysna chasha z Olvii iz zibrannia Natsionalnogo muzeiu istorii Ukrainy. *Naukovyi visnyk Natsionalnogo muzeiu istorii Ukrainy*, 4, p. 46-48.

Puklina, O. O. 2019. Stekliannaia raspisnaia piksida iz Olvii. *Problemy istorii, filosofii, kultury*, 4 (219), p. 46-55.

Rostovtsev, M. I. 1913. *Antichnaia dekorativnaia zhivopis na iuge Rossii. Atlas*. T. 1. Sankt-Petersburg: Izdanie imperatorskoi arkheologicheskoi kommissii.

- Rostovtsev, M. I. 1914. Stekliannye raspisnye vazy pozdne-ellinisticheskogo vremeni i istoriia dekorativnoi zhivopisi. *Izvestiia imperatorskoi Archeologicheskoi komissii*, 54, p. 1-26.
- Sorokina, N. P. 1978. Antichnoe steklo v sobranii Odesskogo arkheologicheskogo muzeia. In: Karyshkovskii, O. P. (ed.). *Arkheologicheskie issledovaniia Severo-Zapadnogo Prichernomoriia*. Kyiv: Naukova dumka, 1978. p. 267-274.
- Arveiller-Dulong, V., Nenna, M.-D. 2000. *Les verres antiques*. Paris: Editions de la Réunion des musées nationaux.
- Arveiller-Dulong, V., Nenna, M.-D. 2005. *Les verres antiques du musée du Louvre*. Paris: Musée du Louvre.
- Biaggio-Simona, S. 1991. *I vetri romani provenienti dalle terre dell'attuale Catone Ticino*. Locarno: Armando Dado.
- Cavassa, L. 2016. Des pyxides en verre à décor peint à l'époque hellénistique (fin IVe – fin IIe siècle avant J.-C.). *Journal of Glass Studies*, 58, p. 21-56.
- Ignatiadou, D. 2000. Three Cast Vessels from a New Macedonian Tomb. *Annales de l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre*, 14, p. 35-38.
- Gudenrath, W. 2006. Enamelled Glass Vessels, 1425 B.C.E. – 1800: The Decorating Process. *Journal of Glass Studies*, 48, p. 23-70.
- Isings, C. 1957. *Roman Glass from Dated Finds*. Groningen: J. B. Wolters.
- Proskynetopoulou, R. 2011. *Ancient Epidaurus – Images of an Argolic Town from Prehistory to Late Antiquity*. Athens: Ministry of Culture.
- Rostovzev, M. 1963. Vasi di vetro dipinto del periodo tardo ellenistico e la storia della pittura decorativa. *Archeologica Classica*, 15, p. 151-179.
- Rutti, B. 1988. *Beiträge zum römischen Oberwinterthur – Vitudurum 4. Die Gläser*. Zürich: Orell Füssli.
- Stern, E. M. 1999. Ancient Glass in Athenian Temple Treasure. *Journal of Glass Studies*, 41, p. 19-50.
- Scatozza Hörich, L. 1990. Phelegräische Glasfunde und die Verlagerung von Glashütten aus dem östlichen Mittelmeer nach Campanien. *Archäologischer Anzeiger*, 3, p. 425-433.
- Weinberg, G. 1992. *Glass Vessels in Ancient Greece*. Athens: Archaeological Receipts Fund.
- Whitehouse, D. 2002. *Roman Glass in the Corning Museum of Glass*. New York: Hudson Hills.

Д. М. СІКОЗА

КОМПЛЕКС ГУНСЬКОГО ЧАСУ З ПОНИЗЗЯ ДНІПРА

У статті розглянуто комплекс гунського поховання із с. Пролетарка (нині с. Челбурда Олешківського р-ну Херсонської обл., Україна). Детально розглянуто питання датування та культурної належності комплексу.

Ключові слова: Пролетарка, гуни, гори-зонти Унтерзібенбрунн, поховання, діадема.

Навесні 1966 р. на лівому березі Дніпра в районі Олешківських пісків, за 5 км на захід від с. Пролетарка (нині Челбурда) Цюрупинського р-ну Херсонської обл. під час плантажної оранки під лісонасадження трактористи О. Пулінець та М. Горшков відкрили комплекс прикрас. Місце знахідки відразу після виявлення комплексу обстежили вчителі та учні місцевої школи, всі виявлені предмети згодом було передано до фондів Херсонського краєзнавчого музею.

Коротке повідомлення про знахідку з початковою атрибуцією було подане в роботі М. О. Тиханової та І. Т. Чернякова, присвяченій знахідці гунського жіночого поховання з діадемою біля с. Антонівка Березовського р-ну Одеської обл. (Тиханова, Черняков 1970, с. 122). Додаткові дані про місце знахідки, а також деякі предмети з поховання опублікував І. Д. Ратнер (Ратнер 1984, с. 76, 80, рис. 5). Діадема з поховання вряхована в роботах І. Ковріг (Kovrig 1985, S. 117, 127, 137; abb. 7: 15) та І. П. Засецької (Засецкая 1994, с. 53, 114) на основі опису М. О. Тиханової, яка бачила знахідку особисто. На базі попередніх уривчастих публікацій М. М. Казанський та А. В. Мастикова віднесли поховання до «західної» групи гунських пам'яток (Казанский, Мастикова 2009, с. 115).

Обставини знахідки та склад комплексу також уточнював автор (Сикоза 2018, с. 178-184), проте в повному обсязі комплекс ще ніколи не вводив-

ся до наукового обігу і не був предметом окремого дослідження. Під час окупації Херсону російськими військами предмети комплексу зникли, їх місцезнаходження на сьогодні невідоме, тому публікація матеріалу особливо актуальна.

До Херсонського краєзнавчого музею надійшли: діадема, пара сережок, кольє, пряжки, тонкі золоті пластинки, намистини, ніж та керамічне прясельце.

Діадема біметалева

Зламана на дві частини. Її основою є вигнута прямокутна платівка з мідного сплаву з литим рельєфним рубчастим орнаментом, довжиною 22 см та шириною 2,9–3 см. З лицьової сторони основа діадеми покрита золотою фольгою з напаяними гніздами для вставок. Краї золотого листа загнуті зі звороту та щільно охоплюють бронзову основу. Судячи з ретельного притирання фольги до рубчастого декоративного обідка основи, виконувалася ця процедура в гарячому стані. Після чого з лицьового боку золотої платівки вона була прикрашена 18 вставками бурштину та граната (за визначенням І. Д. Ратнера), розташованими в окремих напаяних гніздах. Гнізда вироблені з вузької золотої смужки з кінцями, що заходять один за один («нахлистом»).

Центральна композиція обмежена з обох боків вертикальною лінією рубчастого орнаменту. Вона складається з трьох великих кабошонів в округлих гніздах та прямокутних вставок, розташованих чотирима вертикальними та одним замикаючим горизонтальним рядом. Бокові частини діадеми розмежовані по вздовжній лінії рубчастого орнаменту на дві рівні зони, кожна з яких прикрашена прямокутною вставкою граната, доповнюючи, таким чином, центральну композицію. Розмір кабошонів 0,9 × 0,8 см, прямокутних вставок 0,40 × 0,25 см. Краї обрамлені пояском рубчастого орнаменту (рис. 1: 1; 7: 1).

По кутах діадеми розташовані чотири невеликі круглі отвори для кріплення до органічної основи головного убору, що не збереглася.

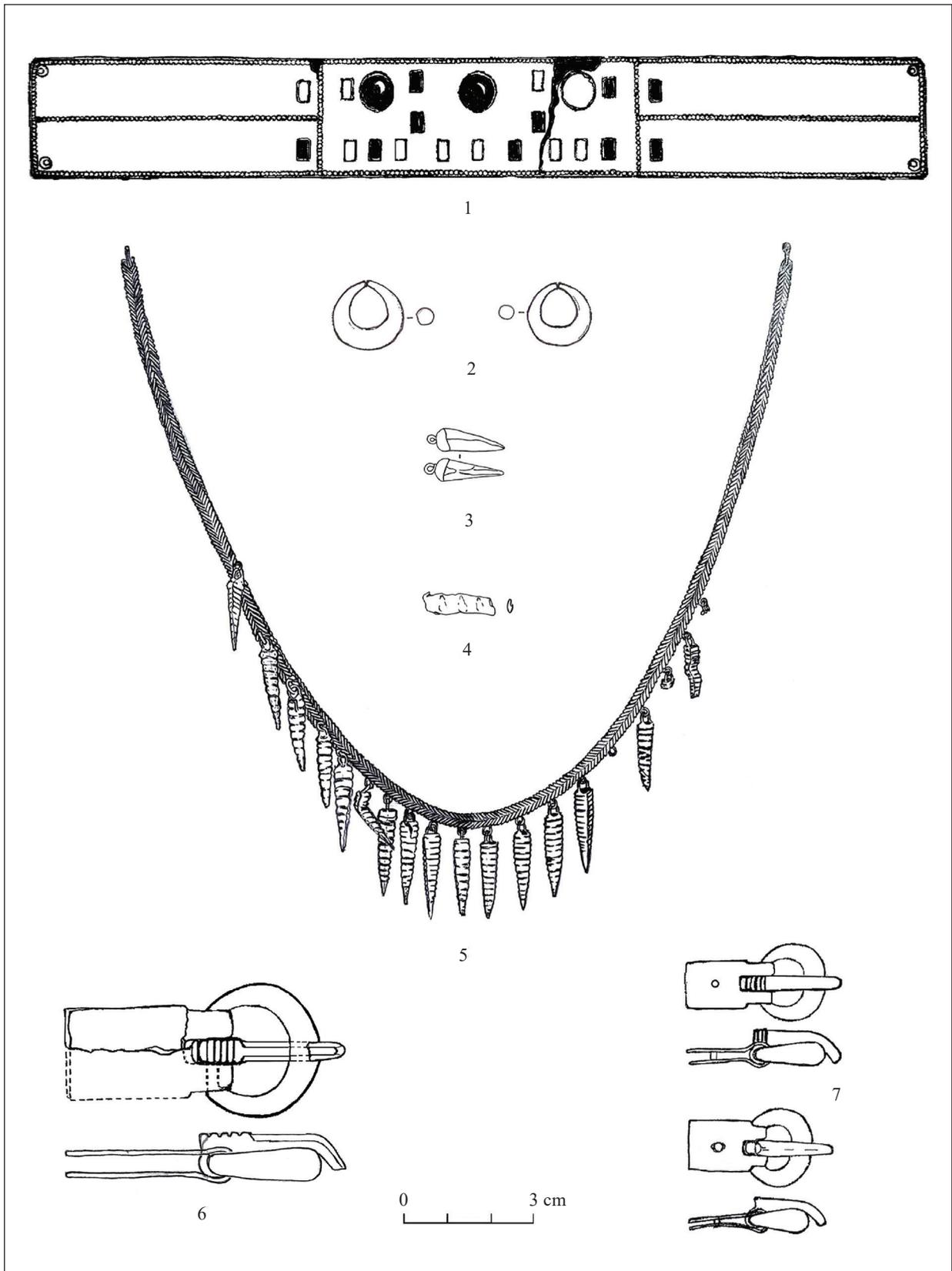
Сережки

Дві невеликі золоті сережки у вигляді калачиків діаметром 1,65 см кожна. Кінці зімкнуті,

© СІКОЗА Денис Миколайович, 2026 — заступник керівника Обласної інспекції з охорони пам'яток історії та культури, Херсонська обласна державна адміністрація, Департамент реалізації гуманітарної політики, ORCID: 0000-0002-7287-3084, arheolog111@gmail.com

© Інститут археології НАН України, 2026

Ця стаття відкрита за ліцензією **CC BY-NC-ND 4.0**
<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk>

Рис. 1. Речі з поховання біля с. Пролетарка: 1 — золота діадема; 2 — золоті сережки; 3 — золота підвіска; 4 — пронизка із золотої фольги; 5 — золоте кільце; 6 — бронзова поясна пряжка; 7 — срібні пряжки від взуття

Fig. 1. Artefacts from the burial near Proletarka village: 1 — a golden diadem; 2 — golden earrings; 3 — a golden pendant; 4 — a golden foil bead; 5 — a golden necklace; 6 — a bronze belt buckle; 7 — silver shoe buckles

в перетині круглі. Максимальна товщина 0,5 та 0,4 см. Вага 7,1 та 5,5 г (рис. 1: 2; 7: 2).

Кольє

Золоте кольє у вигляді плетеного ланцюжка з конусоподібними підвісками, загальною вагою 28,7 г. Ланцюжок чотиригранний у перетині, плетення типу «колосок» довжиною 33 см, шириною 0,4 см. На обох кінцях ланцюжка відсутні елементи замка, і невідомо, коли саме вони були втрачені — ще в давнину чи при виявленні комплексу. Золоті підвіски прикріплені до ланцюжка за допомогою дрібних кілочок, зігнутих із тонкого дроту, верхня частина яких вплетена в ланки ланцюжка. Загалом таких вушок для підвісок 19, проте збереглися лише 17 цілих конусоподібних підвісок довжиною від 2,2 до 2,4 см. Вони виготовлені з тонкого золотого листа та прикрашені орнаментом із горизонтальних ліній у техніці вальцювання. Вушко кожної підвіски виготовлене з тонкого золотого дроту, припаяного до внутрішньої частини виробу. На ланцюжку залишилися колечко від однієї втраченої підвіски, а також два пошкоджених конуси (рис. 1: 5; рис. 7: 3).

Серед інвентаря знайдено сплющену видовжену пронизку із золотої фольги, декоровану вальцюванням, що, можливо, теж є рештками втраченої підвіски від кольє (рис. 1: 4), але проміжки між рубчиками тут більші, ніж на підвісках. Ще одна підвіска з тонкої золотої платівки, згорнутої в конус, не орнаментована, що відрізняє її від підвісок ланцюжка. Верхня частина виконана у вигляді напівсфери із отвором по центру, в якому закріплено вушко із згорнутого у колечко дроту (рис. 1: 3; рис. 7: 5). Довжина підвіски 1,8 см. Чи є вона наслідком ремонту кольє (заміни втраченої підвіски), чи належала до іншої прикраси, встановити неможливо через особливості виявлення та збору комплексу.

Бронзова пряжка

Рамка у вигляді кола, зрізаного на задньому кінці, розмірами 3 × 2,6 см, кругла в перетині, значно потовщена в передній частині. Язикок фасетований, обламаний в місці згину, на задньому кінці зберіглася ділянка, прикрашена поперечними рельєфними смугами. Пряжка мала вузький прямокутний щиток, виготовлений із зігнутої напіл платівки, форму якого вдалося відтворити завдяки трьом фрагментам, що збереглися (рис. 1: 6). Реконструйовані розміри щитка 2,8 × 2,1 см.

Пряжки

Дві срібні пряжки від взуття. Рамки підовальні, розмірами 1,8 × 1,6 см, круглі в перетині, сильно потовщені в передній частині. Пряжки мають вузький подвійний прямокутний щиток із наскрізними отворами для кріплення. Лицьова частина щитка трохи товстіша та оброблена ретельніше. Кріплення до ремня відбувалося за допомогою одного штифта. Язикок хоботоподібний, сильно висунутий за рамку, на одній пряжці округлий в перетині та прикрашений на задньому кінці декількома поперечними рельєфними смугами, на другій — не декорований, має напівовальний перетин. Друга пряжка має сліди ремонту штифта (рис. 1: 7).

Золоті пластинки

Вироби з тонких золотих платівок (61 екз.), більшість із них фрагментовані. Серед них можна виокремити такі форми:

а) 12 напівовальних бляшок (одна у двох фрагментах). Поверхня прикрашена складним штампованим орнаментом у вигляді чотирилисника, вписаного в кола, відстані між якими заповнено трикутниками. Краї бляшок рівні, із 4–6 отворами малого діаметра. Розміри бляшок варіюються від 3,4 × 2,7 см до 3,5 × 3,1 см (рис. 2: 1–12; рис. 7: 4);

б) 15 вузьких смуг із загнутими краями. Усі вони фрагментовані, дуже поганої збережені. Ширина 0,8–1,0 см та 1,2–1,4 см, максимальна довжина 8,2 см. На деяких фрагментах зберігся штампований орнамент із двох ліній, що обрамляють краї трикутників та ромбів (рис. 3: 1–15). Зважаючи на форми, ця група бляшок огортала вузьку й доволі тонку органічну основу, наприклад шкіряні реміні;

в) фрагменти дуже тонких золотих платівок, що становили обкладку виробів, які не збереглися. Форму виробів встановити не вдалося, на деяких фрагментах видно залишки орнаменту у вигляді трикутників та ромбів. На одному з фрагментів зберігся штампований орнамент із зображенням чотирилисника, аналогічного до декору напівовальних бляшок (рис. 3: 19–20; рис. 4: 1–15; рис. 5: 1–8). Розміри найбільшого фрагмента 7,6 × 4,3 см, загальна кількість 32 екз.;

г) два фрагменти вузької золотої платівки, товщі та щільніші від попередніх виробів, без орнаменту. Кути одного з фрагментів зрізані, закінчення має трапецієподібну форму, по центру: — отвір неправильної форми. Розміри 2 × 2 см (рис. 3: 17–18).

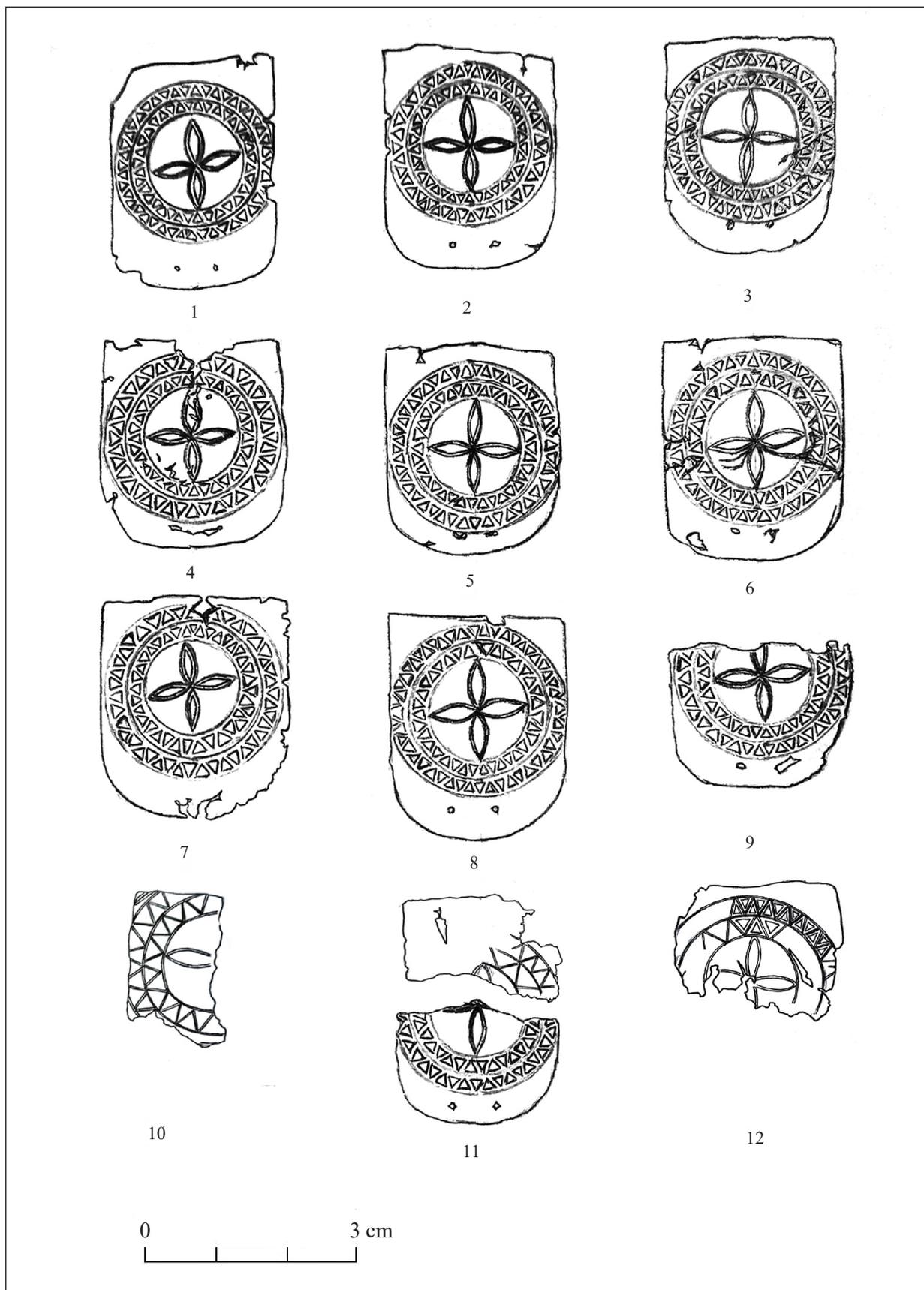

Рис. 2. Золоті напівовальні бляшки з орнаментом (1–9 за малюнком М. Й. Абікулової)

Fig. 2. Golden semi-oval plaques with ornament (1–9 after: M. Y. Abikulova's drawing)

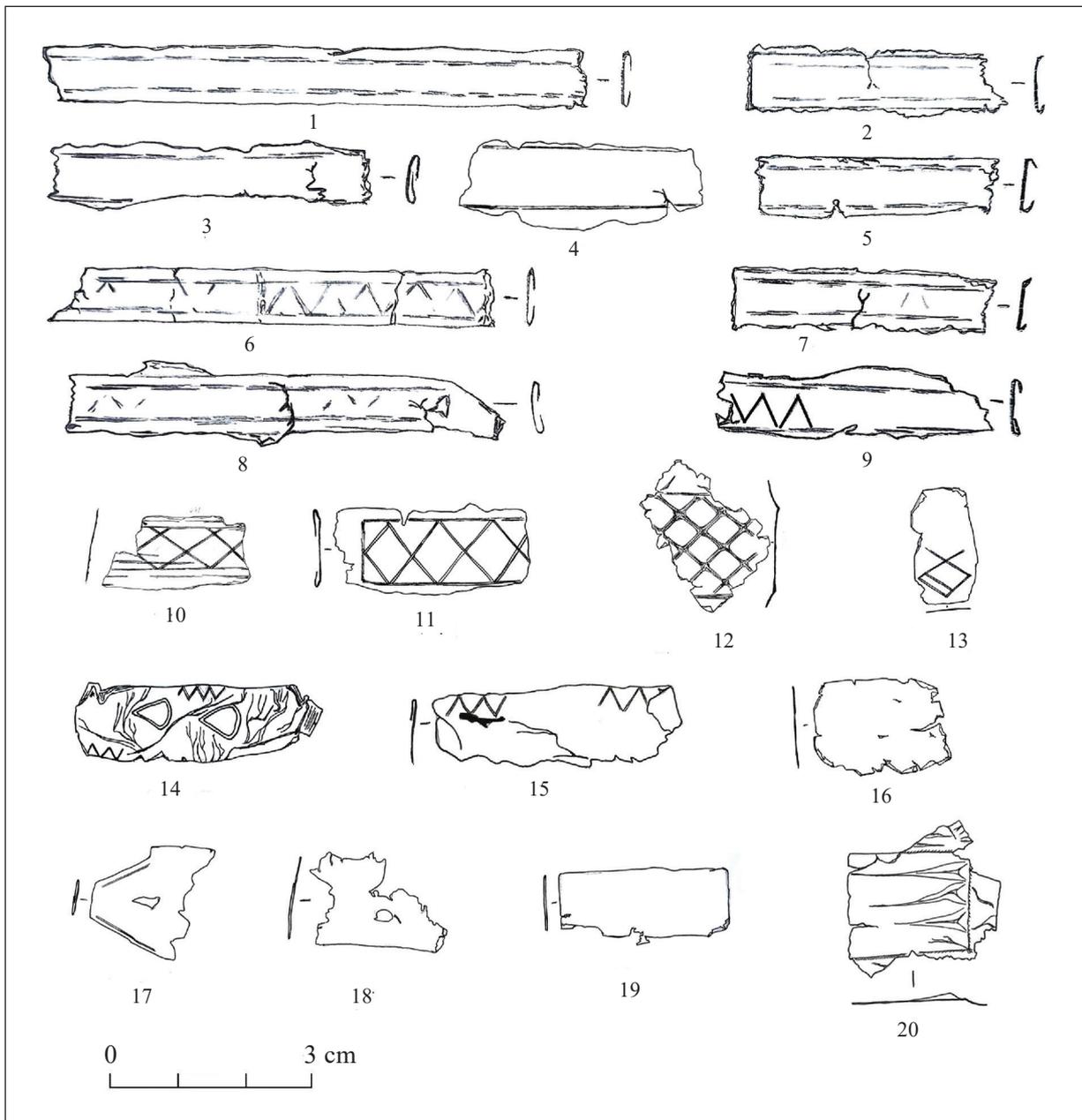

Рис. 3. Вузькі золоті пластини

Fig. 3. Narrow golden plates

Намісто бурштинове

Має щільну матову патину, бурштин темно-бурий, непрозорий, із численними тріщинами:

а) дископодібна, з широким наскрізним отвором; діаметр 4,3: см, діаметр отвору 0,6 см, максимальна товщина 1,7 см (рис. 6: 1);

б) пронизка неправильної біконічної форми з поперечними та повздовжніми наскрізними отворами, фрагментована; довжина 2,6 см, ширина 2,0 см, максимальна товщина 1,7 см, діаметр отвору 0,3: см (рис. 6: 3);

в) округла поперечно-здавлена, із широким наскрізним отвором, фрагментована; діаметр 2,8 см, діаметр отвору 0,5 см, максимальна товщина 1,5 см (рис. 6: 2);

г) уламок намистини; довжина 2,6 см, ширина 1,3 см, максимальна товщина 1,5 см (рис. 6: 4).

Ніж залізний

Уламок залізного ножа прямокутної форми, із сильною корозією. Перетин леза трикутний, із потовщенням спинки. Довжина 3,2 см, ширина 1,5 см, максимальна товщина леза 0,5 см (рис. 6: 5).

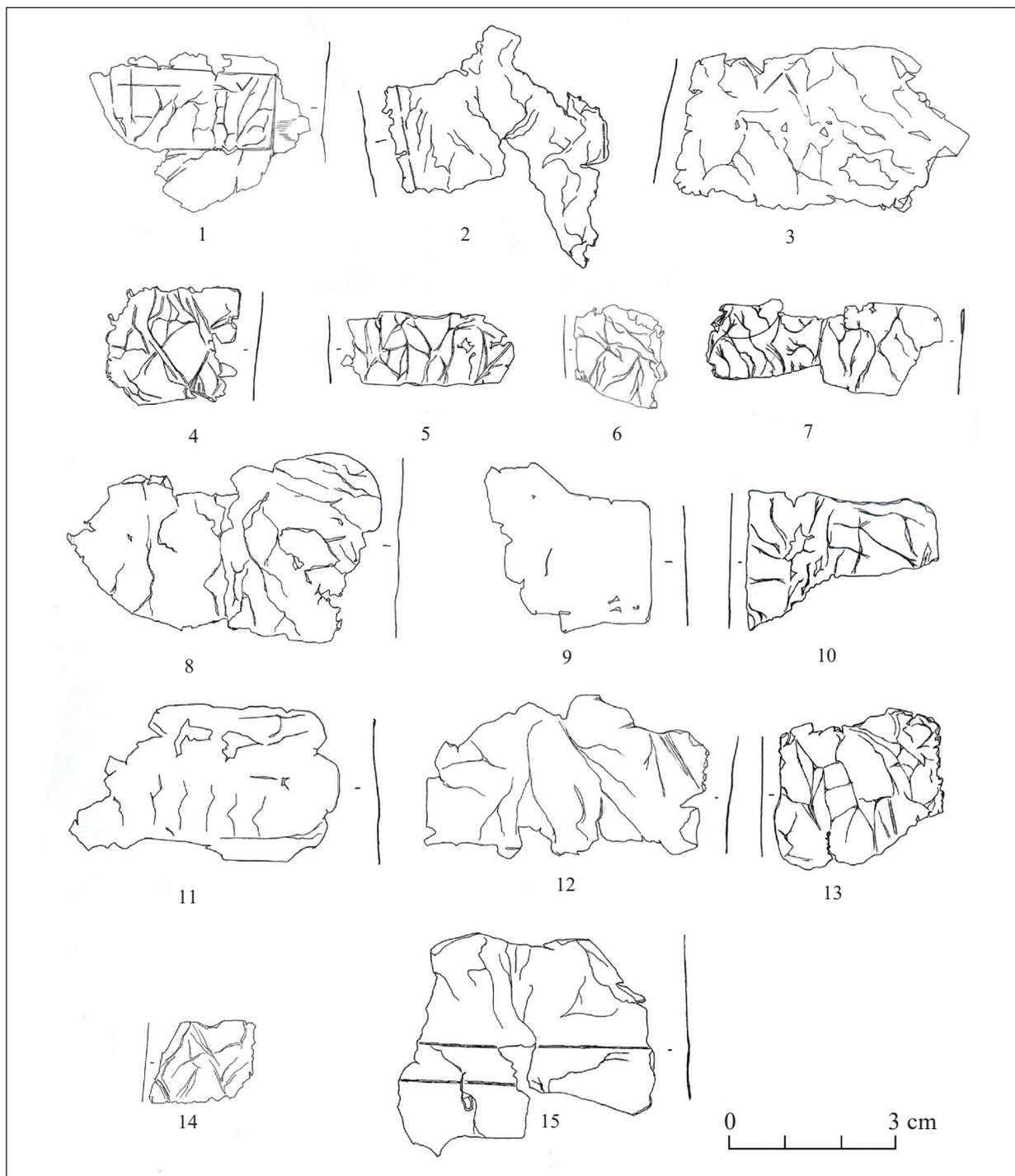

Рис. 4. Тонкі золоті листи від обкладок

Fig. 4. Thin golden sheets from the covers

Прясельце

Виточене зі стінки червоноглиняної амфори. Діаметр 4,8 см, висота 0,8 см (рис. 6: 6).

Поховальний обряд

Характер комплексу встановити важко, оскільки місце знахідки не було обстежене археологами після виявлення. І. Д. Ратнер визна-

чив комплекс як «жіноче поховання з конем» (Ратнер 1984, с. 76), і, власне, на його усну інформацію про характер комплексу посилялася й М. О. Тиханова (Тиханова, Черняков 1970, с. 122). М. М. Казанський та А. В. Мاستикова писали про ґрунтову могилу з кістками коня без уточнення джерела (Казанський, Мاستикова 2009, с. 115, 116; Казанський 2014, с. 322).

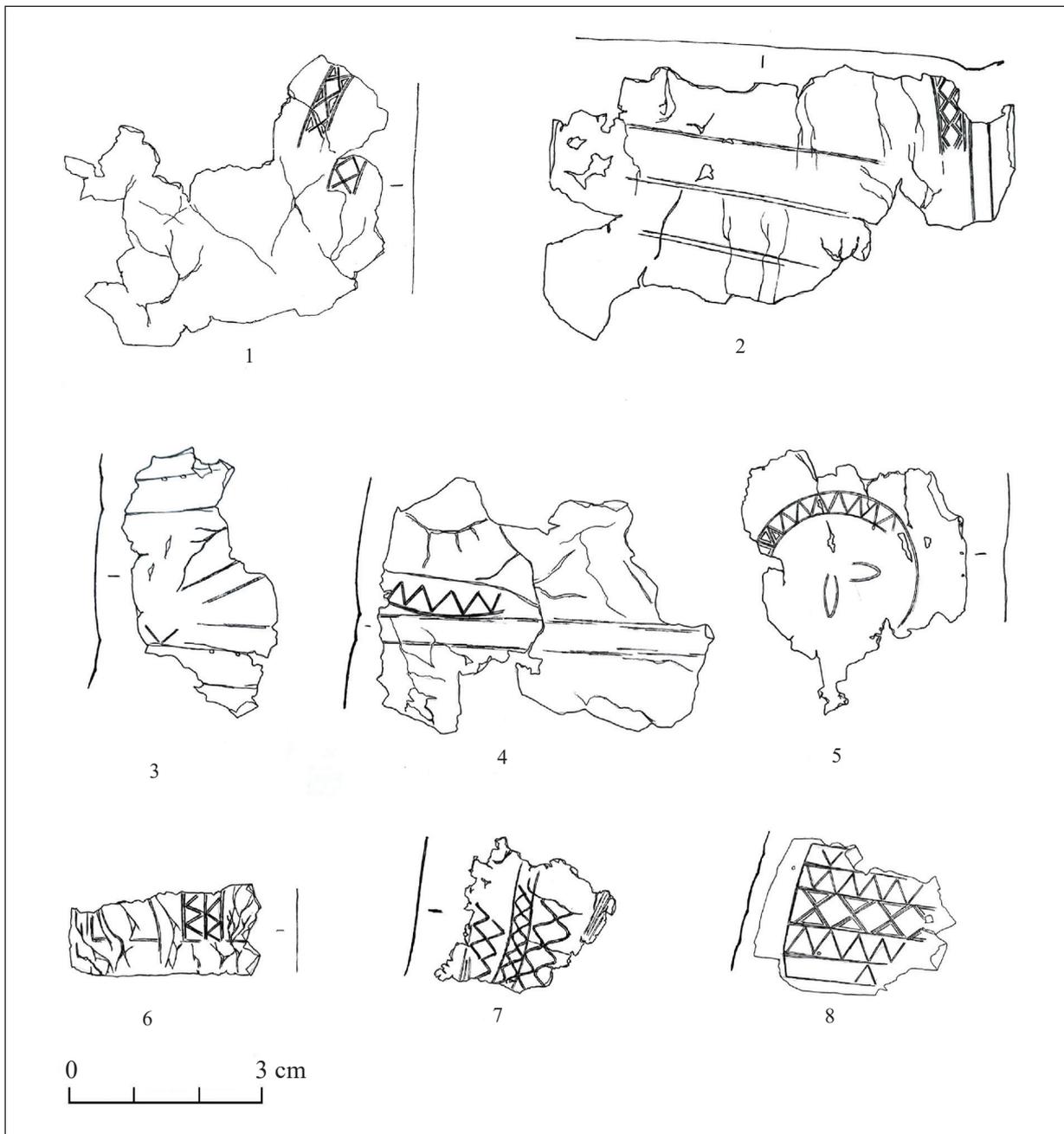

Рис. 5. Тонкі золоті листи з орнаментом
 Fig. 5. Thin golden sheets with ornamentation

Інформація про скелетні рештки з Пролетарки, їх кількість, розташування тощо — відсутня. Натомість в колекцію музею разом з предметами надійшли три зуби: один моляр дорослої людини та два зуби тварини, попередньо визначені як такі, що належать коню. Це визначення поки що не може бути підтвердженим — за наявними фото мова скоріше про моляри крупного представника бикових (консультація Є. Ю. Яніш та М. В. Кублія). Збереженість емалі зубів погана, тому решта кісток, найімовірніше, взагалі не збереглася в агресивних умовах соляного піщаного ґрунту.

Констатація наявності решток людини важлива, оскільки вона дозволяє відділити комплекс із Пролетарки від суто ритуальних речових комплексів гунського часу (див.: Томка 1986; Комар 2013; Szenthe 2021; Wieszner, Nagy 2021), поширених в цю епоху від Центральної Азії (Астаф'єв, Богданов 2023) до Скандинавії (Fabesh 2017). Черепа биків чи корів виявлені у похованнях гунського часу з Поволжя та Казахстану (Ленінськ, Канатгас) (Засецкая 1994, с. 18), але на прикладі Пролетарки можемо зауважити, що й не всі визначення «коней» за описами

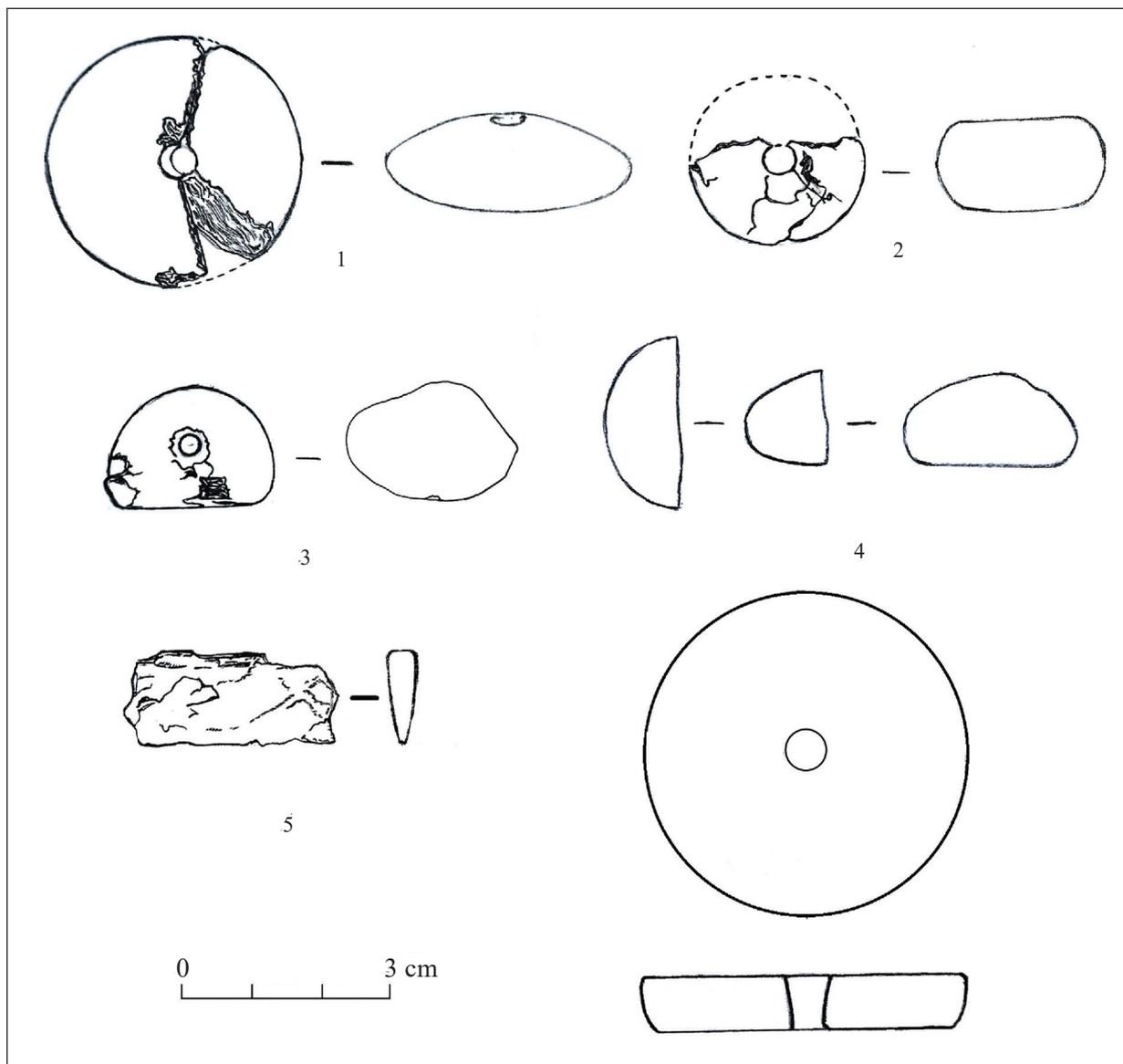

Рис. 6. Інвентар із поховання біля с. Пролетарка: 1—4 — бурштинове намисто; 5 — фрагмент залізного ножа; 6 — прясельце зі стінки амфори

Fig. 6. Grave goods from the burial near Proletarka village: 1—4 — an amber necklace; 5 — part of an iron knife; 6 — a spindle whorl made of amphora wall

археологів і свідків випадкових знахідок варто сприймати за реальність. Що стосується ґрунтової (безкурганної) форми поховання, то тут також потрібно зберігати обережність визначення, адже ще цілу низку комплексів гунського часу виявлено в природній зоні Олешківських пісків (хут. Олешки, Кучугури, Саги, Нова Маячка, Раденськ), для яких до антропогенного втручання був характерний дюнний рельєф.

Речовий комплекс

За складом знахідок (діадема, кільце з підвісками, парні сережки, бурштинове намисто) комплекс відповідає жіночим похованням.

Походження предметів гетерогенне, у знахідці поєднуються кілька різних культурних векторів.

У статті М. О. Тиханової та І. Т. Чернякова діадема була описана як «трискладова без зерні». Можливо, М. О. Тиханова, яка бачила цей предмет особисто, не помилилася, а мала на увазі композиційну особливість орнаменту, що умовно ділить діадему на центральну та дві бокові частини (Тиханова, Черняков 1970, с. 122). Водночас уже в роботі І. П. Засецької, у якій не було можливості працювати із предметом *de visu*, діадема віднесена до трискладових саме за конструкцією (Засецкая 1994, с. 53), що є помилкою; насправді її слід відносити до типу одно-

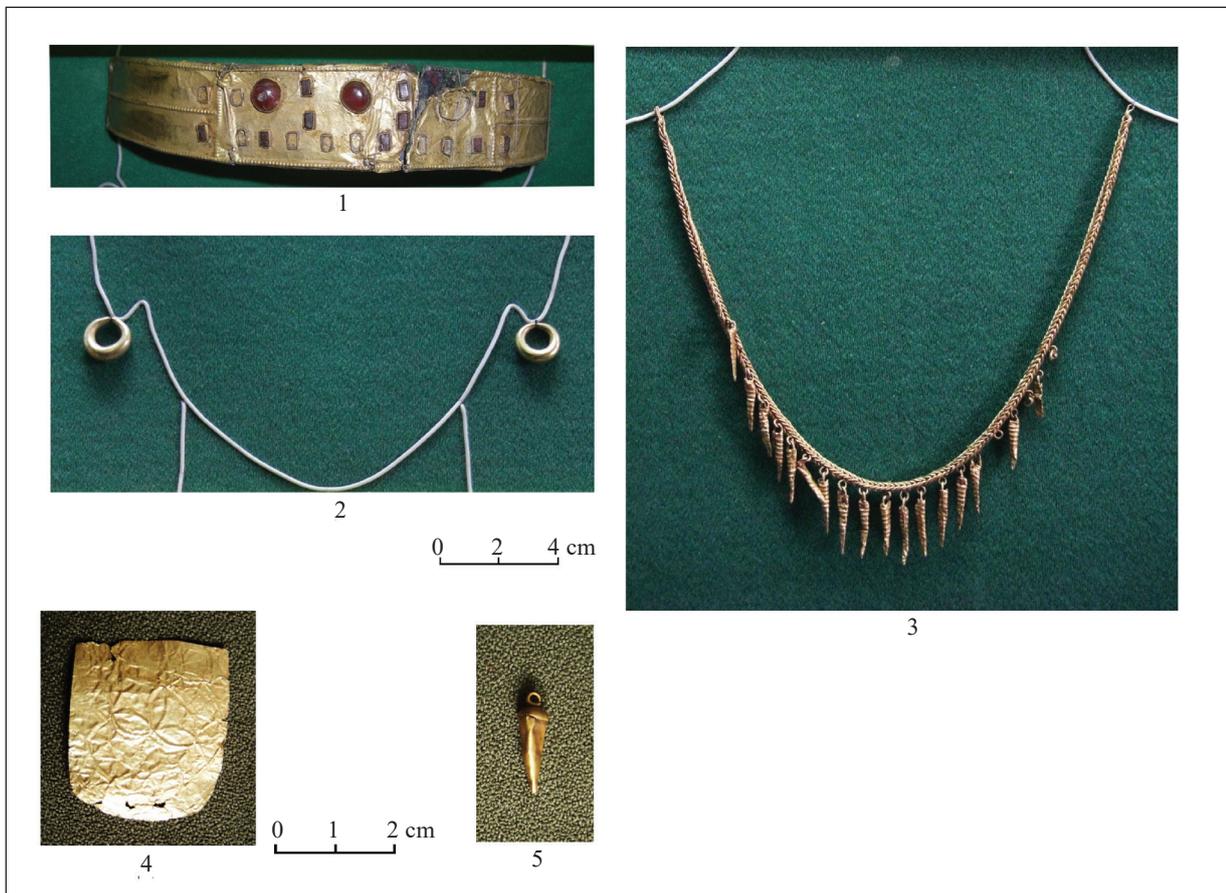

Рис. 7. Речі з поховання біля с. Пролетарка: 1 — золота діадема; 2 — золоті сережки; 3 — золоте кільце; 4 — золота напівовальна бляшка з орнаментом; 5 — золота підвіска

Fig. 7. Artefacts from the burial near Proletarka village: 1 — a golden diadem; 2 — golden earrings; 3 — a golden necklace; 4 — a golden semi-oval plaque with ornament; 5 — a golden pendant

складових діадем третьої форми — прямокутні (Засецкая 1994, с. 50). Найближчою аналогією за технікою виконання та стилістикою є знахідка з Березівки (степове Поволжя). Її центральна частина виділена двома вертикальними поясками з подвійного рядку рубчиків. Крім того, верхній ряд вставок також підкреслений горизонтальною рубчастою лінією. Краї діадеми обрамляють паски дворядного рубчика. Орнамент штампований (Мінаєва 1929, Abb. 32; Засецкая 1994, с. 51; табл. 28: 1). Подібне композиційне розділення на три частини має й діадема з Чорни (Угорщина), але вона обрамлена ширшим орнаментальним бордюром із вписаним зигзагом (Kovrig 1985, Abb. 1–5; Vona 1991, Farb. Taf. XIV; XV). Із діадемою з Пролетарки її також зближує використання вставок різної форми (зокрема, круглих та прямокутних). Саме це стало підставою для І. Ковриг зарахувати їх до однієї підгрупи 2с в її класифікації (Kovrig 1985, S. 127; Abb. 7: 15). Більш віддаленими аналогіями виступають прямокутні діадеми з Анто-

нівки й Тилігульського лиману (Засецкая 1994, табл. 8: 4; 17: 2). На їх фоні та всього відомого на цей момент масиву діадем гунського періоду знахідка з Пролетарки вирізняється заповненням вставками лише центральної частини діадеми, а не всього простору.

Стилістичне оформлення діадеми з Пролетарки відповідає III групі поліхромних прикрас за класифікацією І. П. Засецької (Засецкая 1982, с. 18, 25, 28). Прикраси цієї групи відомі від Поволжя до Подунав'я — на всій території розселення гунів. Поширення виробів III групи в степу вказує на приналежність їх культурі кочовиків, проникнення цих виробів за Дунай може бути пов'язане з просуванням гунів та інших варварських племен.

Сережки-калачики з'явилися в I ст. на території Кушанського царства де вони побутували до кінця V ст. Прикраси цього типу у II–III ст. поширилися на територію Парфії та Сирії (Хайрединова 2023, с. 210).

Подібні сережки походять із могили 253 некрополя Танаїса, де вони датовані першою по-

ловиною III ст. (Арсеньєва 1977, с. 70, с. 137, табл. XXXI: 6). Однак значного поширення такі прикраси набувають із кінця IV ст. та побутують до VII ст. Вони відомі у пізньоантичних та ранньосередньовічних пам'ятках Північного Причорномор'я, Кавказу, Центральної та Західної Європи (Засецкая 1994, с. 76; Tejral 2011, S. 220-223). За типологією Е. А. Хайредінової, вони належать до варіанта 1 і є найпоширенішим типом цих прикрас серед населення Криму в зазначений період (Хайредінова 2023, с. 211-213).

Такі сережки знайдені в похованнях гунського часу в с. Верхнее Погромное в Нижньому Поволжі та кургану II у ст. Шипово в Північному Прикаспії, а також в Біляусі в Криму та біля м. Покровська. Крім того, аналогічні золоті сережки є в похованні могильника Кубей в Нижньому Подунав'ї та серед випадково виявлених речей у с. Татарки у Північному Передкавказзі (Засецкая 1994, с. 76).

Прикраси у вигляді плетених ланцюжків набули популярності протягом античної доби, а особливо в римській час. Золоті ланцюжки чотиригранного перетину відомі за знахідками з Унтерзібенбрунна (Kazanski 1996, р. 118), Мульта (Пиле 2006, с. 260) і дещо пізнішими з Міхельсфельда (Казанский, Мастыкова 2014, с. 100), Морського Чулека (Kazanski 2010, р. 227).

Кольє із золотих ланцюжків із конічними підвісками добре відомі за західноєвропейськими знахідками Хохфельден, Унтерзібенбрунн, Валлета-дель-Валеро, а також Криму — Керч, склепи 24.06.1904 та колекція Мессаксуді в Луврі (Мастыкова, Казанский 2005, с. 261; Мастыкова 2021, с. 191-193).

Схоже кольє виявлено в склепі 29 могильника Джург-Оба в Криму. За аналогією поховально-го інвентаря з похованням у Хохфельдені комплекс датовано першою половиною V ст. (Ермолин 2009, с. 70-71, 74, рис. 3: 5). А. В. Мастыкова визначає верхню дату цього комплексу в межах періоду D2/D3 (430/440–460/470 pp.) або навіть D3 (450–470/480 pp.) (Мастыкова 2021, с. 194).

Конічні підвіски трапляються серед прикрас черняхівської культури, відомі починаючи з останньої третини III ст. та пов'язуються з сарматським етнічним компонентом (Гопкало 2008, с. 61, 65). Кольє з конічними підвісками є одним із елементів жіночого костюму горизонту Унтерзібенбрунн. Деякі дослідники вважають їх появу у варварської еліти впливом римської або понтійської моди (Kazanski, Mastykova 2018, с. 109; Мастыкова 2021, с. 195). Зауважимо, що за фор-

мою підвісок кольє з Пролетарки відрізняється від кримських і є ближчим до європейських зразків (Унтерзібенбрунн, Хохфельден).

Близька за формою поясна пряжка знайдена в шарі некрополя Херсонеса під час розкопок К. К. Косцюшко-Валюжинича у 1897 р. (Косцюшко-Валюжинич 1900, с. 132, рис. 255) та в склепі 23/1999 Тузлинського некрополя (Строков 2002, с. 308-309, рис. 3: 1). Язички з фасетуванням представлені на пряжках із керченських склепів 154 та 165 (Засецкая 1993, с. 73-84, кат. № 231, 232, 260, 278, 292), але для степових комплексів гунського часу це рідкісна ознака. До найпоширенішого типу натомість належать взуттєві пряжки з Пролетарки. Їхні язички округлі в перерізі, один оформлений нарізками на задньому кінці, як у пряжок гунських поховань 1 та 2 з Біляуса у Криму (Дашевская 2014, табл. 160: 17, 18; 172: 6) та Усть-Альминського могильника (Пуздоровский, Зайцев, Неневоля 1999, рис. 6: 16), склепу 88 Лучистого (Айбабин, Хайредінова 2008, рис. 25: 2), а також низки інших поховань горизонту Унтерзібенбрунна від Подунав'я до Північного Кавказу (Tejral 2011, Abb. 98: 5; 107: 3, 4; 111: 1; 167: 7, 8; 221: 1, 2).

Е. А. Хайредінова відзначає широке розповсюдження пряжок, аналогічних знайденим у комплексі на території від Волги до Піренейського півострова, і датує їх першою половиною V ст. (Хайредінова 2003, с. 125). У гунських похованнях 1 та 2 Біляуса, датованих фазою C2 (420–445 pp.), були виявлені аналогічні пряжки від взуття. Основна частина речей поховання 1 датована 30-ми pp. V ст., але саме поховання було здійснене на початку 40-х pp. V ст. Поховання 2 належить до того самого часу. Пряжки датовані періодом D2 (380/400–440/450 pp.) за Я. Тейралом та синхронні горизонту Унтерзібенбрунн (Комар 2000, с. 26).

Золоті платівки-накладки з орнаментациєю тисненням, штампом чи наколами застосовувалися в гунський час для обклашки різноманітних предметів: елементів вузди та сідла, озброєння, вбрання тощо (Засецкая 1994, с. 32, 168). Оскільки фрагменти золотих обкладок у Пролетарці було переміщено плантажною оранкою, їх точне призначення встановити не вдалося.

Напівовальні бляшки, прикрашені тисненням, але з іншою композицією, виявлені в комплексі з діадемою біля селища Стара Ігрень (Ковалева 1962, с. 237-238, рис. 2). Комплект таких самих за формою бляшок походить зі склепового поховання, знайденого біля с. Марфівка у Схід-

ному Криму (Застрожнова, Шаров 2017, с. 400, рис. 7), проте і в цьому випадку їх первинне розташування не з'ясовано. Комплекс можна датувати в межах 430–440 рр. (Комар 2000, с. 26).

Основу декору напівовальних бляшок із Пролетарки становить вписана у коло чотирипелюсткова розетка з двома рядами зигзагів навколо. Сама розетка — один із простих мотивів, який трапляється в різних культурах у різні епохи. Для хронологічного зрізу гунського часу можна відзначити як аналогію декор шкіряної оббивки щита зі склепів 1904 р. Госпітальної вулиці Керчі (Засецкая 1993, кат. 153) або розетку в колі на фрагменті дерев'яної спинки сидіння соснового човна, знайденого в Нідамі (Данія) у 1993 р. (за радіовуглецевим датуванням, виготовленим із деревини IV ст.) (Holst, Nielsen 2020, fig. 2: 28).

Поєднання розетки та геометричного декору на бляшках із Пролетарки дозволяє згадати про стиль Сьосдала (Sösdala) або «Унтерзібенбрунн-Сьоздала», для якого притаманний мотив вписаної в коло чотири- або шестипелюсткової розетки в рослинному або геометризovanому обрамленні (Kubitschek 1911, Taf. IV: 1, 4, 5, 7, 9, 10; Tejral 2011, Abb. 129; 133–137; Levada 2011, fig. 4; 7: 3; Kazanski, Mastykova 2017, fig. 3; 10: 1; Näsman 2017, fig. 12). Появу стилю пов'язують із пізньоримським впливом на германські племена півночі Європи, проте поширення таких виробів на етапі горизонту Унтерзібенбруна сягнуло Криму (Дашевская 1969, рис. 3: 3; Засецкая 1993, кат. 223), лівобережного Нижнього Подніпров'я (Баранов 2010) та Нижнього Подоння (Bezuglov 2001, fig. 2: 8, 10). Елементи стилю Сьосдала спостерігаються і на пряжці безумовно місцевого виробництва з Волниковського скарбу в Посем'ї (Радюш, Щеглова 2014, кат. 309). Тож вироби такого стилю були знайомі й майстрам кочовиків Північного Причорномор'я. Найімовірніше, що при виготовленні напівовальних бляшок із Пролетарки декор було скопійовано з круглої збруйної прикраси на кшталт знахідки з Унтерзібенбрунна (Kubitschek 1911, Taf. IV: 7).

Бурштинові дископодібні намистини такого типу, як у Пролетарці, відомі в похованні Сірмія (територія північної Сербії), датованого за фібулами 450–480 рр. (Мастыкова 2019, с. 95, рис. 2: 3).

Округло-пласкі бурштинові намистини з отворами великого діаметра та текстурою, подібною до намистин із поховання у с. Пролетарка, знайдені в комплексі Стара Ігреня (Ковалева 1962, с. 236).

Цілий разок із бурштинових великих округлих намистин знайдено в зруйнованому жіночому похованні гунського часу з Березівки в Поволжі (Засецкая 1994, с. 180, таб. 28: 3), а також в жіночому похованні з Подоння Мухіно 2, яке можна віднести до другої чверті V ст. (Мастыкова, Земцов 2016, с. 132, с. 136, рис. 1).

У Центральній та Західній Європі такі великі намистини з бурштину характерні для старожитностей V — першої половини VI ст., але відомі й пізніше, до початку VII ст. (Мастыкова, 2009, с. 95–98).

Великі бурштинові намистини округлої форми досить часто трапляються серед пізньоантичних старожитностей Європи. У похованні Баллер у Бургундії періоду D2, намисто з поховання Рабапордань того самого часу, намисто з дунайського поховання періоду D2/D3 з Враньє, знахідки з поховань 9, 2307 першої половини та середини V ст. на рейнському могильнику Крефельд-Геллеп (Казанский, Мастыкова 1998, с. 121).

Подібне намисто виявлене в похованні з Кисловодської котловини, датованому кінцем IV–V ст. Намистини подібних форм відомі у пізньосарматських курганах Нижнього Сулака другої половини III — першої половини IV ст. та Південного Приуралля, використовувалися до VII ст., однак період їх найбільшого поширення припадає на останню третину V — першу половину VI ст. (Лимберис, Марченко 2009, с. 134).

Аналогії залізному ножу походять із поховання воїна другої чверті V ст. в Усть-Альминському могильнику. У Криму знахідки ножів у похованнях гунського часу відзначені також в Ізобільному та Біляусі (Пуздоровский, Зайцев, Неневоля 1999, с. 199).

Пласке прясельце, подібне до знахідки з Пролетарки, було виявлено в похованні гунського часу з Кобі (Мамаев, Нарожный, Ростунов 2011, с. 108, рис. 3: 2). Біконічне прясельце знайдено в склепі № 586 могильника Нейзац (Храпунов, Казанский 2016, с. 201).

Датування поховання

Попри відсутність повної публікації, дослідники вже висловлювали думки з приводу датування комплексу з Пролетарки. Так, І. П. Засецька віднесла поховання до хронологічної групи 1б за її періодизацією, яку датувала в межах 425–454 рр. При цьому дослідниця піддала критиці думку А. К. Амброза про можливість об'єднання з цією групою таких європей-

ських комплексів, як Унтерзібенбрунн, Еран, Рабопордань, вважаючи, що, попри їх синхронність кочівницькій групі 1б, вони містять «сармато-готські елементи, греко-римські традиції» і тому належать до іншого етнокультурного середовища (Засецкая 1994, с. 114-115, рис. 25). У хронологічній схемі І. П. Засецької прикрашені кабошонами діадеми з Пролетарки, Антонівки, Тилігульського лиману та Березівки відокремлені в стилістичну та хронологічну групу (ХГ31а), окрему від комплексів із прикрасами, декорованими кабошонами та паяною зерню (ХГ31б), унаслідок чого практично всі комплекси з окресленого вище кола аналогій пряжкам та бляшкам із Пролетарки (поховання 1 Біляуса, Марфівка, Стара Ігреня) опинилися в ранішій групі.

М. М. Казанський та А. В. Мастикова, навпаки, зарахували поховання з Пролетарки до «західної» групи гунських пам'яток, пов'язаної ними з «царськими» гунами. Спираючись на хронологічну схему Я. Тейрала для Центральної Європи, вони синхронізують більшість комплексів «західної» групи, а серед них і Пролетарку, з періодом D2 (380/400–440/450 pp.) та перехідною фазою D2/D3 (430/440–440/450 pp.) (Shchukin, Kazanski, Sharov 2006, p. 118; Казанський, Мастикова 2009, с. 115, 123-124).

У кореляції комплексів гунського часу О. В. Комара (2000) сама Пролетарка не врахована, проте фігурують степові, дунайські та керченські комплекси з відзначеними вище найближчими аналогіями предметам із Пролетарки. Зокрема, гунські поховання 1, 2 Біляуса та Марфівка потрапили до групи С2, а керченські поховання склепів 154 та 165 — до групи К1 та об'єднаної СК1. До цієї ж групи віднесено діадеми з Антонівки, Тилігульського лиману, Березівки (із застереженням про можливе пізніше датування через тип дзеркала), а також синхронізоване поховання з Чорни в Карпатській котловині. З аналогій Пролетарці до наступної групи С3 в кореляції потрапили лише комплекси поховань із Мелітополя та Старої Ігрені; практично зовсім немає перетину з пізнішими групами С4 та С5 та більш ранніми групами А1 і С1, що відповідають європейському етапу D1. Абсолютні рамки групи С2 визначені загалом як синхронні до європейського етапу D2 (горизонту Унтерзібенбрунн); для Північного Причорномор'я цей етап датований 420–445 pp.

Зазначимо, що абсолютні датування степових комплексів гунського часу досі залишаються проблематичними через відсутність надій-

них абсолютних реперів у вигляді монет, клейм тощо, тому календарні вираження етапів дещо умовні й відрізняються у різних дослідників, а основними орієнтирами залишаються історичні дати захоплення гунами римських провінцій Валерія (406–409 pp.), Паннонія Пріма (433–434 pp.), Паннонія Секунда (441 p.) та поширення на цій території варварських поховань, а також дати вигнання гунів з Паннонії (454 p.) і їх остаточної поразки у Подунав'ї (468–469 pp.).

Я. Тейрал, який найбільш послідовно досліджував центральноєвропейські комплекси етапів D1-D3 та горизонт Унтерзібенбрунна загалом для Європи, початково визначав межі D2 широким діапазоном 400–450 pp. (Tejral 1987), проте потім дійшов висновку, що власне горизонт Унтерзібенбрунн був короткочаснішим і передував часу поширення культури кочовиків Руї та Аттіли в Карпатській котловині, відповідно розширивши межі D1 до 380–420 pp., а D2 звуживши до рамок 410/420–440/450 pp. (Tejral 1988). У статті 1997 р. вузькі та широкі рамки етапу D2 (включаючи перехідні етапи D1/D2 та D2/D3) були знову дещо змінені — відповідно 390/410–440/450 pp. (Tejral 1997). У публікації 2007 р. межі D2 вже визначені як 400/410–430/450 pp. (Tejral 2007, S. 60-86), а згодом у монографії знову повторена схема 1997 р. (Tejral 2011, S. 15-23), хоча в книзі дослідник відмовився від оперування жорсткими календарними рамками. Для визначення дати поховань групи Новогригорівки Я. Тейрал спирається на солід Феодосія II з Сексарда, карбований після 430 p., і відносить дунайські комплекси цієї групи до другої третини V ст., а групу Унтерзібенбрунн позиціонує раніше (Tejral 2011, S. 345-346).

Оскільки у комплексі з Пролетарки відсутні класичні прикраси гунської вузди та сідла з поліхромними вставками, а наявні золоті обкладки імітують інший стиль — Унтерзібенбрунн-Сьосдала, це не суперечить спостереженням Я. Тейрала та О. В. Комара про передування таких комплексів часу найбільшої експансії культури гунів у Європі в 40–50-х pp. V ст. Але заслуговує на увагу і зауваження І. П. Засецької про культурні відмінності групи Унтерзібенбрунн від власне північнопричорноморських кочовиків гунського часу. Питання аланського, германського чи змішаного походження таких комплексів у Подунав'ї є предметом давньої дискусії (див.: Кишш 1995; Мастикова, Казанський 2005; Bierbrauer 2008; Tejral 2016).

Розташоване на лівобережжі Дніпра поховання з Пролетарки виглядає дещо чужорідним за типом і стилем виконання ювелірних прикрас

як на фоні сусідніх поховань кочовиків із зерними прикрасами першої стилістичної групи за І. П. Засецькою, так і порівняно з комплексами групи Новогригорівки з прикрасами третьої стилістичної групи. Шийні прикраси з конічними підвісками, знахідка в комплексі прясельця, також є незвичними елементами для кочівницьких гунських поховань. Враховуючи дуже складну етнокультурну структуру населення територій, що перебували під гунською владою, не виключено, що тут спостерігається приклад екзогамного шлюбу. Однак підтвердити чи спростувати цю думку не можемо, оскільки антропологічних матеріалів поховання не збереглося.

Кількість предметів із дорогоцінних металів та характер вбрання похованої дозволяє віднести її до заможного прошарку суспільства. Золоті прикраси гунського періоду не завжди виявлялися реально вартісними, оскільки часто лише імітували розкіш покриттям бронзової основи тонкою золотою фольгою з на-

паяними скляними вставками. Такі поховання складно порівнювати з Концештами чи Великим Кам'янцем, де статус похованих підкреслювався ексклюзивними предметами розкоші римського походження (Мацулевич 1934; Засецкая 1994, табл. 19–21; Казанский 2014), тож реальний «князівський» чи «елітарний» статус визначався не самим золотом, а конкретними типами прикрас. У випадку Пролетарки на справді знатний статус похованої вказує виготовлений у стаціонарній ювелірній майстерні золотий ланцюжок із підвісками. При цьому його довжина всього 33 см, тоді як, для порівняння, золотий ланцюг зі знахідки 1927 р. біля с. Великий Кам'янець сягає 2,5 м. Особливості вбрання похованої в Пролетарці відповідають рівню локальної знаті і свідчать про тісні контакти даної групи кочовиків із населенням Подунав'я та Криму.

Надійшла 03.09.2024

Айбабин, А. И., Хайрединова, Э. А. 2008. *Могильник у села Лучистое. Раскопки 1977, 1982–1984 годов*. Боспорские исследования, 1. Симферополь; Керчь.

Арсеньева, Т. М. 1977. *Некрополь Танаиса*. Москва: Наука.

Астафьев, А. Е., Богданов, Е. С. 2023. *Погребально-поминальный комплекс Алтынказган (III – первая половина VI в.)*. Материалы и исследования по археологии Казахстана, XVIII. Алматы: Институт археологии им. А. Х. Маргулана.

Баранов, В. И. 2010. Погребение гуннского времени у хутора Саги. К истории обнаружения и публикации находки 1887 г. В: Пескова, А. А., Щеглова, О. А., Мусин, А. (ред.). *Славяно-русское ювелирное дело и его истоки*. Санкт-Петербург: Нестор-История, с. 79-85.

Гопкало, О. В. 2008. *Бусы и подвески черняховской культуры*. Киев: ИА НАНУ.

Дашевская, О. Д. 1969. Погребение гуннского времени в Черноморском районе Крыма. В: Евтюхова, Л. А. (ред.). *Древности Восточной Европы. Материалы и исследования по археологии*, 169. Москва: Наука, с. 52-61.

Дашевская, О. Д. 2014. *Некрополь Беляуса*. Симферополь: Феникс.

Ермолин, А. Л. 2009. Крово-золотой стиль «клаузоне» в ювелирных изделиях Боспора (по материалам некрополя Джурга Оба). В: Вахтина, М. Ю., Грицик, Е. В., Зуев, В. Ю., Кашаев, С. В., Соколова, О. Ю., Хршановский, В. А. (ред.). *Боспорский феномен. Искусство на периферии античного мира: материалы международной научной конференции*. Санкт-Петербург: Нестор-История, с. 70-77.

Засецкая, И. П. 1982. Классификация полихромных изделий гуннской эпохи по стилистическим данным. В: Амброз, А. К., Эрдели, И. Ф. (ред.). *Древности эпохи великого переселения народов V-VIII веков*. Москва: Наука, с. 14-30.

Засецкая, И. П. 1993. Материалы Боспорского Некрополя второй половины IV – первой половины V вв. н.э. В: Айбабин, А. И., Герцен, А. Г., Храпунов, И. Н. (ред.). *Материалы по археологии, истории и этнографии Тавриши*, III. Симферополь, с. 23-105.

Засецкая, И. П. 1994. *Культура кочевников южнорусских степей в гуннскую эпоху (конец IV – V в.)*. Санкт-Петербург: Эллипс. Лтд.

Застрожнова, Е. Г., Шаров, О. В. 2017. «Марфовский клад» 1925 года: публикация архивных материалов. *Stratum plus*, 4, с. 395-410.

Казанский, М. М. 2014. Погребение эпохи переселения народов в Концештах: инвентарь, датировка, погребальный обряд, социальный статус и этнокультурная атрибуция. *Stratum plus*, 4, с. 299-336.

Казанский, М. М., Мастыкова, А. В. 1998. Германские элементы в культуре населения Северного Кавказа в эпоху великого переселения народов. *Историко-археологический альманах*, 4, с. 102-135.

Казанский, М. М., Мастыкова, А. В. 2009. «Царские» гунны и Акациры. В: Фурасьева, А. Г. (ред.). *Гунны, готы и сарматы между Волгой и Дунаем*. Санкт-Петербург: Факультет филологии и искусств СПбГУ, с. 114-126.

Казанский, М. М., Мастыкова, А. В. 2014. Женские могилы знати постгуннского времени в понтийских степях и константинопольская мода. В: Павленко, Т. А., Схатум, Р. Б., Улитин, В. В. (ред.). *IV «Анфимовские чтения»*. Краснодар, с. 97-108.

Кишш, А. 1995. Опыт исследования археологических памятников алан в Западной Европе и Северной Африке. В: Тменов, В. Х. (ред.). *Аланы: история и культура*, III. Владикавказ: СОИГИ, с. 79-100.

Ковалева, И. Ф. 1962. Погребение IV века у с. Старая Игрень. *Советская археология*, 4, с. 233-237.

Комар, А. В. 2000. Актуальные проблемы хронологии материальной культуры гуннского времени Восточной Европы. В: Евглевский, А. В. (ред.). *Степи Европы в эпоху средневековья*, 1. Донецк, с. 19-53.

Комар, А. В. 2013. Комплекс из Макартета и ритуальные памятники гуннского времени. В: Боталов, С. Г. (ред.). *Гуннский форум. Проблемы происхождения и идентификации культуры евразийских гуннов*. Челябинск: Издательский центр ЮУрГУ, с. 88-109.

Косцюшко-Валюжинич, К. К. 1900. Отчет г. Заведывающего раскопками в Херсонесе К. К. Косцюшко-Валюжинича за 1897 год. *Отчет Императорской археологической комиссии за 1897 год*. Санкт-Петербург: Типография Главного управления уделов, с. 91-132.

- Лимберис, Н. Ю., Марченко, И. И. 2009. Раннесредневековые погребения из могильника Старокорсунского городища № 2. В: Фурасьев, А. Г. (ред.). *Гунны, готы и сарматы между Волгой и Дунаем*. Санкт-Петербург: Факультет филологии и искусств СПбГУ, с. 127-142.
- Мамаев, Х. М., Нарожный, Е. И., Ростунов, Е. В. 2011. «Гуннское» погребение из Коби (Шелковский район Чеченской республики). *Материалы и исследования по археологии Северного Кавказа*, 12. Армавир, с. 108-114.
- Мастыкова, А. В. 2009. *Женский костюм Центрального и Западного Предкавказья в конце IV – середине VI века н.э.* Москва: ИА РАН.
- Мастыкова, А. В. 2019. Костюм населения Сирмия в эпоху Великого переселения народов. В: Айбабин, А. И. (ред.). *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии, XXIV*. Симферополь: Крымский федеральный университет имени В. И. Вернадского, с. 94-108.
- Мастыкова, А. В., Земцов, Г. Л. 2016. Богатое погребение на поселении Мухино-2 на Верхнем Дону и имущественная градация привилегированных могил гуннского времени в Барбарикуме (группа Унтерзибенбрунн). В: Макаров, Н. А. (ред.). *Краткие сообщения Института археологии*, 244. Москва: Издательский дом Языки славянской культуры, с. 131-145.
- Мастыкова, А. В., Казанский, М. М. 2005. О происхождении «княжеского» женского костюма варваров гуннского времени (горизонт Унтерзибенбрунн). В: Белоцерковская, И. В. (ред.). *II Городцовские чтения*. Москва: Изд-во Гос. исторического музея, с. 253-268.
- Мастыкова, А. В. 2021. Золотые ожерелья с удлиненными подвесками эпохи Великого переселения народов и их средиземноморско-понтийские истоки. В: Алексеев, Н. А. (ред.). *ΧΕΡΣΩΝΟΣ ΘΕΜΑΤΑ: империя и полис. XIII Международный Византийский Семинар*. Симферополь: Ариал, с. 191-200.
- Мацулевич, Л. А. 1934. *Погребение варварского князя в Восточной Европе. Новые находки в верховье реки Суджи*. Известия ГАИМК, 118. Ленинград: Печатный двор.
- Пиле, К. 2006. От «Клада из Эрана» к могиле «Княжны из Мульта». В: Айбабин, А. И., Плетнева, С. А. (ред.). *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии, XII*. Симферополь: Крымский федеральный университет имени В. И. Вернадского, с. 251-270.
- Пуздровский, А. Е., Зайцев, Ю. П., Неневоля, И. И. 1999. Погребение воина гуннского времени на Усть-Альминском могильнике. *Херсонесский сборник*, 10, с. 194-207.
- Радюш, О. А., Щеглова, А. 2014. *Волниковский «клад». Комплекс снаряжения коня и всадника I-й половины V в. н.э. Каталог коллекции*. Москва: Голден-Би.
- Ратнер, И. Д. 1984. *Довідник з археології України. Херсонська область*. Київ: Наукова думка.
- Сикоза, Д. Н. 2018. Комплекс гуннского времени из окрестностей села Пролетарка. В: Братченко, Т. Г. (ред.). *Наукові записки. Проблеми археології, історії, історіографії, джерелознавства, літературознавства, мистецтвознавства, музеєзнавства, ономастики, фольклористики, етнографії*. Херсон: Айлант, с. 178-184.
- Строков, А. А. 2002. Ременные гарнитуры гуннской эпохи Азиатского Боспора. *Боспорские исследования*, XXI, с. 303-319.
- Тиханова, М. А., Черняков, И. Т. 1970. Новая находка погребения с диадемой в Северо-Западном Причерноморье. *Советская археология*, 3, с. 117-127.
- Хайрединова, Э. А. 2003. Обувные наборы V–VII вв. из Юго-Западного Крыма. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, X, с. 125-160.
- Хайрединова, Э. А. 2023. Серьги-калачики из Крыма. В: Айбабин, А. И., Хайрединова, Э. А. (ред.). *Imperium et Barbaricum: взаимодействие цивилизаций*. Симферополь: ООО «Антиква», с. 210-218.
- Храпунов, И., Казанский, М. 2016. Погребения эпохи переселения народов в могильнике Нейзац. В: Храпунов, И. Н. (ред.). *Крым в сарматскую эпоху (II в. до н.э. – IV в. н.э.)*. II. Двадцать лет исследований могильника Нейзац. Симферополь: Наследие тысячелетий, с. 194-229.
- Bezuglov, S. I. 2001. “Danubian Fashion” and Tanais (The Early Phase of the Migration Period). In: Istvánovits, E., Kulcsár, V. (eds.). *International Connections of the Barbarians of the Carpathian Basin in the 1st – 5th Centuries A.D.* Aszód; Nyíregyháza: Jóna Anrás Museum; Osváth Gedeon Museum Foundation, p. 275-284.
- Bierbrauer, V. 2008. *Ethnos und Mobilität im 5. Jahrhundert aus archäologischer Sicht: Vom Kaukasus bis nach Niederösterreich*. München: Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. <https://doi.org/10.11588/bjb.2009.0.37363>
- Bóna, I. 1991. *Das Hunnen-reich*. Budapest: Corvina.
- Fabech, Ch. 2017. Sösdala and Fulltofta: The Ritual Depositions. In: Fabech, Ch., Näsman, U. (eds.). *The Sösdala Horsemen and the equestrian elite of fifth century Europe*. Moesgaard: Jutland Archaeological Society, p. 43-64.
- Holst, S., Nielsen, P. O. 2020. Excavating Nydam Archaeology, Palaeoecology and Preservation. The National Museum’s Research Project 1989-99. *The Royal Society of Northern Antiquaries*, 33. Copenhagen: Royal Society of Northern Antiquaries.
- Kazanski, M. 1996. Les tombes “princières” de l’horizon Untersiebenbrunn le problème de l’identification ethnique. *L’identité des populations archéologiques. Actes des XVIe rencontres internationales d’archéologie et d’histoire d’Antibes*. Sophia-Antipolis: Éditions APDCA, p. 109-126.
- Kazanski, M. 2010. Les Hunugours et le commerce de fourrure au VIe siècle. In: Theune, C. (eds.). *Zwischen Fjorden und Steppe. Festschrift für Johan Callmer zum 65. Geburtstag. Internationale Archäologie: Studia honoraria*, 31. Rahden: Verlag Marie Leidorf GmbH, p. 225-239.
- Kazanski, M., Mastykova, A. 2017. The Sösdala findings in the perspective of Central and South-Eastern Europe. In: Fabech, C., Näsman, U. (eds.). *The Sösdala horsemen – and the equestrian elite of 5th century Europe*. Aarhus: Jutland Archaeological Society, p. 297-311.
- Kazanski, M., Mastykova, A. 2018. La tombe de Hochfelden. In: López Quiroga, J. (eds.). *In Tempore Sueborum. El tiempo de los Suevos en la Gallaecia (411–585). Volumen de Estudios*. Ourense: Deputación Provincial de Ourense, p. 109-114.
- Kovrig, I. 1985. Das Diadem von Csorna. *Folia archaeologica*, 36, S. 107-148.
- Kubitschek, W. 1911. Grabfunde in Untersiebenbrunn (auf dem Marchfeld). *Jahrbuch für Altertumskunde*, 5, p. 32-74
- Levada, M. 2011. To Europe via the Crimea: on Possible Migration Routes of the Northern People in the Great Migration Period. In: Khrapunov, I., Stylegar, F. A. (eds.). *Inter Ambo Maria: Contacts Between Scandinavia and the Crimea in the Roman Period*. Simferopol: Dolya Publishing House, p. 115-137.
- Minajeva, T. M. 1929. Zwei Kurgane aus der Völkerwanderungszeit bei der Station. Sipovo. In: Sirelius, U. T., Tallgren, A. M. (eds.). *Eurasia Septentrionalis Antiqua IV*. Helsinki: K.F. Puumiehen Kirjapaino O.Y., S. 194–210.
- Näsman, U. 2017. Sösdala and Fulltofta: Bridles and Saddles. In: Fabech, C., Näsman, U. (eds.). *The Sösdala Horsemen: And the Equestrian Elite of Fifth Century Europe*. Højbjerg: Jutland Archaeological Society, p. 153-193.
- Shchukin, M., Kazanski, M., Sharov, O. 2006. *Des Goths aux Huns. Le Nord de la mer Noire au Bas-Empire et a l’époque des Grandes Migrations*. Oxford.
- Szente, G. 2021. Social Power, Identity and the Ritual Deposits in “Attila’s Europe” In: Rác, Zs., Szente, G. (eds.). *Attila’s Europe? Structural Transformation and Strategies of Success in the European Hun Period*. Budapest: Printed and bound by Dürer Nyomda Ltd, p. 563-579.

Szente, G., Mozgai, V., Horvath, E., Bajnóczi, B. 2019. Ritual Deposit from the Hun Period from Telki (Central Hungary). *Hungarian Archaeology*, p. 9-18.

Tejral, J. 1988. Zur Chronologie der frühen Völkerwanderungszeit im mittleren Donauraum. *Archaeologia Austriaca*, 72, S. 223-304.

Tejral, J. 1997. Neue Aspekte der frühvölkerwanderungszeitlichen Chronologie im Mitteldonauraum. In: Tejral, J., Friesinger, H., Kazanski, M. (eds.). *Neue Beiträge zur Erforschung der Spätantike im mittleren Donauraum*. Brno: Archeologický ústav AV ČR, S. 321-392.

Tejral, J. 2007. *Das Hunnenreich und die Identitätsfragen der barbarischen "gentes" im Archäologisches Institut der Akademie der Wissenschaften der Tschechischen Republik*. Brno.

Tejral, J. 2011. *Einheimische und Fremde: das norddanubische Gebiet zur Zeit der Völkerwanderung Archäologisches Institut der Akademie der Wissenschaften der Tschechischen Republik*. Brno.

Tejral, J. 2016. Die frühvölkerwanderungszeitlichen Eliten Gräber und das Problem der Stilgruppe Untersiebenbrunn. In: Geisler, H. (ed.). *Wandel durch Migration? 26. Internationales Symposium "Grundprobleme der frühgeschichtlichen im mittleren Donauraum"*. Buchenbach: Verlag Dr. Faustus. S. 39-84

Tejral, J. 1987. Zur Chronologie und Deutung der südöstlichen Kulturelemente in der frühen Völkerwanderungszeit Mitteleuropas. *Anzeiger des Germanischen Nationalmuseums*, S. 11-46.

Tomka, P. 1986. Der hunnische Fürstenfund von Pannonhalma. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 38, p. 423-488.

Wieszner, B., Nagy, E. G. 2021. A New Sacrificial Deposit of the Hun Period from Debrecen. In: Rácz, Zs., Szente, G. (eds.). *Attila's Europe. Structural Transformation and Strategies of Success in the European Hun Period*. Budapest: Printed and bound by Dürer Nyomda Ltd. p. 259-301.

Denys M. Sikoza

Associated Director of the Regional Inspectorate for the Protection of Historical and Cultural Sites, the Kherson Regional State Administration, the Department for the Implementation of Humanitarian Policy, ORCID: 0000-0002-7287-3084, arheolog111@gmail.com

HUN ASSEMBLAGE FROM THE DNIPRO RIVER LOWER REGION

In the spring 1966, 5 km west of the Proletarka village of the former Tsiurupynsk district, the Kherson Oblast, during ploughing the tractor drivers A. Pulinets and M. Horshkov destroyed an ancient burial. Pupils and teachers of the local school came to the place to examine it. As a result a golden diadem, golden earrings, a golden necklace with pendants, silver shoe buckles, thin gold plates, amber beads, a knife and a clay spindle whorl were brought to the Kherson Local History Museum.

The reconstruction of the burial rite is very difficult. Dr. Ratner classified it as a "female burial with a horse" and subsequently all researchers referred to this definition. Only three molars, two animals and one human, survived from the remains. However, animal teeth from the assemblage belong to a large representative of cattle.

Scholars attribute this burial to the "western" group of Hun sites and associate it with the migration of "royal" Huns. According to the chronology of J. Tejral, they date Proletarka assemblage to the period D2 (380/400–440/450) and the initial phase D2/D3 (430/440–440/450) like the most Hun's burials of the region. According to O. V. Komar's correlation of the Hunnic Age relics the assemblages can be classified to the group C2 which is synchronous to the European stage D2 (Unterzibenbrunn horizon); in the Northern Pontic region this stage is dated to 420–445. I. P. Zsetska classified this burial to the first chronological group, subgroup 1 "b" and dated it to 425–454.

The analogies allow us to attribute the burial from Proletarka to the early chronological group of sites of the late 4th — first half of the 5th centuries. The correlation of chronological markers narrows this dating to the second quarter of the 5th century.

The diadem from the burial belongs to the single-part and not triple-part ones, as was mistakenly defined in previous publications. The number of objects made of precious metals and the peculiarities of the costume of buried women allow considering her as a noble in the Hun society. The necklaces with conical pendants, similar to those found in Proletarka are a typical element of "princely" female burials of the Horizon Untersiebenbrunn. The finding of the spindle whorl in the burial is also unusual element for the nomadic Hun burials. All these peculiarities emphasise the specificity of the burial and may indicate close contacts with the settled population of the Danube region and the Crimea, or the fact that woman buried in Proletarka originally came from this population. The grave goods prove this hypothesis. However, we cannot confirm or refute this opinion, since no anthropological materials of the burial have survived.

Key words: Proletarka, Huns, Horizon Untersiebenbrunn, burial, diadem.

References

Aibabin, A. I., Khairedinova, E. A. 2008. *Mogilnik u sela Luchistoe. Raskopki 1977, 1982–1984 godov*. Bosporskie issledovaniia, I. Simferopol; Kerch.

Arseneva, T. M. 1977. *Nekropol Tanaisa*. Moscow: Nauka.

Astafev, A. E., Bogdanov, E. S. 2023. Pogrebalno-pominalnyi kompleks Altynkazgan (III – pervaiia polovina VI v.). *Materialy i issledovaniia po arkheologii Kazakhstana*, XVIII. Almaty: Institut arkheologii im. A. Kh. Margulana.

Baranov, V. I. 2010. Pogrebenie gunnskogo vremeni u khutora Sagi. K istorii obnaruzheniia i publikatsii nakhodki 1887 g. In: Peskova, A. A., Sheheglova, O. A., Musin, A. (eds.). *Slaviano-russkoe iuvelirnoe delo i ego istoki*. Saint Petersburg: Nestor-Istoriia, p. 79-85.

Gopkalo, O. V. 2008. *Busy i podveski cherniakhovskoi kultury*. Kyiv: IA NANU.

- Dashevskaja, O. D. 1969. Pogrebenie gunnskogo vremeni v Chernomorskom raione Kryma. In: Evtiukhova, L. A. (eds.). *Drevnosti Vostochnoi Evropy. Materialy i issledovaniia po arheologii*, 169. Moscow: Nauka, p. 52-61.
- Dashevskaja, O. D. 2014. *Nekropol Beliausa*. Simferopol: Feniks.
- Ermolin, A. L. 2009. Krovavo-zolotoi stil "klauzone" v iuvelirnykh izdeliakh Bospora (po materialam nekropolia Dzhurga Oba). In: Vakhtina, M. Iu., Gritsik, E. V., Zuev, V. Iu., Kashaev, S. V., Sokolova, O. Iu., Khrshanovskii, V. A. (eds.). *Bosporskii fenomen. Iskustvo na periferii antichnogo mira: materialy mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii*. Saint Petersburg: Nestor-Istoriia, p. 70-77.
- Zasetskaia, I. P. 1982. Klassifikatsiia polikhromnykh izdelii gunnskoï epokhi po stilisticheskim dannym. In: Ambroz, A. K., Erdeli, I. F. (eds.). *Drevnosti epokhi velikogo pereseleniia narodov V—VIII vekov*. Moscow: Nauka, p. 14-30.
- Zasetskaia, I. P. 1993. Materialy Bosporskogo Nekropolia vtoroi poloviny IV — pervoi poloviny V vv. n.e. In: Aibabin, A. I., Gertsen, A. G., Khrapunov, I. N. (eds.). *Materialy po arheologii, istorii i etnografii Tavrii*, III. Simferopol, p. 23-105.
- Zasetskaia, I. P. 1994. *Kultura kochevnikov iuzhnorusskikh stepei v gunnskuiu epokhu (konets IV — V v.)*. Saint Petersburg: Ellips. Ltd.
- Zastrozhnova, E. G., Sharov, O. V. 2017. "Marfovskii klad" 1925 goda: publikatsiia arkhivnykh materialov. *Stratum plus*, 4, p. 395-410.
- Kazanskii, M. M. 2014. Pogrebenie epokhi pereseleniia narodov v Kontseshtakh: inventar, datirovka, pogrebalnyi obriad, sotsialnyi status i etnokulturnaia atributsiia. *Stratum plus*, 4, p. 299-336.
- Kazanskii, M. M., Mastykova, A. V. 1998. Germanskie elementy v kulture naseleniia Severnogo Kavkaza v epokhu velikogo pereseleniia narodov. *Istoriko-arkheologicheskii almanakh*, 4, p. 102-135.
- Kazanskii, M. M., Mastykova, A. V. 2009. "Tsarskie" gunny i Akatsiry. In: Furaseva, A. G. (ed.). *Gunny, goty i sarmaty mezhd Volgoi i Dunaem*. Saint Petersburg: Fakultet filologii i iskusstv SPbGU, p. 114-126.
- Kazanskii, M. M., Mastykova, A. V. 2014. Zhenskoe mogily znati postgunnskogo vremeni v pontiiskikh stepiakh i konstantinopolskaia moda. In: Pavlenko, T. A., Skhatum, R. B., Ulitin, V. V. (eds.). *IV "Anfimovskie chteniia"*. Krasnodar, p. 97-108.
- Kishsh, A. 1995. Opyt issledovaniia arkheologicheskikh pamiatnikov alan v Zapadnoi Evrope i Severnoi Afrike. In: Tmenov, V. Kh. (ed.). *Alany: istoriia i kultura*, III. Vladikavkaz: SOIGI. p. 79-100.
- Kovaleva, I. F. 1962. Pogrebenie IV veka u s. Staraiia Igren. *Sovetskaia arkheologiia*, 4, p. 233-237.
- Komar, A. V. 2000. Aktualnye problemy khronologii materialnoi kultury gunnskogo vremeni Vostochnoi Evropy. In: Evglevskii, A. V. (ed.). *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia*, I. Donetsk, p. 19-53.
- Komar, A. V. 2013. Kompleks iz Makarteta i ritualnye pamiatniki gunnskogo vremeni. In: Botalov, S. G. (ed.). *Gunnskii forum. Problemy proiskhozhdeniia i identifikatsii kultury evraziiskikh gunnov*. Cheliabinsk: Izdatelskii tsentr IUUrGU, p. 88-109.
- Kostsiushko-Valiuzhinich, K. K. 1900. Otchet g. Zavedyvaiushchego raskopkami v Khersonese K. K. Kostsiushko-Valiuzhinicha za 1897 god. *Otchet Imperatorskoi arkheologicheskoi komissii za 1897 god*. Saint Petersburg: Tipografiia Glavnogo upravleniia udelov, p. 91-132.
- Limberis, N. Iu., Marchenko, I. I. 2009. Rannesrednevekovye pogrebeniia iz mogilnika Starokorsunskogo gorodishcha № 2. In: Furasev, A. G. (ed.). *Gunny, goty i sarmaty mezhd Volgoi i Dunaem*. Saint Petersburg: Fakultet filologii i iskusstv SPbGU, p. 127-142.
- Mamaev, Kh. M., Narozhnyi, E. I., Rostunov, E. V. 2011. "Gunnskoe" pogrebenie iz Kobi (Shelkovskii raion Chechenskoi respubliky). *Materialy i issledovaniia po arheologii Severnogo Kavkaza*, 12. Armavir, p. 108-114.
- Mastykova, A. V. 2009. *Zhenskii kostium Tsentralnogo i Zapadnogo Predkavkazia v kontse IV – seredine VI veka n.e*. Moscow.
- Mastykova, A. V. 2019. Kostium naseleniia Sirmii v epokhu Velikogo pereseleniia narodov. In: Aibabin, A. I. (ed.). *Materialy po arheologii, istorii i etnografii Tavrii*, XXIV. Simferopol: Krymskii federalnyi universitet imeni V. I. Vernadskogo, p. 94-108.
- Mastykova, A. V., Zemtsov, G. L. 2016. Bogatoe pogrebenie na poselenii Mukhino-2 na Verkhnem Donu i imushchestvennaia gradatsiia privilegirovannykh mogil gunnskogo vremeni v Barbarikume (gruppa Unterzibenbrunn). In: Makarov, N. A. (ed.). *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 244. Moscow: Izdatelskii dom Iazyki slavianskoi kultury, p. 131-145.
- Mastykova, A. V., Kazanskii, M. M. 2005. O proiskhozhdenii "kniazheskogo" zhenskogo kostiua varvarov gunnskogo vremeni (gorizont Unterzibenbrunn). In: Belotserkovskaia, I. V. (ed.). *II Gorodtsovskie chteniia*. Moscow, p. 253-268.
- Mastykova, A. V. 2021. Zolotyie ozherelia s udlinennymi podveskami epokhi Velikogo pereseleniia narodov i ikh sredizemnomorsko-pontiiskie istoki. In: Alekseenko, N. A. (ed.). *ΧΕΡΣΟΝΟΣ ΘΕΜΑΤΑ: imperiia i polis. XIII Mezhdunarodnyi Vizantiiskii Seminar*. Simferopol: Arial, p. 191-200.
- Matsulevich, L. A. 1934. *Pogrebenie varvarskogo kniazia v Vostochnoi Evrope. Novye nakhodki v verkhove reki Sudzhi*. Izvestiia GAIMK, 118. Leningrad: Pechatnyi dvor.
- Pile, K. 2006. Ot "Klada iz Erana" k mogile "Kniazhnyi iz Multa". In: Aibabin, A. I., Pletneva, S. A. (eds.). *Materialy po arheologii, istorii i etnografii Tavrii*, XII. Simferopol: Krymskii federalnyi universitet imeni V. I. Vernadskogo, p. 251-270.
- Puzdrovskii, A. E., Zaitsev, Iu. P., Nenevolia, I. I. 1999. Pogrebenie voina gunnskogo vremeni na Ust-Alminskom mogilnike. *Khersonskii sbornik*, 10, p. 194-207.
- Radiush, O.A., Shcheglova, O. A. 2014. *Volnikovskii "klad". Kompleks snariazheniia konia i vsadnika I-I poloviny V v. n.e. Katalog kolleksii*. Moscow: Golden-Bi.
- Ratner, I. D. 1984. *Dovidnyk z arkheologii Ukrainy. Khersonska oblast*. Kyiv: Naukova Dumka.
- Sikoza, D. N. 2018. Kompleks gunnskogo vremeni iz okrestnosti sela Proletarka. In: Bratchenko, T. G. (ed.). *Naukovi zapysky. Problemy arkheologii, istorii, istoriografii, dzhereloznavstva, literaturoznavstva, mystetstvoznnavstva, muzeieznnavstva, onomastyky, folklorystyky, etnografii*. Kherson: Ailant, p. 178-184.
- Strokov, A. A. 2002. Remennye garnitury gunnskoï epokhi Aziatskogo Bospora. *Bosporskie issledovaniia*, XXI, p. 303-319.
- Tikhanova, M. A., Cherniakov, I. T. 1970. Novaia nakhodka pogrebeniia s diademoi v Severo-Zapadnom Prichernomore. *Sovetskaia arkheologiia*, 3, p. 117-127.
- Khairedinova, E. A. 2003. Obuvnye nabory V—VII vv. iz Iugo-Zapadnogo Kryma. *Materialy po arheologii, istorii i etnografii Tavrii*, X, p. 125-160.
- Khairedinova, E. A. 2023. Sergi-kalachiki iz Kryma. In: Aibabin, A. I., Khairedinova, E. A. (eds.). *Imperium et Barbaricum: vzaimodeistvie tsivilizatsii: sbornik statei v chest 70-letii Mikhaila Kazanskogo*. Simferopol: OOO "Antikva", p. 210-218.

- Khrapunov, I., Kazanskii, M. 2016. Pogrebeniia epokhi pereseleniia narodov v mogilnike Neizats. In: Khrapunov, I. (ed.). *Krym v sarmatskuiu epokhu (II v. do n.e. – IV v. n.e.). II. Dvadsat let issledovaniia mogilnika Neizats*. Simferopol: Nasledie tysiacheletii, p. 194-229.
- Bezuglov, S. I. 2001. “Danubian Fashion” and Tanais (The Early Phase of the Migration Period). In: Istvánovits, E., Kulcsár, V. (eds.). *International Connections of the Barbarians of the Carpathian Basin in the 1st – 5th Centuries A.D.* Aszód; Nyiregyháza: Jósza Anrás Museum; Osváth Gedeon Museum Foundation, p. 275-284.
- Bierbrauer, V. 2008. *Ethnos und Mobilität im 5. Jahrhundert aus archäologischer Sicht: Vom Kaukasus bis nach Niederösterreich*. München: Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. <https://doi.org/10.11588/bjb.2009.0.37363>
- Bóna, I. 1991. *Das Hunnen-reich*. Budapest: Corvina.
- Fabech, Ch. 2017. Sösdala and Fulltofta: The Ritual Depositions. In: Fabech, Ch., Näsman, U. (eds.). *The Sösdala Horsemen and the Equestrian Elite of Fifth Century Europe*. Moesgard: Jutland Archaeological Society, p. 43-64.
- Holst, S., Nielsen, P. O. 2020. Excavating Nydam Archaeology, Palaeoecology and Preservation. The National Museum’s Research Project 1989-99. *The Royal Society of Northern Antiquaries*, 33. Copenhagen: Royal Society of Northern Antiquaries.
- Kazanski, M. 1996. Les tombes “princières” de l’horizon Untersiebenbrunn le problème de l’identification ethnique. *L’identité des populations archéologiques. Actes des XVI-e rencontres internationales d’archéologie et d’histoire d’Antibes*. Sophia-Antipolis: Éditions APDCA, p. 109-126.
- Kazanski, M. 2010. Les Hunugours et le commerce de fourrure au VI-ème siècle. In: Theune, C. (eds.). *Zwischen Fjorden und Steppe. Festschrift für Johan Callmer zum 65. Geburtstag. Internationale Archäologie: Studia honoraria*, 31. Rahden: Verlag Marie Leidorf GmbH, p. 225-239.
- Kazanski, M., Mastykova, A. 2017. The Sösdala findings in the perspective of Central and South-Eastern Europe. In: Fabech, C., Näsman, U. (eds.). *The Sösdala Horsemen – and the Equestrian Elite of 5th Century Europe*. Aarhus: Jutland Archaeological Society, p. 297-311.
- Kazanski, M., Mastykova, A. 2018. La tombe de Hochfelden. In: López Quiroga, J. (eds.). *In Tempore Sueborum. El tiempo de los Suevos en la Gallaecia (411–585). Volumen de Estudios*. Ourense: Deputación Provincial de Ourense, p. 109-114.
- Kovrig, I. 1985. Das Diadem von Csorna. *Folia archaeologica*, 36, S. 107-148.
- Kubitschek, W. 1911. Grabfunde in Untersiebenbrunn (auf dem Marchfeld). *Jahrbuch für Altertumskunde*, 5, p. 32-74
- Levada, M. 2011. To Europe via the Crimea: On Possible Migration Routes of the Northern People in the Great Migration Period. In: Khrapunov, I., Stylegar, F. A. (eds.). *Inter Ambo Maria: Contacts Between Scandinavia and the Crimea in the Roman Period*. Simferopol: Dolya Publishing House, p. 115-137.
- Minajeva, T. M. 1929. Zwei Kurgane aus der Völkerwanderungszeit bei der Station Sipovo. In: Sirelius, U. T. Tallgren, A. M. (eds.). *Eurasia Septentrionalis Antiqua IV*. Helsinki: K.F. Puromiehen Kirjapaino O.Y., S. 194–210.
- Näsman, U. 2017. Sösdala and Fulltofta: Bridles and Saddles. In: Fabech, C., Näsman, U. (eds.). *The Sösdala Horsemen: and the Equestrian Elite of Fifth Century Europe*. Højbjerg: Jutland Archaeological Society, p. 153-193.
- Shchukin, M., Kazanski, M., Sharov, O. 2006. *Des Goths aux Huns. Le Nord de la mer Noire au Bas-Empire et a l’époque des Grandes Migrations*. Oxford.
- Szenthe, G. 2021. Social Power, Identity and the Ritual Deposits in “Attila’s Europe” In: Rácz, Zs., Szenthe, G. (eds.). *Attila’s Europe? Structural Transformation and Strategies of Success in the European Hun Period*. Budapest: Printed and bound by Dürer Nyomda Ltd, p. 563-579.
- Szenthe, G., Mozgai, V., Horvath, E., Bajnoczi, B. 2019. Ritual Deposit from the Hun Period from Telki (Central Hungary). *Hungarian Archaeology*, p. 9-18.
- Tejral, J. 1988. Zur Chronologie der frühen Völkerwanderungszeit im mittleren Donauraum. *Archaeologia Austriaca*, 72, S. 223-304.
- Tejral, J. 1997. Neue Aspekte der frühvölkerwanderungszeitlichen Chronologie im Mitteldonauraum. In: Tejral, J., Friesinger, H., Kazanski, M. (eds.). *Neue Beiträge zur Erforschung der Spätantike im mittleren Donauraum*. Brno: Archeologický ústav AV ČR, S. 321-392.
- Tejral, J. 2007. *Das Hunnenreich und die Identitätsfragen der barbarischen “gentes” im Archäologisches Institut der Akademie der Wissenschaften der Tschechischen Republik*. Brno.
- Tejral, J. 2011. *Einheimische und Fremde: das norddanubische Gebiet zur Zeit der Völkerwanderung Archäologisches Institut der Akademie der Wissenschaften der Tschechischen Republik*. Brno.
- Tejral, J. 2016. Die frühvölkerwanderungszeitlichen Eliten Gräber und das Problem der Stilgruppe Untersiebenbrunn. In: Geisler, H. (ed.). *Wandel durch Migration? 26. Internationales Symposium “Grundprobleme der frühgeschichtlichen im mittleren Donauraum”*. Buchenbach: Verlag Dr. Faustus, S. 39-84
- Tejral, J. 1987. Zur Chronologie und Deutung der südöstlichen Kulturelemente in der frühen Völkerwanderungszeit Mitteleuropas. *Anzeiger des Germanischen Nationalmuseums*, S. 11-46.
- Tomka, P. 1986. Der hunnische Fürstenfund von Pannonhalma. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 38, p. 423-488.
- Wieszner, B., Nagy, E. G. 2021. A New Sacrificial Deposit of the Hun Period from Debrecen. In: Rácz, Zs., Szenthe, G. (eds.). *Attila’s Europe. Structural Transformation and Strategies of Success in the European Hun Period*. Budapest: Printed and bound by Dürer Nyomda Ltd. p. 259-301.

В. С. АКСЬОНОВ

КАТАКОМБИ ОСОБЛИВОГО ТИПУ ВЕРХНЬОСАЛТІВСЬКОГО НЕКРОПОЛЯ

У роботі проаналізовано матеріали 70 катакомб із повздовжнім стосовно дромоса розташуванням камери, досліджені експедицією Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова у 1984–2021 рр. на різних ділянках Верхньосалтівського некрополя другої половини VIII — першої половини X ст.

Ключові слова: салтівсько-маяцька культура, Верхній Салтів, алани, катакомба, поховальний інвентар.

На більшості катакомбних могильників лісостепового варіанта салтівської культури другої половини VIII — першої половини X ст., що належать ранньосередньовічним аланам, основною поховальною спорудою є земляна катакомба Т-подібного типу (Плетнева 1989; Флєров 1993; Аксьонов 2018). Катакомби цього типу добре представлені на пам'ятках аланського населення Північного Кавказу IV–IX ст. (Коробов 2003, приложение 5, табл. 1; Шестопалова 2018, с. 40; Успенский, Албегова 2021, с. 12), звідки у 30–40-х рр. VIII ст. верхівка Хозарського каганату переселила частину аланського населення до басейну Сіверського Дінця (Михеев 1991, с. 46; Гадло 1994, с. 50–51). Алани Північного Кавказу продовжували ховати своїх небіжчиків у катакомбах Т-подібного типу в X–XIII ст. (Савенко 2017, с. 125; Бакушев, Леонтьева 2020, с. 250).

Проте, зауважимо, що на деяких катакомбних некрополях салтівської культури басейну Сіверського Дінця трапляються катакомби іншого типу. У цих катакомбах довга вісь поховальної камери збігається з довгою віссю вхідної ями (дромоса). Такі катакомби дослідники виділяють в окремий тип — II (Смирнов 1972, с. 74, рис. 1) або вважають різновидом катакомб III типу (Мошкова, Мальшев 1999, с. 173, рис. 1). Катакомби цього

типу були виявлені при роботах у другій половині XX — на початку XXI ст. на Старосалтівському, Рубіжненському могильниках (Аксьонов 1999, 2001) та на всіх ділянках катакомбного некрополя біля с. Верхній Салтів (Аксьонов 2018, с. 46–47). До цього часу катакомби з повздовжнім стосовно дромоса розташуванням поховальної камери на Верхньосалтівському некрополі не були відомі, хоча тільки у 1900–1917 рр. на могильнику було розкопано 325 катакомб, а загальна кількість розкопаних поховальних комплексів на 1941 р. становила близько 500–600 одиниць (Чернігова 2000, с. 117, табл.). Під час робіт на головному некрополі біля с. Верхній Салтів (ВСМ-I) у 1946–1948 рр. експедиція на чолі із С. А. Семеновим-Зусером дослідила 57 катакомб, але всі вони належали до поховальних споруд Т-подібного типу (Семенов-Зусер 1949; 1952).

Тільки у 1959–1961 рр. під час робіт Кочетокської експедиції АН УРСР на чолі з Д. Т. Березовцем на третьому некрополі біля с. Верхній Салтів (ВСМ-III) були виявлені катакомби з повздовжнім стосовно дромоса розташуванням поховальної камери. Так, експедиція під керівництвом Д. Т. Березовця виявила 80 катакомбних споруд, із яких було досліджено лише 23 (Березовець 1959–1961, с. 5), серед яких було розкопано шість дромосів без камер (№ 4, 5, 12, 14, 16, 20), шість катакомб Т-подібного типу та 11 поховальних споруд із розташуванням поховальної камери на одній осі з дромосом (катакомби № 1, 2, 3, 9, 10, 15, 18, 19, 21, 22, 23). У 1967 р. експедиція Д. Т. Березовця на ВСМ-III дослідила ще сім катакомбних поховань (катакомби. № 30–36), із яких тільки дві катакомби — № 30 та № 35 — належали до поховальних споруд Т-подібного типу. Таким чином, із 30 досліджених катакомб на цьому могильнику 16 поховальних споруд належали до II типу за класифікацією К. Ф. Смирнова. При подальших роботах на цьому некрополі у 1988–1989, 1991–1992 рр. експедиція Харківського історичного музею під керівництвом В.Г. Бородуліна розкопала ще 24 катакомби та один дромос, із яких у 17 катакомб (№ 3–6, 9–16, 20–23, 25) довга вісь поховальної камери була продовженням

© АКСЬОНОВ Віктор Степанович, 2026 — кандидат історичних наук, завідувач відділу археології Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова, ORCID: 0000-0002-0648-0696, aksonovvictor@gmail.com

© Інститут археології НАН України, 2026

Це стаття відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk>

довгої осі дромоса (рис. 1). З урахуванням катакомбних поховань, які були досліджені на цьому некрополі Д. Т. Березовцем, кількість катакомб II типу складає 61,1 % від усіх досліджених поховальних комплексів.

Катакомби II типу в 1984–1989 рр. виявила експедиція Харківського історичного музею під керівництвом В. Г. Бородуліна під час робіт на ділянці головного некрополя біля с. Верхній Салтів (ВСМ-I) на західному схилі Капіносового яру (відгалуження Симоненкової яруги). Тоді було досліджено 76 катакомб, із яких 37 належать до поховальних споруд із повздовжнім стосовно дромоса розташуванням поховальної камери. На дослідженій ділянці ВСМ-I катакомби утворюють паралельні ряди, що містять і Т-подібні катакомби, і катакомби II типу (рис. 2). Проте в нижній частині схилу Капіносового яру кількісно переважають катакомби II типу (рис. 2: 1), тоді як поховальні споруди Т-подібного типу превалюють на ділянці, розташованій вище по схилу (рис. 2: 3).

На четвертому катакомбному могильнику біля с. Верхній Салтів (ВСМ-IV), який займає східні схили Нетерічинської яруги, експедиції харківських дослідників у 1989–2021 рр. дослідили 164 поховальні комплекси (142 катакомби, 10 поховань у звичайних ґрунтових ямах, п'ять поховань у ямах із підбоям, сім дромосів без поховальних камер)¹. Із розкопаних 142 катакомб 17 належали до типу II. Із цих 17 катакомб вісім поховальних споруд було розкопано на «північній» ділянці некрополя та дев'ять — на «південній» його ділянці (рис. 3). На теперішній час недосліджена відстань між цими ділянками некрополя становить 25 м. Катакомби II типу в кордонах досліджених ділянок не утворюють відокремлених груп, а розташовуються серед катакомб Т-подібного типу та, як і останні, орієнтовані своїми дромосами по схилу Нетечинської яруги (схід — захід із незначним відхиленням на північ або південь).

Наявність на різних ділянках великого катакомбного могильника біля с. Верхній Салтів поряд із Т-подібними катакомбами поховальних споруд із повздовжнім стосовно дромоса розта-

шування поховальної камери не може не привернути увагу. Матеріали цих поховальних комплексів мають велике значення як джерело для вивчення аланського населення салтівської культури басейну Сіверського Дінця. Особливо важливо, як вони співвідносяться в хронологічному та соціальному значенні з Т-подібними катакомбами, які кількісно превалюють на поховальних пам'ятках ранньосередньовічного аланського населення Подоння. Для розв'язання цього питання ми спираємося на матеріали 70 поховальних комплексів (ВСМ-I — 37 катакомб; ВСМ-III — 16 катакомб; ВСМ-IV — 17 катакомб), що зберігаються в Харківському історичному музеї імені М. Ф. Сумцова. Матеріали катакомб II типу, досліджені експедицією під керівництвом Д. Т. Березовця, ми не залучали, оскільки вони належним чином не введені до наукового обігу.

За своїми мірними показниками (довжина, ширина та глибина дромоса, розміри вхідного лазу та інші) катакомби II типу на усіх зазначених могильниках Верхнього Салтова (ВСМ-I, ВСМ-III, ВСМ-IV) суттєво не відрізняються від Т-подібних катакомб цього некрополя (Аксьонов 2018, табл. 1, 2, 3). Не відрізняються вони від Т-подібних поховальних споруд і кількістю покладених до їх поховальних камер людей. Поховальні камери катакомб II типу містили одиночні, парні та колективні поховання (табл. 1). Поховальний інвентар, який був представлений в катакомбах із повздовжнім стосовно дромоса розташуванням поховальної камери (табл. 2) (рис. 4: 53–79; 5: 37–75; 6: 31–55), має широкі аналогії в аланських старожитностях салтівського часу (Плетнева 1981, рис. 36, 37) і не відрізняється ні кількісно, ні типологічно від інвентаря, що походить із салтівських катакомб Т-подібного типу.

Елементи поясної гарнітури, виявлені в катакомбах II типу ВСМ-I, дозволяють визначити час побутування цих поховальних споруд у населення Верхнього Салтова. Металеві поясні пряжки, бляшки, наконечники пояса та металеві прикраси ремінців взуття були виявлені у 18 катакомбах ВСМ-I. Срібні бляшки від ремінців взуття з катакомби № 14, прикрашені зображенням трьох пелюсткових квіток (рис. 4: 10), повторюють орнамент, характерний для елементів поясної гарнітури кримсько-візантійської групи, які репрезентують виробу раннього салтівського горизонту (740–790 рр.) (Комар 1999, с. 124, 125, табл. 3: 15; 2001, рис. 1: 35, 36). У катакомбах № 4, 20, 38, 50 виявлено бронзові не-

¹ 1989, 1990 рр. — експедиція Харківського історичного музею на чолі з В. Г. Бородуліним (катакомби № 1–17); 1996 р. — експедиція Харківського педагогічного університету імені Г. С. Сковороди під керівництвом В. В. Колоди (катакомби № 18–27); 1998–2021 рр. — експедиція Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова під керівництвом В. С. Аксьонова (поховальні комплекси № 28–164).

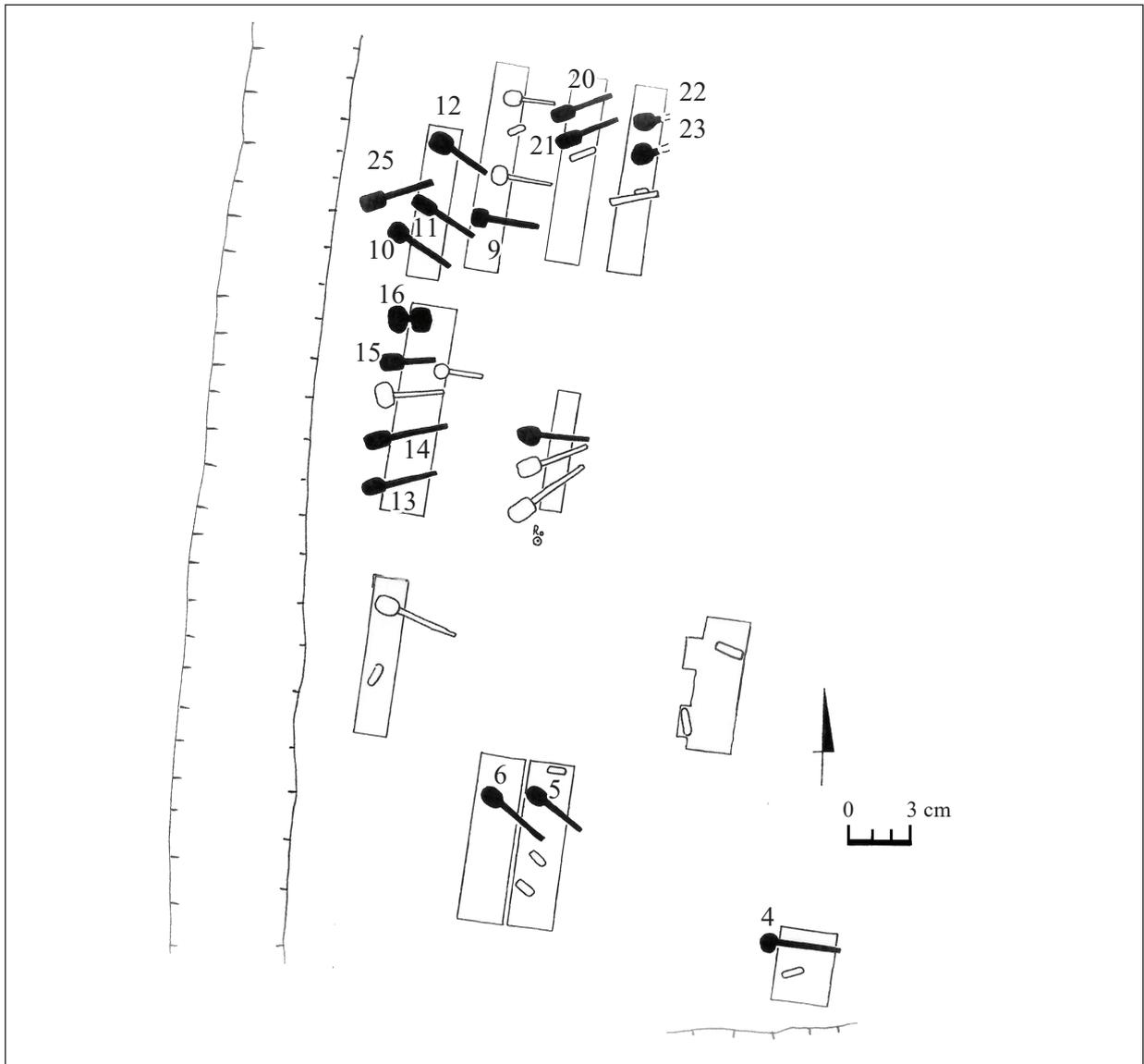

Рис. 1. План дослідженої у 1988–1989, 1991–1992 рр. ділянки Верхньосалтівського III могильника (ВСМ-III). Чорним кольором позначені катакомби з повздовжнім розташуванням камеритосовно дромоса*

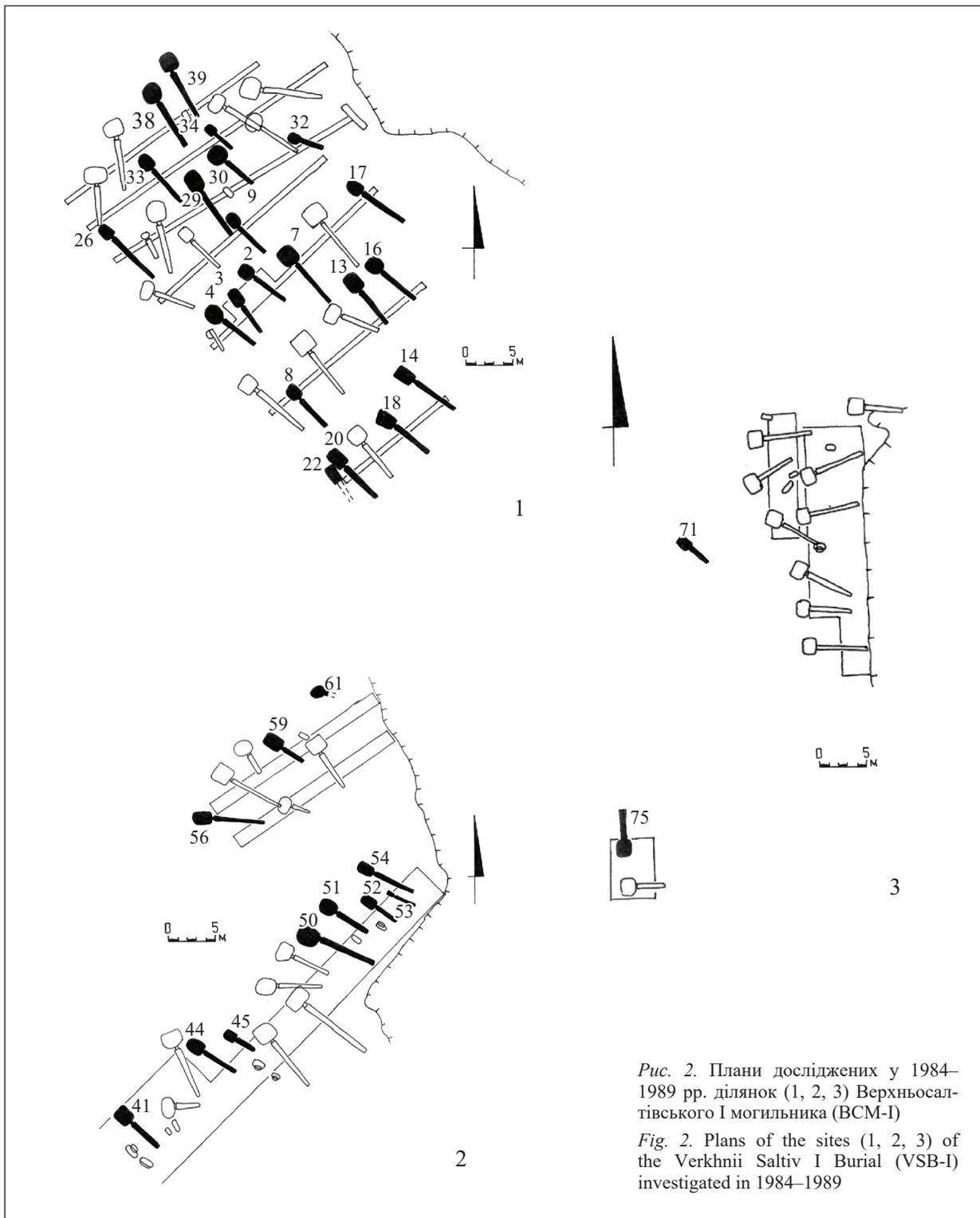
Fig. 1. Plan of the site of the Verkhniy Saltiv Burial III (VSB III) investigated in 1988–1989, 1991–1992. The black colour indicates catacombs with the longitudinal position of the chamber relative to the dromos**

орнаментовані поясні бляшки та бляшки з рослинним орнаментом у вигляді одного великого бутона лотоса (рис. 4: 1–9, 11, 12), які є типовими для салтівських старожитностей II хронологічного горизонту (790 р. — початок IX ст.) (Комар 1999, табл. 4; 2018, рис. 39). Аналогічні бронзові литі бляшки виявлено в катакомбах № 3, 29, 59, але разом із ними були присутні поясні бляшки, поле яких прикрашено рослинним орнаментом із трьох бутонів лотоса (рис. 4: 18, 19, 21, 22, 25, 26, 29, 31). Бляшки з таким орнаментом більш характерні для наступного, III хронологічного горизонту салтівських старожитностей (Комар 1999, табл. 4; 2018, рис. 39). Привертає увагу наявність серед елементів поясної гарнітури

з катакомби № 29 ВСМ-I литої бронзової бляшки прямокутної форми, у нижній частині щитка якої є прямокутний отвір зі стрілчатим верхом (рис. 4: 32). Кути над верхнім краєм отвору прикрашено однією цяткою, що виконана за допомогою пуансона. Дві аналогічні бляшки були знайдені в Т-подібній катакомбі № 31 цього самого могильника. Такі бляшки доволі добре представлені в комплексах VII–XI ст. Середнього Повол-

* На рисунках 1–3 орієнтування окремих частин могильників за сторонами світу подано згідно розташування дромосів катакомб вздовж природного схилу яруг.

**Figures 1–3 show the orientation of individual parts of the burial grounds in relation to the cardinal points and the alignment of the catacomb dromos along the natural slope of the ravines.

жя, Прикам'я, Південного Уралу (Ковалевская 2000, с. 148; Мурашева 2000, с. 27; Халикова, Халиков 2018, табл. I: 12; II: 10; VI: 34; XIV: 22), де вони входять до прикрас тюрко-уральського кола (Боталов, Грудочко 2011, с. 88, рис. 7: 35–37; Комар 2018, рис. 70: 20). Такі бляшки, на нашу думку, мають немісцеве походження та потрапили до аланського населення Верхнього Салтова з Вол-

го-Камського регіону. Литі та штамповані бляшки з рослинним орнаментом із 3–5 бутонів лотоса, що є характерною ознакою виробів III хронологічного салтівського горизонту, представлені в катакомбах № 7, 44, 71 (рис. 4: 36, 39–41, 46, 47). При цьому частина бляшок з катакомби № 71 була прикрашена орнаментом із трьох пелюсткових квіток із пелюстками краплеподібної форми

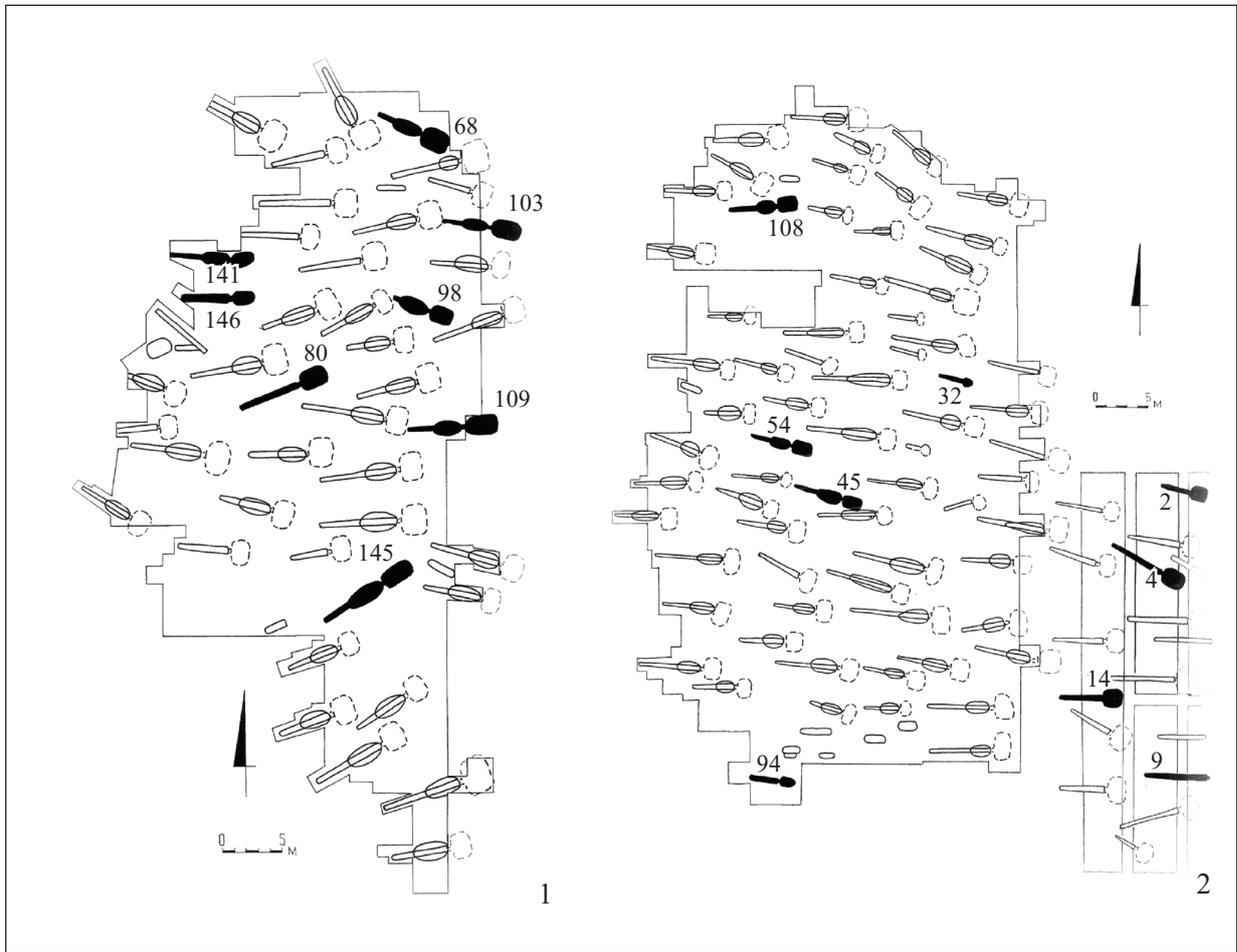

Рис. 3. Плани досліджених у 1989, 1990, 1998–2021 рр. ділянок (1 — «північної», 2 — «південної») Верхньосалтівського IV могильника (ВСМ-IV)

Fig. 3. Plans of the sites (1 — “northern”, 2 — “southern”) of the Verkhni Saltiv Burial IV (VSB-IV) investigated in 1989, 1990, 1998–2021

(рис. 4: 44, 45). Саме така трипелюсткова квітка є найпоширенішим орнаментальним мотивом на металевих деталях наборних поясів ранніх мадяр Волго-Кам'я (Халикова 1976, с. 170, рис. 4: 6, 11, 12; 5: 3, 4, 7; 11: 6, 7, 12, 13). Елементи поясної гарнітури з таким орнаментом представлені в кількох катакомбах Верхньо-Салтівського IV могильника (катакомби. № 44, 70, 71, 76, 78, 92, 96 99), які датуються другою — третьою чвертю IX ст. До наборного пояса з катакомби № 71 входили литі бляшки-оправи, зовнішній край яких оформлений у вигляді ланцюжка з опуклих ланок круглої та овальної форми, що чергуються між собою (рис. 4: 43). Орнамент із таких самих ланцюжків доволі часто трапляється на елементах поясної гарнітури ранніх мадярів (Халикова 1976, рис. 4: 7–10; 5: 3–7; Бокий, Плетнева 1988, рис. 5: 1–6). Імовірно, запозичення салтівськими майстрами окремих орнаментальних мотивів, як і власне окремих елементів поясної гар-

нітури (бляшка з катакомби № 29), відбулося у 30–90 рр. IX ст., коли мадяри перебували в союзницьких відносинах із Хозарським каганатом та мешкали поряд із салтівським населенням басейну Сіверського Дінця.

У катакомбах № 30, 52, 56 ВСМ-I елементи поясної гарнітури представлені екземплярами (рис. 4: 48–52), які доволі важко датувати вужче часу існування салтівської культури. Так, поясна пряжка з рамчатим щитком п'ятикутної форми з катакомби № 56 (рис. 4: 51) аналогічна пряжкам, що входили до складу салтівських наборних поясів впродовж тривалого часу (II, III, IV хронологічні горизонти) (Комар 1999, табл. 4; 2018, табл. 39). Поясні неорнаментовані бляшки з цієї самої катакомби повторюють форми неорнаментованих салтівських елементів поясної гарнітури, які побутували у рядового салтівського населення в кінці VIII — першій половині IX ст. (Комар 1999, табл. 4; Комар 2018, табл. 39). Бляшки

з катакомби № 52 (рис. 4: 49, 50) повторюють форму салтівських литих бляшок-оправ прямокутної форми та бляшок із рухомим кільцем, але вони вирізані доволі недбало з тонкого бронзового листа та прикрашені найпростішим орнаментом. Це дозволяє вважати їх виробом не професійного майстра, а аматора.

У катакомбах II типу ВСМ-III було знайдено елементи поясної гарнітури (катакомби № 6, 9, 11, 13, 15, 16, 25) та металеві прикраси від ремінців взуття (катакомби № 6, 12, 20, 23), які дозволяють визначити час виникнення цих поховальних комплексів. Так, бронзова штампована бляшка хрестоподібної форми з катакомби № 15 (рис. 5: 3) не має аналогів у старожитностях салтівської культури. Проте за своєю орнаментациєю вона подібна до виробів VII — початку VIII ст. Поясна штампована бляшка та фрагмент наконечника наборного пояса з катакомби № 13 ВСМ-III (рис. 5: 1, 2) типологічно та за орнаментом схожі з елементами поясної гарнітури, які характерні для комплексів ранньосалтівського хронологічного горизонту Столбище-Старокорсунська (740–780 рр. н.е.) (Комар 1999, табл. 3: 15, 18, 29, 100, 122; 2001, с. 112, рис. 3: 19, 26, 58, 60). Таким чином, ці поховальні комплекси слід датувати другою половиною VIII ст. Металеві елементи наборного пояса з катакомб № 9, 16 ВСМ-III прикрашені одним великим бутонем лотоса (рис. 5: 5–8), що є характер-

ною ознакою виробів II хронологічного горизонту салтівських старожитностей (Комар 1999, табл. 4). Бляшки, пряжки, наконечники пояса, які походять із катакомб № 6, 11, 23, 25, прикрашені рослинним орнаментом (стиль «3–5 бутонів» лотоса) (рис. 5: 9, 10, 17, 23, 24, 31, 32), що є характерною ознакою ремінних прикрас III салтівського хронологічного горизонту (початок — середина IX ст.) (Комар 1999, табл. 4). В аналогічному стилі прикрашені й металеві бляшки та наконечники від ремінців взуття з катакомб № 6, 12, 20, 23 ВСМ-III (рис. 5: 20, 21, 27–30, 33–35).

Елементи поясної гарнітури та металеві прикраси ремінців взуття були виявлені в семи з 17 катакомбах II типу, які були досліджені на ВСМ-IV. Поясний набір чоловіка в катакомбі № 141 ВСМ-IV був представлений срібними штампованими бляшками-накладками (7 екз.) (рис. 6: 1), які не мають аналогів у «класичних» салтівських старожитностях басейну Сіверського Дінця. Однак вироби, що орнаментовані в тій самій стилістиці й техніці, представлені в аланських старожитностях V — початку VIII ст. Північного Кавказу (катакомби № 103, 124 могильника Мокра Балка) (Афанасьєв, Рунич 2001, рис. 116: 15; 154: 1), де вони є однією з характерних ознак комплексів другої чверті VII — межі VII–VIII ст. (Афанасьєв, Рунич 2001, с. 25, 35, 40–42). На нашу думку, накладки наборного пояса з катакомби № 141 ВСМ-

Таблиця 1. Кількість небіжчиків у катакомбах II типу, досліджених на Верхньосалтівському, Старосалтівському та Рубіжненському могильниках

Table 1. The number of deceased in the type II catacombs investigated at the Verkhni Saltiv, Staryi Saltiv and Rubizhne burial grounds

Могильник	Кількість небіжчиків / катакомба №					Загалом
	1	2	3	4	5	
Верхньосалтівський I могильник (ВСМ-I)	9 (№ 8, 9, 32, 34, 45, 53, 61, 63, 71)	9 (№ 10, 22, 26, 30, 41, 50, 56, 59, 75)	16 (№ 3, 4, 7, 14, 16, 17, 18, 20, 29, 33, 38, 39, 51, 52, 54, 64)	2 (№ 2, 44)	1 (№ 13)	37
Верхньосалтівський III (ВСМ-III)	9 (№ 3, 4, 5, 12, 13, 15, 16, 22, 23)	5 (№ 6, 11, 14, 20, 21)	1 (№ 9)	1 (№ 25)	-	16
Верхньосалтівський IV (ВСМ-IV)	4 (№ 32, 108, 141, 146)	7 (№ 2, 14, 45, 89, 94, 98, 103)	6 (№ 4, 9, 54, 68, 109, 145)	-	-	17
Загалом ВСМ	22	21	23	3	1	70
Рубіжненський могильник (РМ)	11 (№ 2, 3, 4, 7, 9, 9, 10, 12, 13, 15, 16, 17)	3 (№ 6, 11, 18)	1 (№ 5)	-	-	15
Старосалтівський могильник (ССМ)	10 (№ 1, 4, 5, 7, 8, 12, 13, 15, 20, 22)	6 (№ 3, 14, 17, 18, 19, 21)	1 (№ 11)	-	-	17

Табл. 2. Інвентар катакомб Верхньосалтівського некрополя
Table 2. Inventory of the catacombs of the Verkhni Saltiv necropolis

№ кат.	1*	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25
32 ВСМ-IV	1 дитина	1								+	+		+												
108 ВСМ-IV	1 дитина	-																							
141 ВСМ-IV	1 дитина	-			+	+																			
146 ВСМ-IV	1 чоловік	1			+	+																			
2 ВСМ-IV	2 підліток + дитина	-			+				+	+	+	+					+	+							
14 ВСМ-IV	2 чоловік + жінка	2			+	+		+	+	+	+						+	+	+						+
45 ВСМ-IV	2 чоловік + жінка	-			+	+		+		+	+		+				+	+	+						
89 ВСМ-IV	2 жінка + дитина	-								+	+						+								
94 ВСМ-IV	2 жінка + дитина	-								+	+								+						
98 ВСМ-IV	2 дитина	-			+	+		+		+	+	+	+					+					+		
103 ВСМ-IV	2 жінка + дитина	-				+				+	+	+	+				+								
4 ВСМ-IV	3 дорослі	-									+	+						+							
9 ВСМ-IV	3 дорослі	2	+	+	+	+		+		+	+		+					+						+	
54 ВСМ-IV	3 чоловік + жінка + дитина	-									+													+	
68 ВСМ-IV	3 чоловік + жінка + дитина	-			+	+						+	+										+		
109 ВСМ-IV	3 чоловік + жінка + підліток	1	+		+	+		+	+	+	+	+	+				+								+
145 ВСМ-IV	3 чоловік + жінка + підліток	-	+	+	+	+		+	+	+	+	+	+	+				+							+
8 ВСМ-I	1 чоловік	-			+	+											+								
9 ВСМ-I	1 чоловік	1			+	+											+								
32 ВСМ-I	1 дитина	-								+	+														
34 ВСМ-I	1 дитина	-											+						+						
45 ВСМ-I	1 дитина	1								+	+						+								

*1 — кількість небіжчиків у камері, їх стать; 2 — глиняна посудина; 3 — сокира-чекан; 4 — тесло-мотика; 5 — ніж; 6 — елементи поясної гарнітури; 7 — шабля; 8 — сережки; 9 — бляшки-нашивки на головну стрічку; 10 — намисто; 11 — бубонці; 12 — бронзові гудзики; 13 — бронзові пронизки; 14 — «рогата» пряжка; 15 — пряжка-гудзик зі стулки морського молюска; 16 — браслет; 17 — перстень; 18 — амулети; 19 — дзеркало; 20 — коповушка; 21 — туалетна скринька; 22 — фібула; 23 — гудзик-дзеркальце; 24 — металеві елементи від ремінців взуття; 25 — кінське спорядження

салтівського некрополя перебувають в оточенні більш пізніх за часом поховальних споруд переважно Т-подібного типу. Особливо яскраво це простежується на ВСМ-IV (рис. 3: 1).

Для ранніх (другої половини VIII ст.) катакомб зазначеного типу характернішими є одиночні поховання, а серед парних поховань переважають ті, які містять рештки дорослої людини та дитини або підлітка. При цьому в парних катакомбах небіжчики в поховальну камеру були покладені одночасно. Ця тенденція добре простежується на матеріалах Старосалтівського та Рубіжненського могильників другої половини VIII — початку IX ст., де катакомби з повздовжнім стосовно дромоса розташуванням поховальної камери складають 88,8 % і 80,9 %, відповідно (Хоружая, Аксенов 2005, с. 155). Ранні салтівські катакомби споруджувалися першими переселенцями з Північного Кавказу, чисельність яких навряд чи була значною. У такому випадку спорудження земляного склепу для одноактного поховання було справою невеликої групи людей, як і витрачені при цьому матеріально-технічні ресурси. Тому, можливо, катакомби з повздовжнім стосовно дромоса розташуванням поховальної камери були більш пристосовані для одноактного поховання, ніж близьких до них за параметрами споруди Т-подібного типу. На сьогодні, поховальний інвентар, характерний для ранньосалтівського хронологічного горизонту Столбище-Старокорсунська (740–790 рр.), представлений переважно в катакомбах із повздовжнім стосовно дромоса розташуванням поховальної камери, у яких небіжчики лежать ногами до входу (катакомби № 3, 7, 15, 19, 21, 22 Старосалтівського могильника (ССМ) катакомби № 3, 15 Рубіжненського могильника (РМ), катакомба № 13 ВСМ-III, катакомба № 141, 146 ВСМ-IV) (Аксенов 1999, рис. 1: 25–28, 36, 37; 2: 36–39; 4: 35, 36; 6: 47; 7: 24–26; Аксенов 2001, рис. 1: 6, 7; 5: 12–14). Саме в катакомбах цього типу були представлені речі, які не трапляються в «класичних» салтівських Т-подібних катакомбах басейну Сіверського Дінця. Такими речами є: фібула типу Агач-Кала (катакомба № 18 ССМ); персні з литим щитком, що імітує вставку в оточенні ланцюжка дрібнозерної (катакомби № 2, 11 ССМ; катакомби № 4, 8, 15 РМ); золоті сережки з нерухомою привіскою з 1–3 порожніх кульок, прикрашених дрібнозерною зерню (катакомби № 5, 14, 21 ССМ: катакомба № 16 РМ); солярні колесоподібні амулети з 7–8 тяжами (катакомба № 18 ССМ, катакомба № 6 РМ); колесоподібні амулети з чотирма тяжами без петельки

для підвішування (№ 8, 20 ССМ); масивний литий браслет із розширеними кінцями та валикоподібним потовщенням у середній частині (катакомба № 4 РМ); індикації візантійських монет (катакомби № 3, 5 ССМ); візантійський солід Костянтина V Капроніма (катакомба № 14 ССМ); бронзова коповушка з ручкою, прикрашена прорізним орнаментом у вигляді чотирипелюсткової квітки (катакомба № 13 РМ); глиняні посудини з конічними наліпками на тулубі (катакомба № 4, 8 РМ); елементи поясної гарнітури, що виконані в кримсько-візантійському стилі (катакомба № 21 ССМ) або прикрашені орнаментом характерним для пам'яток VII–VIII ст. (катакомба № 5 ССМ).

Із розквітом салтівської культури (IX ст.) економічний потенціал населення Верхнього Салтова зріс, що дозволило витратити більше трудових ресурсів на побудову та оформлення катакомб. Поховальні камери пізніших за часом катакомб мають дещо більші розміри порівняно з катакомбами попереднього періоду. Катакомби стають повноцінними сімейними усипальницями. Так, катакомби II типу межі VIII–IX ст. — третьої чверті IX ст., як правило, містять рештки двох та більше небіжчиків. При цьому з трьох небіжчиків, покладених до поховальної камери, два кістяки доволі часто належать дорослим індивідам. Так, на «південній» дослідженій ділянці ВСМ-IV, більш пізній за часом, катакомби містять парні (№ 2, 14, 45, 94) та колективні (№ 4, 9, 54) поховання. Виявлені на цій ділянці могильника дві катакомби II типу (№ 32, 108) містили одиночні поховання дітей віком 3–5 років. На ВСМ-I, де не представлені катакомби II типу, що датуються другою половиною VIII ст., кількісно переважають камери з трьома та більше небіжчиками (табл. 1). Для дослідженої ділянки ВСМ-I характерна наявність дитячих поховань у звичайних ямах та у ямах із підбосом, що були розташовані на вільному просторі між дромосами катакомб та пов'язані з конкретними катакомбними похованнями (Хоружая 2012, с. 434–435, табл. 1). Більшість із досліджених на цій ділянці могильника ямних дитячих поховань співвідносяться з катакомбами II типу — катакомби № 30, 39, 41, 44, 51, 52 (Аксенов 2023, рис. 1–3, 5) та становлять із ними єдиний комплекс, що належить представникам однієї родини (Аксенов 2023, с. 79). При цьому кістяки людей у камерах зазначених катакомб та кістяки дітей у ямах мають однакове орієнтування щодо сторін світу. Привертає увагу той факт, що всі вияв-

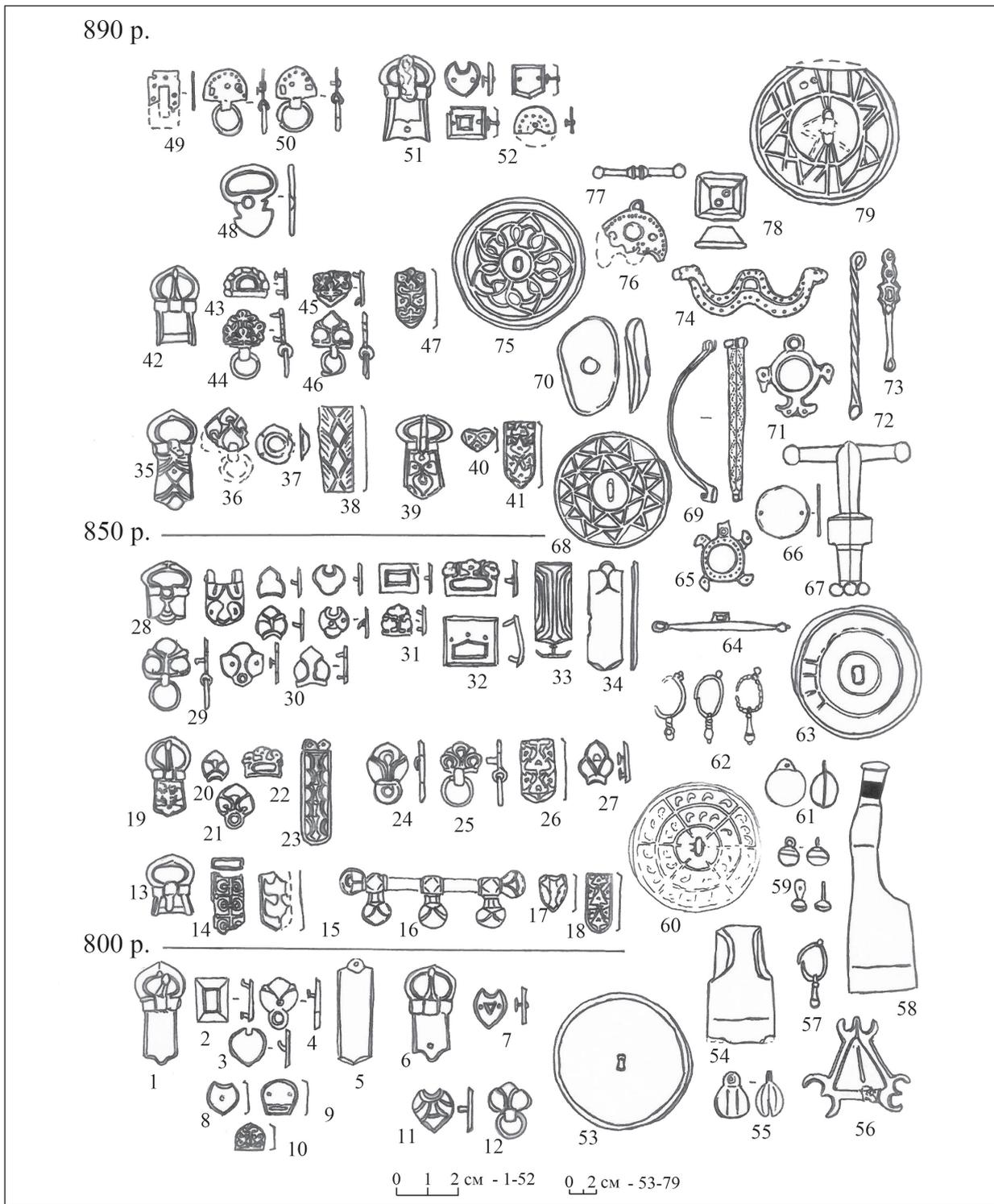

Рис. 4. Інвентар катакомб із повздовжнім стосовно дромосу розташуванням камери Верхньосалтівського могильника I. 1–5, 58, 76 — катакомба № 50; 6, 53 — катакомба № 20; 7, 60, 65, 70, 77 — катакомба № 38; 8–10 — катакомба № 14; 11, 12 — катакомба № 4; 13–15 — катакомба № 41; 16–18, 68 — катакомба № 13; 19–23 — катакомба № 3; 24–27, 72–74, 78 — катакомба № 59; 28–34, 54, 64 — катакомба № 29; 35–38, 66 — катакомба № 44; 39 — катакомба № 7; 40, 41 — катакомба № 7, 18; 42–47 — катакомба № 71; 48 — катакомба № 30; 49, 50 — катакомба № 52; 51, 52 — катакомба № 56; 55 — катакомба № 45; 56, 57, 59, 69, 71, 79 — катакомба № 64; 61, 67 — катакомба № 54; 63 — катакомба № 22; 75 — катакомба № 75

Fig. 4. Catacomb inventory with the longitudinal location of the chamber relative to the dromos at the Verkhniy Saltiv necropolis I. 1–5, 58, 76 — catacomb No. 50; 6, 53 — catacomb no. 20; 7, 60, 65, 70, 77 — catacomb no. 38; 8–10 — catacomb no. 14; 11, 12 — catacomb no. 4; 13–15 — catacomb no. 41; 16–18, 68 — catacomb no. 13; 19–23 — catacomb no. 3; 24–27, 72–74, 78 — catacomb no. 59; 28–34, 54, 64 — catacomb no. 29; 35–38, 66 — catacomb no. 44; 39 — catacomb no. 7; 40, 41 — catacomb nos. 7, 18; 42–47 — catacomb no. 71; 48 — catacomb no. 30; 49, 50 — catacomb no. 52; 51, 52 — catacomb no. 56; 55 — catacomb no. 45; 56, 57, 59, 69, 71, 79 — catacomb no. 64; 61, 67 — catacomb no. 54; 63 — catacomb no. 22; 75 — catacomb no. 75

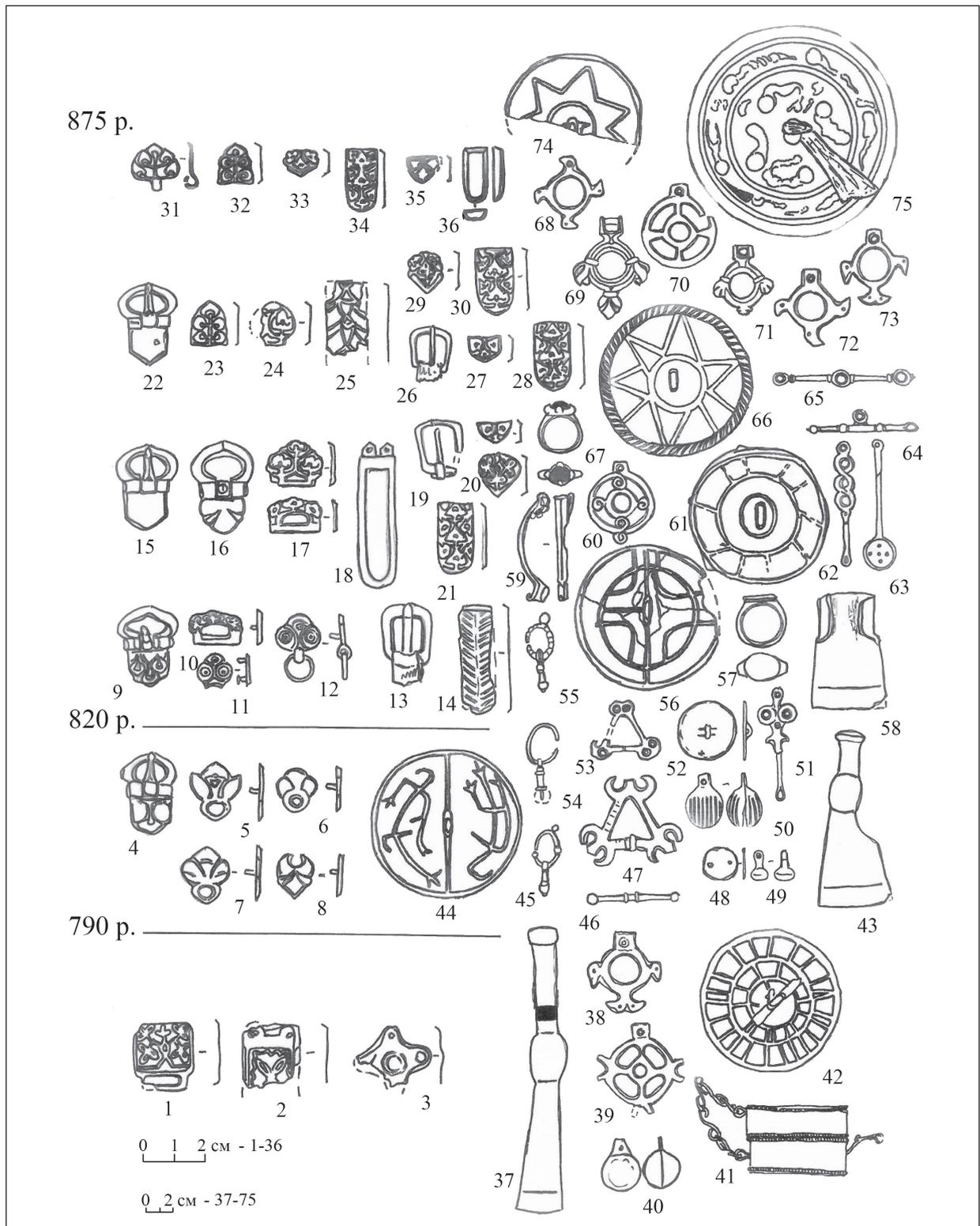

Рис. 5. Інвентар катакомб із повздовжнім стосовно дромосу розташуванням камери Верхньосалтівського могильника III. 1, 2 — катакомба № 13; 3, 37–42 — катакомба № 15; 4–6, 44, 54, 48–50, 51, 52, 58, 71, 72 — катакомба № 16; 7, 8, 46, 47, 73 — катакомба № 9; 9–14, 43, 55–57, 61–63 — катакомба № 25; 15–18, 21, 60, 67 — катакомба № 11; 19, 20 — катакомба № 20; 22–28 — катакомба № 23; 29, 30, 66 — катакомба № 12; 31–36, 68, 74, 75 — катакомба № 6; 59, 64, 65 — катакомба № 22; 69, 70 — катакомба № 21

Fig. 5. Catacomb inventory with the longitudinal location of the chamber relative to the dromos Verkhni Saltiv Necropolis III. 1, 2 — catacomb no. 13; 3, 37–42 — catacomb no. 15; 4–6, 44, 54, 48–50, 51, 52, 58, 71, 72 — catacomb no. 16; 7, 8, 46, 47, 73 — catacomb no. 9; 9–14, 43, 55–57, 61–63 — catacomb no. 25; 15–18, 21, 60, 67 — catacomb no. 11; 19, 20 — catacomb no. 20; 22–28 — catacomb no. 23; 29, 30, 66 — catacomb no. 12; 31–36, 68, 74, 75 — catacomb no. 6; 59, 64, 65 — catacomb no. 22; 69, 70 — catacomb no. 21

лені на цій ділянці могильника ямні поховання дітей становлять єдиний комплекс із катакомбами, поховальні камери яких містять переважно рештки трьох небіжчиків. Це стосується і катакомб Т-подібного типу (№ 72, 73, 74 ВСМ-I), із якими пов'язано чотири дитячі ямні поховання, два з яких були впушені в заповнення дромоса (Аксьонов 2023, с. 81, рис. 6, 8). Практика здійснення таких нових поховань поряд із катакомбою або в її дромосі, коли вільного місця в поховальній камері вже не було, набула подальшого розвитку в аланського населення Північного Кавказу другої половини X–XIII ст. (Бакушев, Леонтьева 2020, с. 256–257).

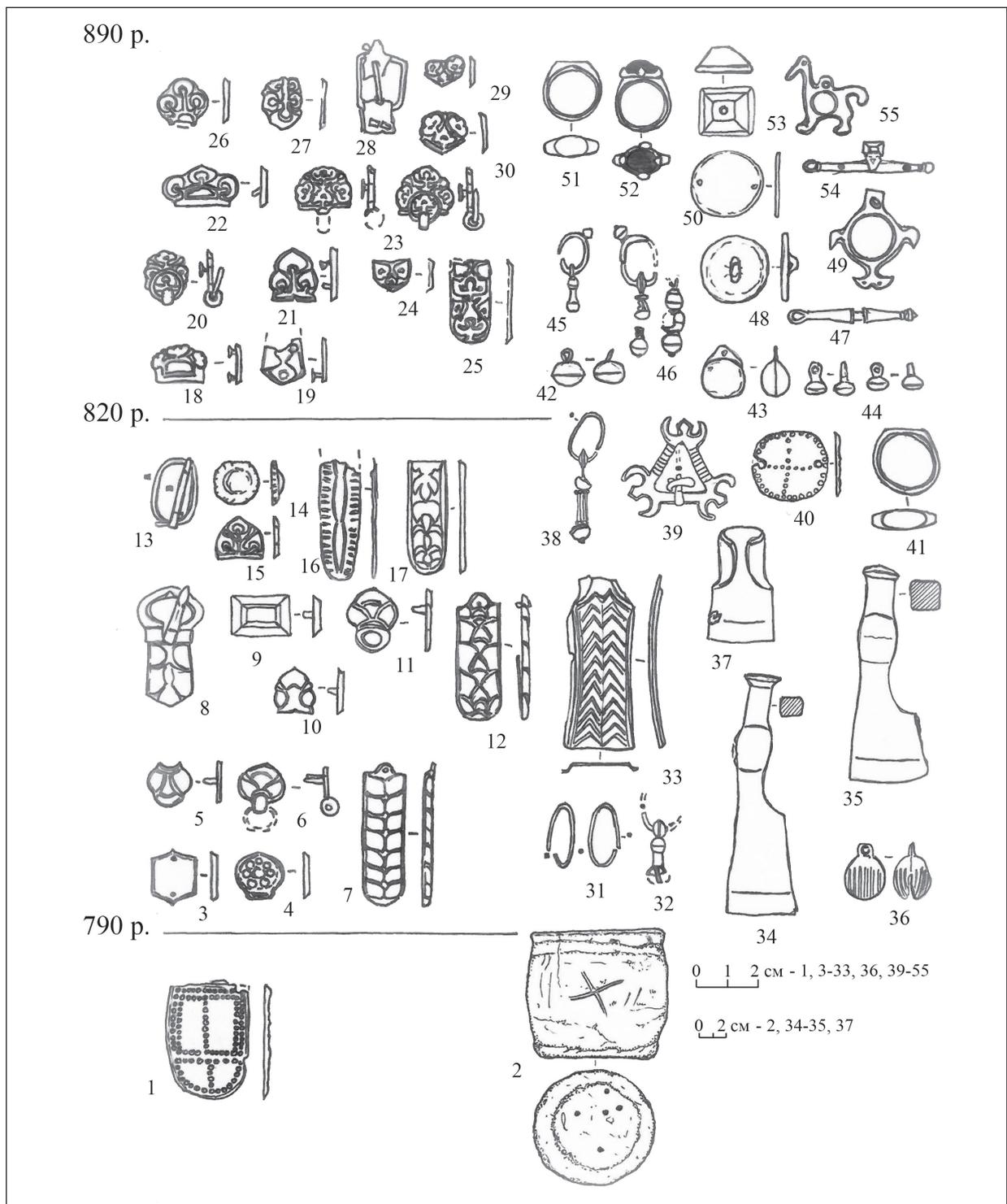
У поховальному інвентарі катакомбних поховань IX ст. із повздовжнім стосовно дромоса розташування камери відбуваються певні зміни. Вийшли із моди золоті сережки з нерухомою привіскою з 1–3 порожніх кульок прикрашених дрібною зерню, на зміну яким прийшли срібні або бронзові з позолотою сережки «класичного» салтівського типу зі складною рухомою привіскою з двох порожніх кульок різного діаметра та порожнистою трубочкою між ними (рис. 5: 54; 6: 38). Набувають поширення персні з пласким щитком та персні зі скляною або сердоліковою вставкою, яку утримують чотири хрестоподібно розташовані лапки (рис. 5: 57, 67; 6: 41, 51, 52). Серед підвісок-амулетів кількісно переважають підвіски з пташиними голівками по боках та в нижній частині кільця (рис. 4: 71; 5: 73; 6: 49). На зміну колесоподібним підвіскам з 7–8 тяжами приходять підвіски з чотирма хрестоподібно розташованими тяжами та петелькою для підвішування (рис. 5: 70). Для кріплення одягу використовуються бронзові масивні Т-подібні фібули та шарнірні фібули із завитком на кінці п'ятки (рис. 4: 67, 69; 5: 59). Серед сокир-чеканів превалюють виробы з відтягнутим у бік держака лезом, що утворює уступ (рис. 4: 58; 5: 43; 6: 34, 35).

У цілому ж поховальний інвентар із катакомб II типу могильника Верхній Салтів указує, що в поховальних спорудах цього типу були поховані люди різного майнового стану. Особливо яскраво це простежується на матеріалах поховань дорослих чоловіків (табл. 2). Так, поховання чоловіків, які становили бідніший прошарок рядового населення, були або безінвентарними (катакомба № 3 ВСМ-III), або містили мінімальний набір речей, представлений глиняною посудиною, залізним ножем, поодинокими елементами поясної гарнітури (залізна пряжка,

1–2 поясні бляшки), бронзовим браслетом (катакомби № 45, 68, 141, 146 ВСМ-IV, катакомби № 8, 9 ВСМ-I). Заможніші дорослі чоловіки, представники середнього прошарку рядового населення, мали більш розширений склад поясної гарнітури, прикрашені металевими бляшками та наконечниками ремінці взуття та супроводжувалися, крім прикрас (браслет, перстень), ще теслом-мотикою та сокирою-чеканом. Так, наприклад, чоловік із катакомби № 145 ВСМ-IV мав наборний пояс, оздоблений бронзовою пряжкою, 26 бронзовими литими бляшками трьох типів, бронзовим наконечником пояса, та був похований разом із сокирою-чеканом та теслом-мотикою (рис. 6: 8–12, 35, 37). Наявність цих речей вказує на належність їх власника до верхньої групи рядових воїнів (воїнів другого рангу) (Афанасьев 1993, с. 141). У трьох випадках (катакомби № 29 ВСМ-I, № 6, 25 ВСМ-III) дорослі чоловіки були поховані разом із шаблею, що вказує на їх належність до військової верхівки салтівського суспільства. Це підтверджується наявністю в катакомбі № 25 ВСМ-III повного набору кінського спорядження разом із позолоченими прикрасами ременів зброї та кінським начільником (Аксенов 2005, рис. 5). Кінський начільник, при інших рівних умовах, виступає у населення салтівської культури найяскравішим зовнішнім атрибутом командного складу війська (Афанасьев 1993, с. 140).

У похованнях дорослих жінок були виявлені металеві елементи одягу (металеві гудзики, бронзові штамповані та литі бубонці, бронзові дротяні пронизки), особисті прикраси (сережки, персні, браслети, намисто), амулети та елементи туалетного набору (коповушки, дзеркала, скриньки) (табл. 2). Набір речей дорослих жінок доволі часто, як і в катакомбах Т-подібного типу, містив т. зв. «рогаті» пряжки та пряжки-гудзики зі стулок морських молосків (рис. 4: 56, 70; 5: 47, 53; 6: 39), які виступали наочним символом дівчат-наречених та жінок фертильного віку (Хоружая 2009, с. 36; Аксенов 2015, с. 78). Найпоширенішим амулетом у похованнях дорослих жінок був амулет-підвіска з пташиними голівками (рис. 4: 71; 5: 73; 6: 49).

Інвентар поховань індивідів молодшого віку складався з незначної кількості металевих деталей костюма (бубонці, бронзові гудзики, дротяні пронизки), намиста (бісеру), амулетів (табл. 2). За своїм складом, типологією та кількісними показниками він не відрізняється від інвентаря, який супроводжує кістяки дітей та підлітків

Рис. 6. Інвентар катакомб із повздовжнім стосовно дромоса розташуванням камери Верхньосалтівського могильника IV. 1 — катакомба № 141; 2 — катакомба № 146; 3–7, 31, 32, 34 — катакомба № 109; 8–17, 33, 35, 37–41 — катакомба № 145; 18, 19, 42, 44, 47 — катакомба № 98; 20–25, 45, 46 — катакомба № 9; 26, 27 — катакомба № 68; 28–30, 51–53, 55 — катакомба № 14; 36 — катакомба № 89; 43, 48 — катакомба № 103; 49 — катакомба № 45; 50 — катакомба № 94

Fig. 6. Catacomb inventory with the longitudinal location of the chamber relative to the dromos Verkhniy Saltiv Necropolis IV. 1 — catacomb no. 141; 2 — catacomb no. 146; 3–7, 31, 32, 34 — catacomb No. 109; 8–17, 33, 35, 37–41 — catacomb no. 145; 18, 19, 42, 44, 47 — catacomb. no. 98; 20–25, 45, 46 — catacomb no. 9; 26, 27 — catacomb no. 68; 28–30, 51–53, 55 — catacomb no. 14; 36 — catacomb no. 89; 43, 48 — catacomb no. 103; 49 — catacomb no. 45; 50 — catacomb no. 94

із Т-подібних катакомб та поховань у звичайних ґрунтових ямах та ямах із підбосом Верхньосалтівського некрополя (Хоружая 2013, рис. 1;

2: 1–11; Хоружая 2015, с. 261, рис. 1: 20–28; 2; 3). Він відповідає набору речей, що притаманний певній віковій групі дітей (1–3 роки; 4–10 років та

підлітки 10–14 років) (Хоружая 2015, с. 269). Так, набір речей, який супроводжує дітей 4–10 років і підлітків, містить предмети, які характерні для повноцінних представників суспільства та відображають статеву диференціацію. Зокрема, в похованнях дівчат-підлітків є бляшки-нашивки на очілля (рис. 4: 66; 5: 48; 6: 40, 50), сережки, персні, браслети, бронзові коповушки, бронзові гудзики-дзеркальця (рис. 5: 52; 6: 48). Елементи поясної гарнітури знаходять у похованнях хлопчиків-підлітків (наприклад: катакомба № 98 ВСМ-IV). Невеличкі залізні ножі присутні в похованнях дітей середнього віку та підлітків незалежно від їхньої статі, що свідчить про їх залучення до суспільно корисної справи. Трапляються і безінвентарні поховання дітей (наприклад, катакомба № 108 ВСМ-IV).

Отже, можна констатувати, що на всіх ділянках великого катакомбного некрополя біля с. Верхній Салтів наявні катакомби, довга вісь поховальної камери яких збігається з довгою віссю дромоса (тип II). Ці катакомби співіснують у часі з Т-подібними катакомбами, які кількісно домінують як на зазначеній пам'ятці, так і на інших катакомбних могильниках салтівської культури Подоння. Наявність на Верхньосалтівському некрополі одночасно двох типів катакомб дозволяє припустити присутність у складі місцевого населення двох груп спорідненого населення, які використовували земляні склепи з різним розташуванням камери стосовно дромоса, що й зумовило різну орієнтацію небіжчика (головою вліво від входу — ногами до входу) всередині камери. При цьому обидві групи салтівського населення вкладали небіжчика на долівку поховальної камери у випростаному положенні на спині незалежно від статі, віку та характеру смерті людини. Поза небіжчика — випростана на спині — була більш пріоритетною, ніж його орієнтація всередині камери, бо при певних умовах розміщення небіжчика ногами до входу камери допускалося навіть у катакомбах Т-подібного типу (наприклад: катакомби № 9, 16 ВСМ-I 1946 р.) (Семенов-Зусер 1949, рис. 9, 12). Виявлений у катакомбах поховальний інвентар засвідчує, що населення Верхнього Салтова, яке ховало своїх небіжчиків у катакомбах різних типів, суттєво не відрізнялося одне від одного ні в соціальному, ні в майновому статусі. Можливо, різниця у розташуванні поховальної камери стосовно дромоса була пов'язана з родовими розбіжностями між двома групами аланського населення

Верхнього Салтова. Розв'язання цього питання можливе лише після проведення масштабних антропологічних та генетичних досліджень матеріалів зазначених катакомб.

Використання аланським населенням салтівської культури катакомб із повздовжнім стосовно дромоса розташуванням поховальної камери (тип II) важко відокремити від питання генези катакомбного поховального обряду аланської культури. Так, зазначимо, що катакомби II типу були зафіксовані у сарматів Поволжя та Приуралля, де їх найбільша кількість припадає на III–II ст. до н.е. (Смирнов 1972, с. 77; Мошкова 1983, с. 23, табл.). Водночас цей тип катакомбних поховань поширюється і в Центральному Передкавказзі (Габуев 1999, с. 57). Однак на пам'ятках Центрального Передкавказзя I–III ст. н.е. катакомби цього типу не трапляються, натомість тут наявні катакомби Т-подібного типу (Габуев 1999, с. 59). Схожа картина спостерігається на пам'ятках Середньої Азії, де в I–II ст. н.е. катакомби II типу змінюють Т-подібні катакомби, які продовжують існувати аж до VII ст. н.е. (Малашев, Торгоєв 2018, с. 46). При цьому дослідники вказують, що Т-подібні катакомби походять від катакомб II типу (Малашев, Торгоєв 2018, с. 46). Вважається, що Т-подібні катакомби більше відповідають завданням тривалого й багаторазового проникнення в поховання, ніж катакомби II типу (Виноградов 1975, с. 309; Березин, Савенко 1977, с. 38). Дослідники вважають, що катакомби II типу відразу призначалися для одноразових поховань в умовах ведення кочового господарства. Тому поступове осідання сармато-аланського населення на землю зумовило використання катакомбних поховань Т-подібної схеми, які більше відповідали умовам для створення колективних (сімейних) усипальниць (Виноградов 1975, с. 307; Березин, Савенко 1977, с. 39–40). Саме тому Т-подібні катакомби як сімейні усипальниці кількісно преважують над усіма іншими видами й типами поховальних споруд в аланського населення IV–XII ст. (Коробов 2003; Савенко 2017).

Враховуючи все це, можна припустити, що якась частина аланських переселенців із Північного Кавказу, потрапивши у 30–40-х роках VIII ст. до басейну Сіверського Дінця на етапі формування салтівської археологічної культури, якийсь певний час здійснювала поховання своїх небіжчиків у катакомбах із повздовжнім стосовно дромоса розташуванням камери (тип II). Це було спричинено тим, що освоєння нових земель здійснювалось невеликими людськими колективами,

які пересувалися в пошуках кращого місця проживання. До цього часу належать невеликі за розміром некрополі на кшталт Старосалтівського та Рубіжненського могильників. Із часом відбулося закріплення земель за конкретними громадами, що призвело до виникнення довготривалих поселень із розташованими біля них могильниками (Верхній Салтів). В умовах стабільного військово-політичного та економічного життя мешканці Верхнього Салтова виробили певні «норми» в поховальній практиці, які відобразилися у використанні Т-подібних катакомб (Аксьонов 2018, рис. 3), у високому рівні стандартизації більшості мірних ознак поховальної споруди та самого поховального обряду (Аксьонов 2018, с. 54, рис. 4, 5). Проте в цей самий період незначна частина населення Верхнього Салтова з якихось причин продовжує використовувати для поховання своїх

померлих родичів катакомби з повздовжнім стосовно дромоса розташуванням поховальної камери. Імовірно, у мешканців Верхнього Салтова це не вважалося серйозним порушенням норм тієї поховальної традиції, яка склалася в цій громаді.

У цілому ж можна вважати, що катакомби з повздовжнім стосовно дромоса розташуванням камери характерні для початкового етапу освоєння аланським населенням басейну Сіверсько-Година у другій половині VIII ст. (Старий Салтів, Рубіжне, Верхній Салтів). У IX ст. катакомби II типу з якихось причин продовжує будувати лише незначна група аланського населення салтівської культури (Верхній Салтів), тоді як «базовою» поховальною спорудою в аланського населення Подоння стає катакомба Т-подібного типу.

Надійшла 22.07.2024

Аксенов, В. С. 1999. Старосалтовский катакомбный могильник. *Vita antiqua*, 2, с. 137-149.

Аксенов, В. С. 2001. Рубежанский катакомбный могильник салтово-маяцкой культуры на Северском Донце. *Донская археология*, 1–2, с. 62-78.

Аксенов, В. С. 2005. Комплексы с конскими начельниками из Верхнесалтовского катакомбного могильника. В: Евлевский, А. В. (отв. ред.). *Степи Европы в эпоху средневековья*. 4. Донецк: ДонНУ, с. 245-260.

Аксенов, В. С. 2015. Пуговицы из раковины моллюсков у аланского населения салтово-маяцкой культуры (по материалам катакомбных могильников бассейна Северского Донца). *Хазарский альманах*, 13, с. 65-81.

Аксьонов, В. С. 2018. Поховальний обряд ранньосередньовічного Верхньо-Салтівського могильника: досвід статистичного аналізу. *Археологія*, 2, с. 42-56.

Аксьонов, В. С. 2023. Ще раз про ямні поховання ранньосередньовічного Верхньосалтівського катакомбного могильника. *Археологія*, 1, с. 69-85.

Афанасьев, Г. Е. 1993. Система социально-маркирующих предметов в мужских погребальных комплексах донских алан. *Российская археология*, 4, с. 131-144.

Афанасьев, Г. Е., Рунич, А. П. 2001. *Мокрая Балка. Выпуск 1: Дневник Раскопок*. Москва: Научный мир.

Бакушев, М. А., Леонтьева, А. С. 2020. *Змейский катакомбный могильник. Материалы раскопок 2013–2014 гг.* 1. Москва: Институт археологии РАН.

Березин, Я. Б., Савенко, С. Н. 1977. К вопросу о происхождении катакомб сарматского времени на Северном Кавказе. В: Виноградов, В. Б. (отв. ред.). *Археология и вопросы атеизма*. Грозный: ЧИГУ, с. 37-44.

Березовец, Д. Т. 1959–1961. *Отчёт о раскопках средневековых памятников у с. Верхний Салтов, Старосалтовского района, Харьковской области*. Научный архив ИА НАН України, ф. 64, 1959–1961/6.

Бокий, Н. М., Плетнева, С. А. 1988. Захоронение семьи воина-всадника X в. в бассейне Ингула. *Советская археология*, 2, с. 99-115.

Боталов, С. Г., Грудочко, И. В. 2011. Новые материалы по культурогенезу средневекового населения Южного Урала (по материалам могильников Уелги и Синеглазово). *Археология і давня історія України*, 7, с. 79-99.

Виноградов, В. Б. 1975. Рецензия на книгу: Абрамова М. П. Нижне-Джуглатский могильник. *Советская археология*, 1, с. 305-308.

Габуев, Т. А. 1999. *Ранняя история алан (по данным письменных источников)*. Владикавказ: Иристон.

Гадло, А. В. 1994. *Этническая история Северного Кавказа X–XIII вв.* Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского университета.

Ковалевская, В. Б. 2000. *Компьютерная обработка массового археологического материала из раннесредневековых памятников Евразии*. Пушино: ОНТИ ПИЦ РАН.

Комар, А. В. 1999. Предсалтовские и раннесалтовские горизонты Восточной Европы (вопросы хронологии). *Vita Antiqua*, 2, с. 111-136.

Комар, А. А. 2001. Происхождение поясных наборов раннесалтовского типа. В: Сташенков, Д. А. (отв. ред.). *Культуры европейских степей второй половины I тысячелетия н.э. (из истории костюма)*, 2. Самара: СамВен, с. 103-117.

Комар, А. В. 2018. *История и археология древних мадьяр в эпоху миграции*. Будапешт: Martin Opitz Kiado.

Коробов, Д. С. 2003. *Социальная организация алан Северного Кавказа IV–IX вв.* Санкт-Петербург: Алетейя.

Малашев, В. Ю., Торгоев, А. И. 2018. Т-образные катакомбы сарматского времени Северного Кавказа и Средней Азии. *Российская археология*, 4, с. 36-52.

Михеев, В. К. 1991. О социальных отношениях у населения салтово-маяцкой культуры Подонья–Приазовья в VIII–X вв. (Часть 1). В: Дьяченко, А. Г. (отв. ред.). *Археология славянского юго-востока*. Воронеж: Воронежский пединститут, с. 43-50.

Мошкова, М. Г. 1983. К вопросу о катакомбных погребальных сооружениях как специфическом этническом определителе. В: Скрипкин, А. С. (отв. ред.). *История и культура сарматов*. Саратов: Изд-во Саратовского университета, с. 18-34.

Мошкова, М. Г., Малышев, Ю. В. 1999. Хронология и типология сарматских катакомбных погребальных сооружений. В: Скрипкин, А. С. (отв. ред.). *Археология Волго-Уральского региона в эпоху раннего железа и средневековья*. Волгоград: ВолГУ, с. 172-212.

Мурашева, В. В. 2000. *Древнерусские ремесленные наборы украшения (X–XIII вв.)*. Москва: Эдиториал УРСС.

Плетнева, С. А. 1981. Салтово-маяцкая культура. В: Плетнева, С. А. (отв. ред.). *Степи Евразии в эпоху средневековья*. *Археология СССР*. Москва: Наука, с. 62-75, 148-164.

Плетнева, С. А. 1989. *На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс*. Москва: Наука.

Савенко, С. Н. 2017. *Характеристика социального развития аланского общества Скеверного Кавказа по материалам катакомбных могильников X–XIII вв. н.э.* Пятигорск; Казань: Издательский дом «Казанская недвижимость».

Семенов-Зусер, С. А. 1949. Розкопки коло с. Верхнього Салтова 1946 р. В: Єфіменко, П. П. (відп. ред.). *Археологічні пам'ятки УРСР*, 1. Київ: Видавництво АН УРСР, с. 112–137.

Семенов-Зусер, С. А. 1952. Дослідження Салтівського могильника. В: Єфіменко, П. П. (відп. ред.). *Археологічні пам'ятки УРСР*, 3. Київ: Видавництво АН УРСР, с. 271–284.

Смирнов, К. Ф. 1972. Сарматские катакомбные погребения Южного Приуралья–Поволжья и их отношение к катакомбам Северного Кавказа. *Советская археология*, 1, с. 73–81.

Успенский, П. С., Албегова (Царикова), З. Х.-М. 2021. *Древности Центрального Кавказа VII–XIII вв. (по материалам Даргавского могильника)*. Москва: Институт археологии РАН.

Флёрв, В. С. 1993. *Погребальные обряды на севере Хазарского каганата*. Волгоград: Перемена.

Халикова, Е. А. 1976. Больше-Тиганский могильник. *Советская археология*, 2, с. 158–178.

Халикова, Е. А., Халиков, А. Х. 2018. *Ранние венгры на Каме и Урале (Больше-Тиганский могильник)*. Казань: ФЭн.

Хоружая, М. В. 2009. «Рогатые» пряжки в знаковой системе салтовского населения бассейна Северского Донца. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Історія*, 852, 41, с. 28–42.

Хоружая, М. В. 2012. Ямные захоронения Верхне-Салтовского катакомбного могильника. В: Отрошенко, В. В. (відп. ред.). *Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України. Матеріали III Луганської міжнародної історико-археологічної конференції, присвяченої пам'яті С. Н. Братченка*. Луганськ: Елтон 2, с. 429–435.

Хоружая, М. В. 2013. Захоронения в ямах с подбоем Верхне-Салтовского катакомбного могильника (раскопки 1984–1989 гг.). *Древности 2013*, 12. Харьков: ООО «НТМТ», с. 211–224.

Хоружая, М. В. 2015. Детские погребения из катакомб Верхне-Салтовского археологического комплекса (попытка половозрастной и социальной интерпретации). *Древности 2014–2015*, 13. Харьков: ООО «НТМТ», с. 257–274.

Хоружая, М. В., Аксенов, В. С. 2005. Катакомбные захоронения Верхне-Салтовского археологического комплекса (к вопросу освоения аланским населением верхнего Подонцовья). В: Отрошенко, В. В. (відп. ред.). *Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України. Матеріали II-ї Луганської міжнародної історико-археологічної конференції, присвяченої 85-річчю Луганського обласного краєзнавчого музею*. Луганськ: Шлях, с. 154–156.

Чернігова, Н. В. 2000. Бабенко В. О. та дослідження археологічного комплексу в с. Верхній Салтів. *Археологія*, 4, с. 116–120.

Шестопалова, Э. Ю. 2018. *Древний Даргом (По материалам Даргомского катакомбного могильника VI–VIII вв.)*. Владикавказ: ИПЦ ИП Цапанова А. Ю.

Viktor S. Aksionov

PhD, Head of the Department of Archaeology, the M. F. Sumtsov Kharkiv Historical Museum, ORCID: 0000-0002-0648-0696, aksyonovviktor@gmail.com

CATACOMBS OF A SPECIFIC TYPE WITHIN THE VERKHNIJ SALTIV NECROPOLIS

The main type of burial structure of the Alanian population of the Saltiv culture is a T-type catacomb. The expedition of the N. F. Sumtsov Kharkiv Historical Museum during 1984–2021 investigated 70 catacombs with a longitudinal arrangement of the chamber in relation to the dromos (type II according to K. F. Smirnov) at three sites of the Verkhni Saltiv necropolis: 37 catacombs at VSB-I, 16 catacombs at the Verkhni Saltiv burial ground (VSB) III and 17 catacombs at VSB-IV (table 1). According to their dimensional indicators (length, width, depth of the dromos, dimensions of the chamber and others) catacombs of the type II at all areas of the necropolis (VSB-I, VSB-III, VSB-IV) did not differ significantly from the T-shaped catacombs of the Verkhni Saltiv necropolis. They do not differ from T-like funerary structures and the number of people buried in them. Burial chambers of catacombs of the type II contain single, paired and collective burials (table 1). The burial inventory from catacombs of the type II finds the widest analogies in the antiquities of the Saltiv culture of the second half of the 8th and first half of the 10th centuries, and does not vary either numerically or typologically from the inventory of the T-type catacombs. According to the elements of the belt set found in the objects studied, it is clear that the population of Verkhni Saltiv buried the deceased in catacombs with a longitudinal arrangement of the chamber in relation to the dromos for a long time from the second half of the 8th century (catacombs nos. 13, 15 VSB-III; 141, 146 VSB-IV) and until the end of the third quarter of the 9th century (catacombs nos. 71 VSB-I; 6, 20 VSB-IV). The complex found in catacombs of the type II indicates that people of different property status were buried in this type of funerary structures. Thus, both the poorest representatives of the ordinary population of Verkhni Saltiv were buried in them (catacombs nos. 3 VSB-II; 45, 68, 141, 146 VSB-IV; 8, 9 VSB-II) and representatives of the military upper class (catacombs nos. 29 VSB-I; 6, 25 VSB-III).

Key words: Saltiv-Maiak culture, Verkhni Saltiv, catacomb, Alans, burial inventory.

References

Aksenov, V. S. 1999. Starosaltovskii katakombnyi mogilnik. *Vita antiqua*, 2, p. 137–149.

Aksenov, V. S. 2001. Rubezhanskii katakombnyi mogilnik saltovo-maiatskoi kultury na Severskom Dontse. *Donskaia arkhologiia*, 1–2, p. 62–78.

Aksenov, V. S. 2005. Kompleksy s konskimi nachelnikami iz Verkhnesaltovskogo katakombnogo mogilnika. In: Evglevskii, A. V. (ed.). *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia*. 4. Donetsk: DonNU, p. 245–260.

Aksenov, V. S. 2015. Pugovitsy iz rakoviny molliuskov u alanskogo naseleniia saltovo-maiatskoi kultury (po materialam katakombnykh mogilnikov basseina Severskogo Dontsa). *Khazarskii almanakh*, 13, p. 65–81.

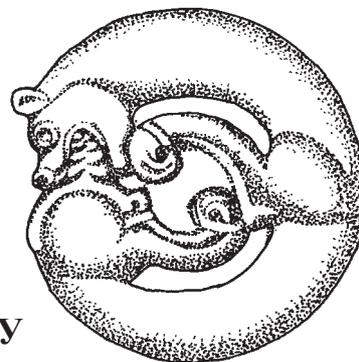
Aksonov, V. S. 2018. Pokhvalnyi obriad rannoserednovichnoho Verkhno-Saltivskoho mohylnya: dosvid statystychnoho analizu. *Arheologia*, 2, p. 42–56.

- Aksonov, V. S. 2023. Shche raz pro yamni pokhovannia rannoserednovichnoho Verkhnosaltivskoho katakombnoho mohylnya. *Arheologia*, 1, p. 69-85.
- Afanasev, G. E. 1993. Sistema sotsialno-markiruiushchikh predmetov v muzhskikh pogrebalnykh kompleksakh donskikh alan. *Rossiiskaia arheologiya*, 4, p. 131-144.
- Afanasev, G. E., Runich, A. P. 2001. *Mokraia Balka. Vypusk 1: Dnevnik Raskopok*. Moscow: Nauchnyi mir.
- Bakushev, M. A., Leonteva, A. S. 2020. *Zmeiskii katakombnyi mogilnik. Materialy raskopok 2013–2014 gg.* 1. Moscow: Institut arheologii RAN.
- Berezin, Ia. B., Savenko, S. N. 1977. K voprosu o proiskhozhdenii katakomb sarmatskogo vremeni na Severnom Kavkaze. In: Vinogradov, V. B. (ed.). *Arheologiya i voprosy ateizma*. Groznyi: CHIGU, p. 37-44.
- Berezovets, D. T. 1959–1961. *Otchet o raskopkakh srednevekovykh pamiatnikov u s. Verkhonii Saltov, Starsaltovskogo raiona, Kharkovskoi oblasti*. Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1959–1961/6.
- Bokii, N. M., Pletneva, S. A. 1988. Zakhoronenie semi voina-vsadnika X v. v basseine Ingula. *Sovetskaia arheologiya*, 2, p. 99-115.
- Botalov, S. G., Grudochko, I. V. 2011. New Materials on the Cultural Genesis of the Middle Age Population of South Ural (After the Materials From Uelga and Sineglazovo Burial Sites). *Archaeology and Early History of Ukraine*, 7, p. 79-99.
- Vinogradov, V. B. 1975. Retsenziia na knigu: Abramova M. P. Nizhne-Dzhulatskii mogilnik. *Sovetskaia arheologiya*, 1, p. 305-308.
- Gabuev, T. A. 1999. *Ranniaia istoriia alan (po dannym pismennykh istochnikov)*. Vladikavkaz: Iriston.
- Gadlo, A. V. 1994. *Etnicheskaia istoriia Severnogo Kavkaza X–XIII vv.* Saint-Petersburg: Izdatelstvo Sankt-Peterburgskogo universiteta.
- Kovalevskaia, V. B. 2000. *Kompiuternaia obrabotka massovogo arheologicheskogo materiala iz rannesrednevekovykh pamiatnikov Evrazii*. Pushchino: ONTI PNTS RAN.
- Komar, A. V. 1999. Predsaltovskie i rannesaltovskii gorizonty Vostochnoi Evropy (voprosy khronologii). *Vita Antiqua*, 2, p. 111-136.
- Komar, A. A. 2001. Proiskhozhdenie poiasnykh naborov rannesaltovskogo tipa. In: Stashenko, D. A. (ed.). *Kulturny evropeiskikh stepei vtoroi poloviny I tysiacheletiia n.e. (iz istorii kostiuma)*, 2. Samara: SamVen, p. 103-117.
- Komar, A. V. 2018. *Istoriia i arheologiya drevnykh madiar v epokhu migratsii*. Budapest: Martin Opitz Kiado.
- Korobov, D. S. 2003. *Sotsialnaia organizatsiia alan Severnogo Kavkaza IV–IX vv.* Saint-Petersburg: Aleteiia.
- Malashev, V. Iu, Torgoev, A. I. 2018. T-obraznye katakomby sarmatskogo vremeni Severnogo Kavkaza i Srednei Azii. *Rossiiskaia arheologiya*, 4, p. 36-52.
- Mikheev, V. K. 1991. O sotsialnykh otnosheniakh u naseleniia saltovo-maiatskoi kultury Podonia–Priazovia v VIII–X vv. (Chast 1). In: Diachenko, A. G. (ed.). *Arheologiya slavianskogo iugo-vostoka*. Voronezh: Voronezhskii pedinstitut, p. 43-50.
- Moshkova, M. G. 1983. K voprosu o katakombnykh pogrebalnykh sooruzheniakh kak spetsificheskome etnicheskome opredelitele. In: Skripkin, A. S. (ed.). *Istoriia i kultura sarmatov*. Saratov: Izd-vo Saratovskogo universiteta, p. 18-34.
- Moshkova, M. G., Malyshev, Iu. V. 1999. Khronologiya i tipologiya sarmatskikh katakombnykh pogrebalnykh sooruzhenii. In: Skripkin, A. S. (ed.). *Arheologiya Volgo-Uralskogo regiona v epokhu rannego zheleza i srednevekoviia*. Volgograd: VolGU, p. 172-212.
- Murashova, V. V. 2000. *Drevnerusskie remennye nabornye ukrasheniia (X–XIII vv.)*. Moscow: Editorial URSS.
- Pletneva, S. A. 1981. Saltovo-maiatskaia kultura. In: Pletneva, S. A. (ed.) *Stepi Evrazii v epokhu srednevekoviia*. *Arheologiya SSSR*. Moscow: Nauka, p. 62-75, 148-164.
- Pletneva, S. A. 1989. *Na slaviano-khazarском pograniचे*. *Dmitrievskii arheologicheskii kompleks*. Moscow: Nauka.
- Savenko, S. N. 2017. *Kharakteristika sotsialnogo razvitiia alanskogo obshchestva Skevernogo Kavkaza po materialam katakombnykh mogilnikov X–XIII vv. n.e.* Piatigorsk, Kazan: Izdatelskii dom “Kazanskaia nedvizhimost”.
- Semenov-Zuser, S. A. 1949. Rozkopky kolo s. Verkhnoho Saltova 1946 r. In: Yefimenko, P. P. (ed.). *Arheolohichni pamiatky URSS*, 1, p. 112-137.
- Semenov-Zuser, S. A. 1952. Doslidzhennia Saltivskoho mohylnya. In: Yefimenko, P. P. (ed.). *Arheolohichni pamiatky URSS*, 3, p. 271-284.
- Smirnov, K. F. 1972. Sarmatskie katakombnye pogrebeniia Iuzhnogo Priuralia–Povolzhia i ikh otnoshenie k katakombam Severnogo Kavkaza. *Sovetskaia arheologiya*, 1, p. 73-81.
- Uspenskii, P. S., Albegova (Tsarikova), Z. Kh.-M. 2021. *Drevnosti Tsentralnogo Kavkaza VII–XIII vv. (po materialam Dargavskogo mogilnika)*. Moscow: Institut arheologii RAN.
- Flerov, V. S. 1993. *Pogrebalnye obriady na severe Khazarского kaganata*. Volgograd: Peremena.
- Khalikova, E. A. 1976. Bolshe-Tiganskii mogilnik. *Sovetskaia arheologiya*, 2, p. 158-178.
- Khalikova, E. A., Khalikov, A. Kh. 2018. *Rannie vengry na Kame i Urale (Bolshe-Tiganskii mogilnik)*. Kazan: Fen.
- Khoruzhaia, M. V. 2009. “Rogatye” priazhki v znakovoi sisteme saltovskogo naseleniia basseina Severskogo Dontsa. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnogo universytetu im. V. N. Karazina. Istoriia*, 852, 41, p. 28-42.
- Khoruzhaia, M. V. 2012. Iamnye zakhoroneniia Verkhne-Saltovskogo katakombnoho mogilnika. In: Otroschenko, V. V. (ed.). *Problemy doslidzhennia pamiatok arheolohii Skhidnoi Ukrainy. Materialy III Luhanskoi mizhnarodnoi istoriko-arheolohichnoi konferentsii, prysviachenoi pamiaty S. N. Bratchenka*. Luhansk: Elton 2, p. 429-435.
- Khoruzhaia, M. V. 2013. *Zakhoroneniia v iamakh s podboem Verkhne-Saltovskogo katakombnoho mogilnika (raskopki 1984–1989 gg.)*. Drevnosti 2013, 12, Kharkiv: OOO “NTMT”, p. 211-224.
- Khoruzhaia, M. V. 2015. Detskie pogrebeniia iz katakomb Verkhne-Saltovskogo arheologicheskogo kompleksa (popytka polovozrastnoi i sotsialnoi interpretatsii). *Drevnosti 2014-2015*, 13, Kharkiv: OOO “NTMT”, p. 257-274.
- Khoruzhaia, M. V., Aksenov, V. S. 2005. Katakombnye zakhoroneniia Verkhne-Saltovskogo arheologicheskogo kompleksa (k voprosu osvoiniia alanskim naseleniem verkhnego Podontsovia). In: Otroschenko, V. V. (ed.). *Problemy doslidzhennia pamiatok arheolohii Skhidnoi Ukrainy. Materialy II-i Luhanskoi mizhnarodnoi istoriko-arheolohichnoi konferentsii, prysviachenoi 85-richchiiu Luhanskoho oblasnogo kraieznavchoho muzeiu*. Luhansk: Shliakh, p. 154-156.
- Chernihova, N. V. 2000. Babenko, V. O. ta doslidzhennia arheolohichnoho kompleksu v s. Verkhonii Saltiv. *Arheologia*, 4, p. 116-120.
- Shestopalova, E. Iu. 2018. *Drevnii Dargom (Po materialam Dargomskogo katakombnoho mogilnika VI–VIII vv.)*. Vladikavkaz: IPTS IP Tsapanova A. Iu.

С. Д. ЛИСЕНКО, С. С. ЛИСЕНКО

КОМПЛЕКСИ КІНЦЯ ПІЗНЬОГО
БРОНЗОВОГО ТА РАННЬОГО ЗАЛІЗНОГО ВІКУ
ВОЙЦЕХІВСЬКОГО МОГИЛЬНИКА

(за матеріалами досліджень 2013 р.)

Статтю присвячено публікації та аналізу матеріалів доби пізньої бронзи й раннього залізного віку з досліджень Фастівської археологічної експедиції на території Войцехівського могильника у 2013 р. На різних ділянках пам'ятки було розкопано три курганоподібні підвищення. Один курган є ритуальним комплексом, можливо, кенотафом білогородівського часу; два інших виявилися природними підвищеннями, у які було впущено об'єкти доби пізньої бронзи та раннього залізного віку. У статті також опубліковано та проаналізовано комплекс металевих виробів, виявлений у орному шарі курганної групи 6. Більшість цих знахідок може бути датована періодом BrD–HaA та, ймовірно, являє собою розораний скарб цього часу.

Ключові слова: Волинь, Войцехівський могильник, доба пізньої бронзи, ранній залізний вік, комарівська культура, кургани.

Войцехівський могильник¹ (Колодяжне 2)² є однією з найбільш значущих пам'яток доби пізньої бронзи східної частини Лісостепової Волині. Пам'ятка розташована на лівому бере-

© ЛИСЕНКО Сергій Дмитрович, 2026 — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології енеоліту — бронзової доби, Інститут археології НАН України, ORCID 0000-0001-9624-0364, suraganga1@gmail.com

© ЛИСЕНКО Світлана Станіславівна, 2026 — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології енеоліту — бронзової доби, Інститут археології НАН України, ORCID 0000-0001-6713-6074, sspssl@gmail.com

© Інститут археології НАН України, 2026

¹ У літературі відомий також як «Колосівський могильник», за сучасною назвою населеного пункту у Хмельницькій обл.

² Наскрізна нумерація пам'яток біля с. Колодяжне наводиться за: Манігда, Лисенко 2014.

Ця стаття відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk>

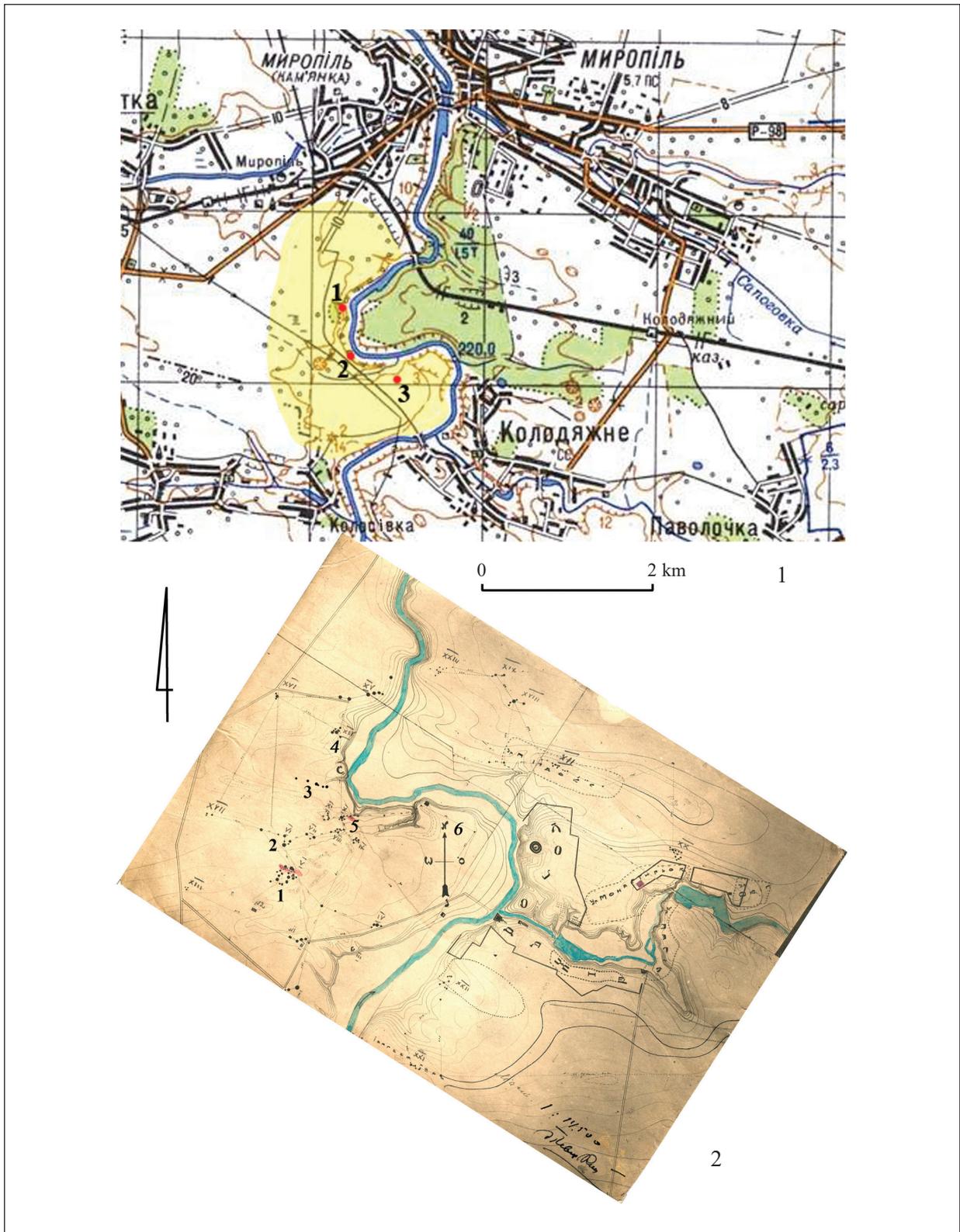
зі р. Случ (права притока Горині — права притока Прип'яті — права притока Дніпра) між смт Миропіль, с. Колодяжне Житомирського р-ну Житомирської обл. та с. Колосівка (колишня Войцехівка) Шепетівського р-ну Хмельницької обл.³ (рис. 1: 1). Могильник складається із 17 курганних груп, що в сукупності містять більше ста курганів (Гамченко 1924, спр. 46–47; Левицький 1930, с. 159–162; Гончаров 1948, с. 7–8; Лысенко, Лысенко 2011) (рис. 1: 2).

Розкопки пам'ятки розпочав у 1924 р. С. С. Гамченко та продовжила у 1949 р. О. Ф. Лагодовська; загалом було досліджено 16 курганів у курганній групі № 1 та один — у курганній групі № 2 (Гамченко 1924; Лагодовская (б. р.), спр. 34–35; Лагодовська 1948; Лагодовська, Захарук 1956). У 2011–2012 рр. розкопки на могильнику відновила Фастівська археологічна експедиція (ФАЕ); у курганній групі № 3⁴ були розкопані чотири кургани (Лисенко, Лисенко 2024).

Більшість досліджених на могильнику поховальних комплексів належать до класичних горизонтів комарівської культури тшинецького культурного кола (ТКК) епохи пізньої бронзи (середина — третя чверть II тис. до н.е.) (Гамченко 1924; Лагодовська 1948; Лагодовська,

³ До адміністративно-територіальної реформи 2020 р. смт Миропіль та с. Колодяжне належали до Романівського (колишнього Дзержинського) р-ну Житомирської обл., а с. Колосівка — до Полонського р-ну Хмельницької обл.

⁴ Прийнята нами у 2011–2013 рр. наскрізна нумерація курганних груп Войцехівського могильника продовжує нумерацію курганних груп у звіті С. С. Гамченка за 1924 р., на яких він провів розкопки (Гамченко 1924, спр. 46, с. 66–94). Ця нумерація не збігається з нумерацією на карті розташування курганних груп у с. Колодяжне, складений І. Ф. Левицьким (рис. 1: 2; Гамченко 1924, спр. 47; Левицький 1930, с. 161); групі № 1 Войцехівського могильника, за рукописом С. С. Гамченка, на цій карті відповідає група V, а групі № 2 — група VI. Група № 3, досліджена у 2011–2012 рр., на карті І. Ф. Левицького позначена не була.

Рис. 1. Войцехівський могильник: 1 — поле між населеними пунктами Миропіль, Колодяжне та Войцехівка, на якому розташований Войцехівський могильник (арабськими цифрами позначені розкопи № 1–3, 2013 р.); 2 — схема розташування курганних груп між смт Миропіль, селами Колодяжне та Войцехівка (з архіву С. С. Гамченка; складено І. Ф. Левцьким; доповнення 2011–2013 рр.; арабськими цифрами позначені курганні групи, на яких проводилися розкопки)

Fig. 1. Voitsekhivka cemetery: 1 — field between settlements Myropil, Kolodiazhne and Voitsekhivka, where the Voitsekhivka cemetery is located (excavations nos. 1–3, 2013 are marked with Arabic numerals); 2 — scheme of the location of the barrow groups between Myropil, Kolodiazhne and Voitsekhivka (from the archive of S. S. Hamchenko; compiled by I. F. Levytskyi; with additions of 2011–2013; mound groups on which excavations were carried out are marked with Arabic numerals)

Захарук 1956; Лисенко, Лисенко 2024). Були також виявлені кам'яні скрині із похованнями культури кулястих амфор (Гамченко 1924, спр. 46, с. 95-109; Левицький 1929; 1930; Свешников 1983, с. 32-34, табл. XIII). Могильнику доби бронзи передувало поселення трипільської культури етапу СІ (городського типу) (Лагодовская 1954; Бурдо 2004, с. 103-104).

У 2013 р. розкопки ФАЕ на могильнику були продовжені. На різних ділянках досліджено ще три курганоподібні підвищення (рис. 1: 1). Виявлено комплекси заключного етапу періоду пізньої бронзи та раннього залізного віку.

Розкоп 1 (2013 р.)

Розкоп № 1 (рис. 1: 1/1; 2) було закладено на місці курганоподібного підвищення, розташованого на відстані 1,2 км на південь від смт Миропіль, на північний схід від курганної групи № 3. На час досліджень землі належали до селищної ради смт Миропіль. Неподалік на полі спостерігається ще кілька невеликих підвищень, виділених разом із розкопаним курганом № 1 у курганну групу № 4. На північ від кургану, за лінією захід — схід, проходить глибока балка, що впадає в долину р. Случ. Імовірно, цей курган позначений на схемі І. Ф. Левицького як крайній південно-східний курган групи XIV (рис. 1: 2/4).

Курган розкопано вручну із залишенням хрестоподібної брівки, орієнтованої за сторонами світу. Репер (R_0) розміщено в центрі кургану, у візуально найвищій точці насипу, у центрі хрестоподібної брівки. Квадрати в межах кожного сектора були марковані буквами кириличного алфавіту (Зх — Сх) та арабськими цифрами (Пн — Пд) у напрямках від R_0 . Загальна площа розкопу становила 144 м².

Діаметр кургану 12 м, висота 0,3 м над сучасною поверхнею (рис. 2). Насип однорідний, зведений із темно-сірого суглинку. Під насипом виявлено чотири об'єкти.

Об'єкт 1 — розвал ліпного горщика (посудина № 1)

Об'єкт розташований у південно-східному секторі, у квадраті В/1 (рис. 2: 1). Переважна більшість фрагментів посудини було розчищено на рівні $-0,87$ м від R_0 . Площа скупчення — $1,1 \times 0,6$ м; орієнтоване за лінією північ — південь. Північно-західний край скупчення перекивав південно-східний кут об'єкта № 2.

Посудина сильно фрагментована (рис. 3: 4). Корпус асиметричний. Вінця по колу відігну-

ті різною мірою — від дуже слабко й плавно відігнутих (практично вертикальні) до майже лійчастих. Край вінець трохи заокруглений і сплющений під різними кутами. Тісто з домішкою жорстви, включеннями блискіток слюди. Колір сірий, темно-сірий, чорний. Поверхня шорстко-загладжена, місцями — ретельно загладжена, підлощена. Діаметр вінець, що підлягає реконструкції, — близько 250 мм, корпусу — близько 275 мм. Реконструйована висота горщика — не менше 290 мм.

Об'єкт 2 — ритуальне (?) вогнище (рис. 2)

Об'єкт розташований у центрі східної частини кургану. У плані являє собою шестигранник із заокругленими кутами, розмірами $4,5 \times 4,4$ м. Об'єкт має серповидний перетин. Глибина в центрі 1,7 м від R_0 ; рівень фіксації $-0,9$ м. Дно було обмазано тонким шаром рідкої глини та обпалене. Чашу об'єкта заповнювали шари перепаленого деревного вугілля та золи, сумарна товщина яких у центрі сягала 0,25 м. Із заповнення об'єкта походять невиразний фрагмент ліпної посудини епохи пізньої бронзи та крем'яний відщеп. У придонній частині недалеко від східного краю об'єкта виявлено фрагмент плічка ліпної посудини № 2.

Посудина № 2 — фрагменти верхньої частини великого горщика білогрудівського типу (рис. 3: 3). Фрагмент плічка знайдено в об'єкті № 2; ще один фрагмент плічка і шийки виявлено на стародавньому горизонті на північ від об'єкта. Тісто з домішкою піску. Колір чорний, темно-сірий. Поверхня загладжена. По плічку посудина орнаментована підокруглим валиком, відтягнутим у місці кріплення джгута (?). Діаметр корпусу по валику — близько 300 мм; діаметри шийки та корпусу, що реконструюються, — близько 270 та 310 мм відповідно.

Об'єкт 3 — скупчення обпаленого каміння (рис. 2; 4: 2)

Об'єкт розташований у південно-західному секторі, переважно у квадраті А/3, на південь від об'єкта № 4. Площа скупчення $1,2 \times 0,7$ м; орієнтоване за лінією ПнПнЗх — ПдПдСх. Рівень залягання більшої частини каміння $-0,6$ м від R_0 . На захід від каміння, на площі $0,4$ м у діаметрі зафіксовано прожар і скупчення деревного вугілля. Серед каменів знайдено фрагмент вінець ліпної посудини № 3.

Посудина № 3 — слабопрофільована посудина тшинецького типу, фрагмент вінець (рис. 4: 1). Вінця трохи відхилений назовні; край зрізаний під кутом близько 30° і сплюще-

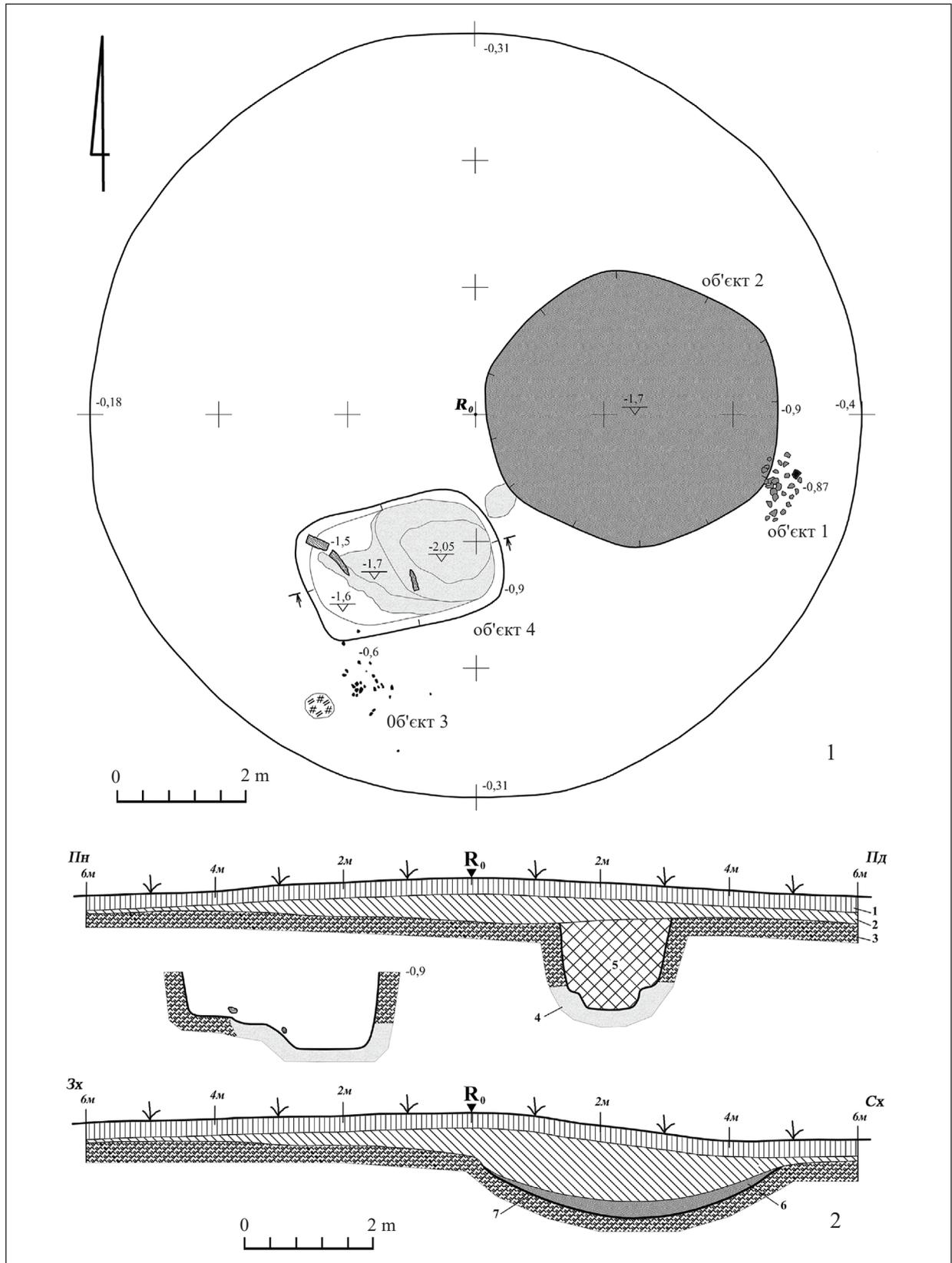

Рис. 2. Войцехівка, курганна група 4, курган 1 (2013): 1 — план; 2 — профілі бровок (1 — орний шар; 2 — темно-сірий суглинок насипу; 3 — жовтувато-оранжевий материковий суглинок; 4 — біла глина з вкрапленнями природної жорстви; 5 — заповнення об'єкта 4; 6 — золисто-вуглиста лінза; 7 — слабо прожарена глиняна обмазка)

Fig. 2. Voitsekhivka, barrow group no. 4, barrow no. 1 (2013): 1 — a plan; 2 — profiles of the baulks (1 — ploughed layer; 2 — dark grey clay loam of the mound; 3 — yellowish-orange natural loam; 4 — white clay with inclusions of natural debris; 5 — filling of the object no. 4; 6 — ash-coal lens; 7 — weakly fired clay coating)

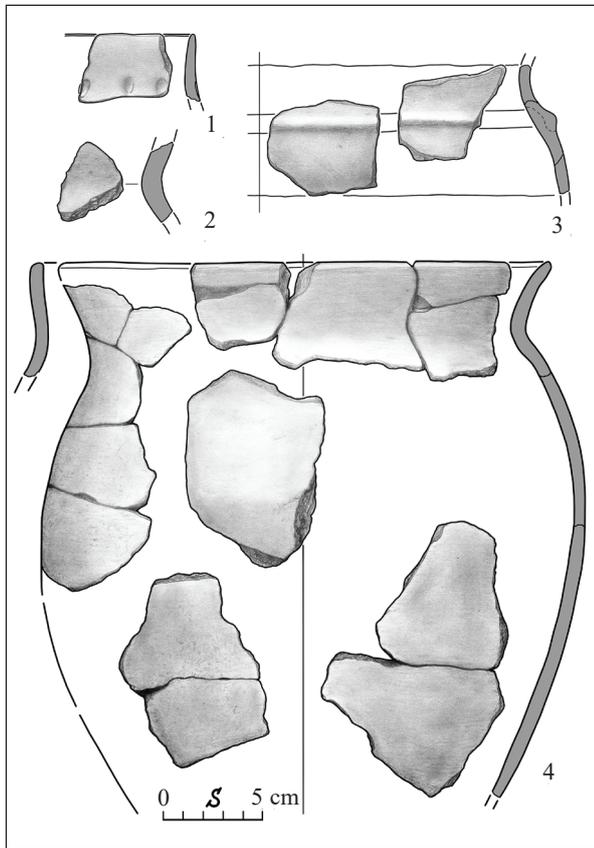

Рис. 3. Войцехівка, курганна група 4, курган 1 (2013), кераміка доби пізньої бронзи: 1–2 — насип; 3 — об'єкт 2; 4 — об'єкт 1
 Fig. 3. Voitsekhivka, barrow group no. 4, barrow no. 1 (2013), Late Bronze Age pottery: 1–2 — embankment; 3 — object no. 2; 4 — object no. 1

ний. Тісто з домішкою жорстви, піску. Колір помаранчевий. Поверхня ангобована (?), заглажена. Діаметр вінець — близько 215 мм.

Об'єкт 4 — яма (кенотаф?) (рис. 2)

Об'єкт розташований у південно-західному секторі, у квадратах А — Б/1–2. Яма підпрямокутна у плані. Розміри — 3 × 2 м. Зорієнтована за лінією ЗхПдЗх — СхПнСх. Глибина коливається від –1,6 м від R_0 (у західній частині) до –2,05 м (у східній частині); рівень фіксації –0,9 м від R_0 . Дно нерівне, являє собою білу каолінову глину із значною домішкою природної жорстви. Заповнення об'єкту мішане, вуглисте. У заповненні трапляються залишки обгорілих дерев'яних плах. Із заповнення походить невиразний фрагмент ліпної посудини доби пізньої бронзи. За розмірами та формою ями можемо припустити, що об'єкт є похованням-кенотафом (?).

Із насипу кургану походять близько 80 фрагментів ліпних посудин доби пізньої бронзи — раннього залізного віку (рис. 3: 1–2; 4: 3–9); значну частину кераміки можна віднести до класичних горизонтів ТКК (рис. 4: 3–9). Виявлено також

33 крем'яні вироби, що належать до періодів верхнього палеоліту — мезоліту, неоліту — енеоліту, енеоліту — бронзи, серед яких біфасіальне шліфоване долото у формі витягнутої трапеції на відщепі західно-волинського кременю (рис. 9: 2) та заготівля долота-стамески на масивному відщепі житомирського кременю (рис. 9: 1) (визначення та прорисовка С. М. Разумова).

Розташування об'єкта на узбіччі Войцехівського могильника, наявність курганного насипу, явно не поселенський характер комплексу дозволяють попередньо інтерпретувати його як ритуальний (ритуально-поховальний?). Особливу увагу привертає вогнище-жертвник шестигранної форми, із яким (ще до зведення кургану) пов'язане неодноразове розведення великих багать. Розвал великої посудини, що безпосередньо перекриває край вогнища, дає підстави датувати весь комплекс у межах останньої чверті II тис. до н.е. та віднести до заключних горизонтів ТКК. Знахідки кераміки більш ранніх горизонтів ТКК (зокрема і вінець посудини № 3), ймовірно, потрапили в насип випадково, при її зведенні, так само як і незначна кількість фрагментів посудин пізньої трипільської культури та різночасові вироби з кременю. Однак не можна також виключати використання частини знахідок у певних ритуалах.

Розкоп 2 (2013 р.)

Розкоп № 2 (рис. 1: 1/2; 5) було закладено на місці курганоподібного підвищення, розташованого на відстані 1,8 км на південь від смт Миропіль, на південний схід від курганної групи № 3, неподалік від краю вигину лівого корінного берега р. Случ. На час досліджень землі належали до селищної ради смт Миропіль. На захід від розкопу на полі спостерігається ще кілька невеликих підвищень, виділених разом із розкопанним до курганної групи № 5. Імовірно, це підвищення зазначено на схемі І. Ф. Левицького у східній частині групи X (рис. 1: 2/5).

Розкоп прямокутної форми, загальними розмірами 20 × 22 м, зорієнтований за лінією північ–південь (рис. 5: 1). Досліджена площа складала 192 м² (ділянка у 28 м² у північно-східній частині підвищення залишилася не розкопаною через скупчення дерев). Розкоп розбитий на квадрати 2 × 2 м, марковані літерами кириличного алфавіту (А — К) із заходу на схід та арабськими цифрами (1–11) із півночі на південь. Розкоп розкривався одночасно з півночі і з півдня пара-

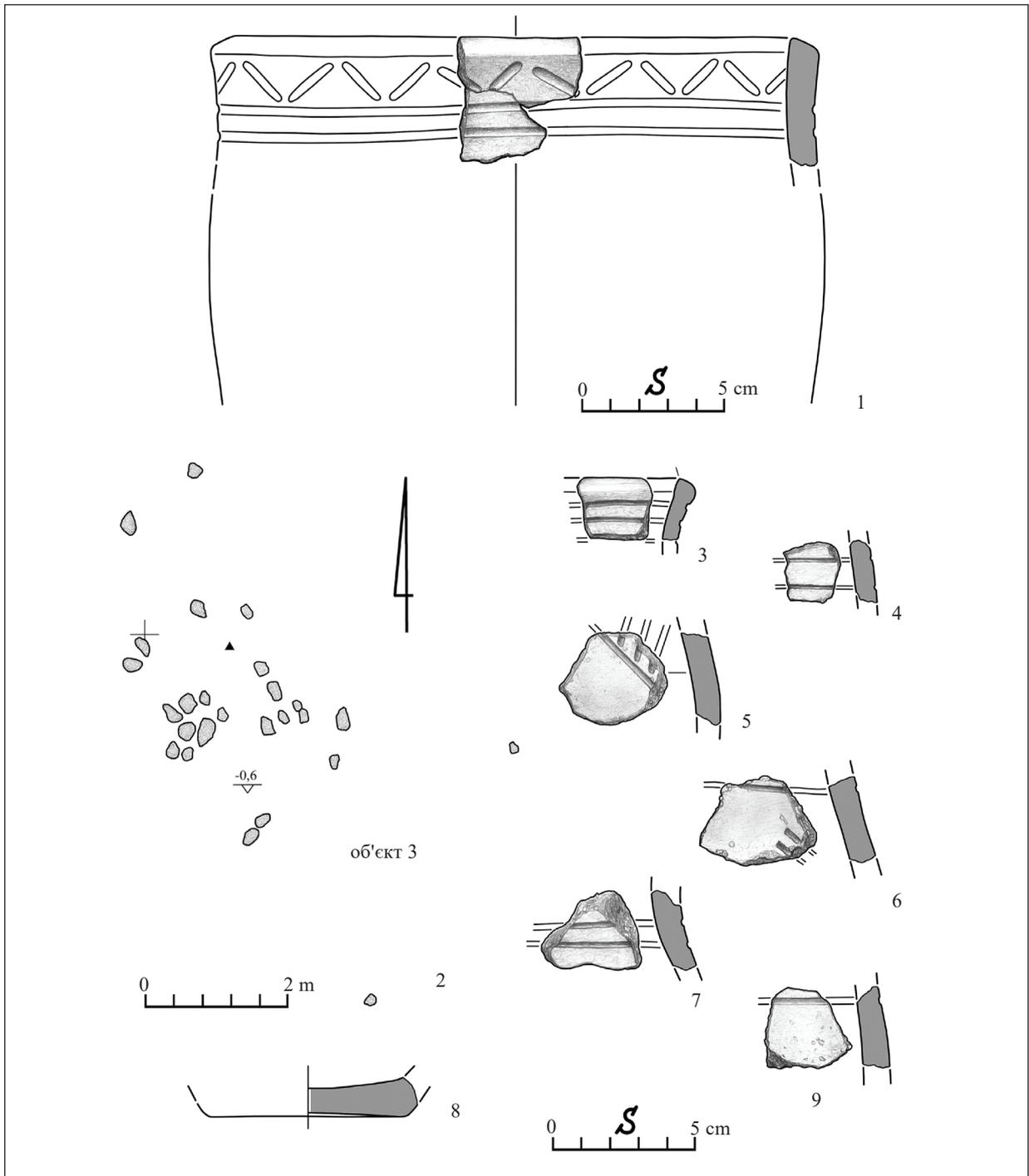

Рис. 4. Войцехівка, курганна група 4, курган 1 (2013): 1–2 — об'єкт 3; 3–9 — фрагменти кераміки трцинецького типу з насипу
 Fig. 4. Voitsekhivka, barrow group no. 4, barrow no. 1 (2013): 1–2 — object no. 3; 3–9 — fragments of Trzciniac-type pottery from the embankment

лельними «ковзаючими» траншеями, 2×10 м, зорієнтованими по лінії захід–схід, із подальшим розбиранням бровок між ними. Для фіксації розрізу підвищення по лінії північ–південь, було залишено східну брівку лінії Д/1 — 11, розібрану в останню чергу. За R_0 була прийнята найвища точка осьової брівки північ–південь — південно–східний кут квадрата Д/2. Для ство-

рення ізометрії поверхні підвищення (рис. 5: 2) кути всіх квадратів було пронівельовано від R_0 . Усі заміри глибин об'єктів та знахідок здійснювалися від сучасної поверхні.

Діаметр підвищення становив близько 20 м, висота — близько 0,3 м. У процесі розкопок з'ясувалося, що підвищення являє собою невеликий природний пагорб, у централь-

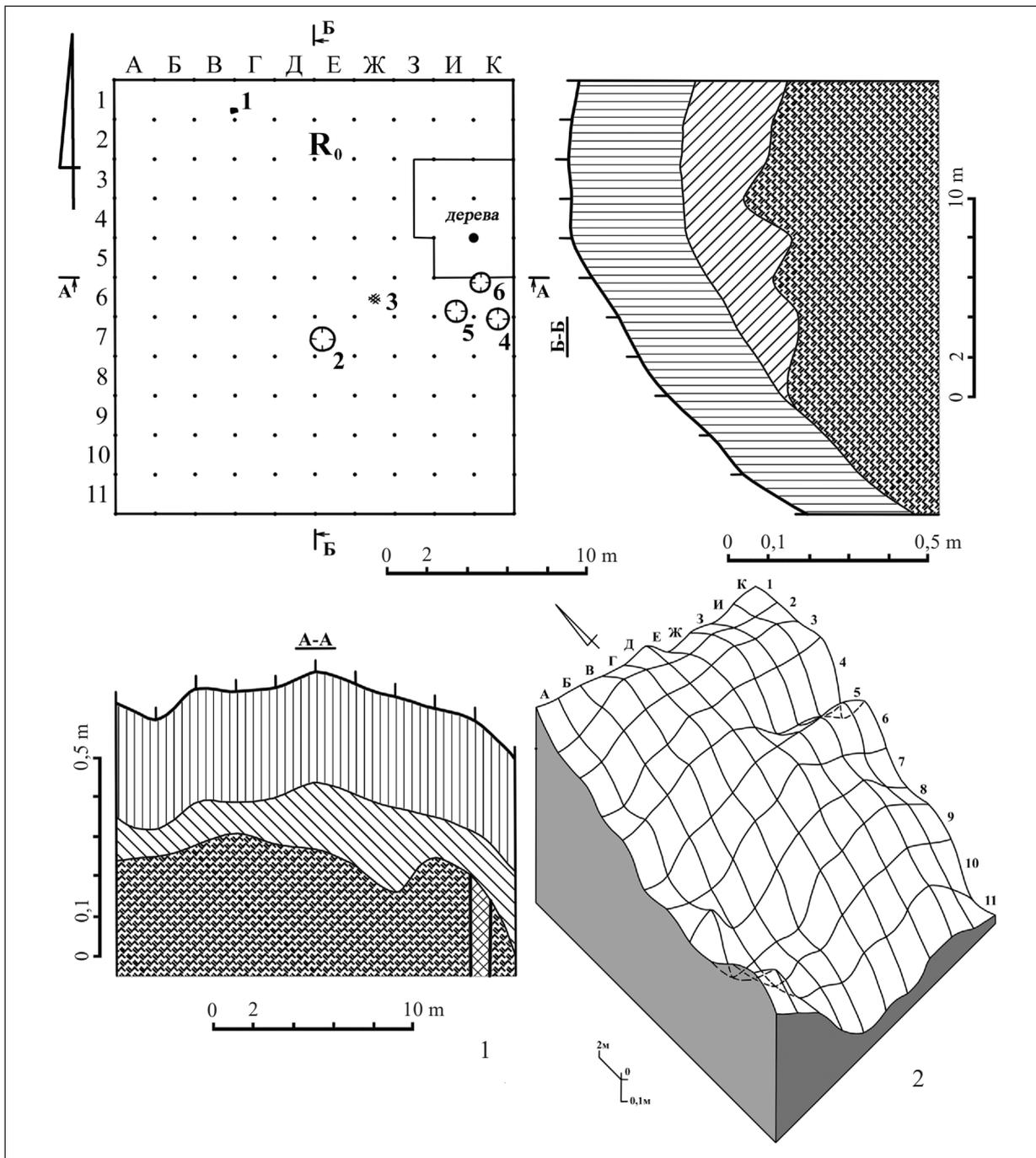

Рис. 5. Войцехівка, курганна група 5, курган 1 (2013): 1 — план та профілі розкопу 2; 2 — ізометрія поверхні підвищення
 Fig. 5. Voitsekhivka, barrow group no. 5, barrow no. 1 (2013): 1 — a plan and sections of the excavation no. 2; 2 — surface elevation isometry

ну та східну частину якого було впушено чотири ями доби бронзи та раннього залізного віку (рис. 5), згодом, можливо, перекриті невеликим насипом (?). Усього на розкопі № 2 зафіксовано шість об'єктів зазначених періодів.

Об'єкт 1 (доба бронзи — ранній залізний вік) — велика кам'яна зернотерка

Знаряддя лежало горизонтально на межі квадратів В — Г/1, на рівні -0,5 м від північно-за-

хідного кута квадрата В/1 (-0,42 м від R_0). Розміри — 40 × 28 × 5 см.

Об'єкт 2 (скіфський час) — яма (рис. 6: 2)

Об'єкт розташований у квадраті Е/7, частково заходячи західним краєм у квадрат Д/7. Яма підокругла в плані. Дно в центрі пласке, плавно заокруглюється на стінки. Діаметр ями 1,2 м. Глибина 0,95 м від сучасної поверхні; рівень фіксації -0,4 м від сучасної поверхні (-0,65 м

від R_0). Заповнення темне, із попелясто-вуглистими прошарками. У придонній частині північно-західного сектора ями на рівні $-0,8$ м від сучасної поверхні зафіксовано прожар. На схід від прожару, на рівні $-0,8-0,85$ м виявлено скупчення фрагментів розвалу ліпної посудини.

Посудина — округлобокий горщик (рис. 6: 1). Знахідка сильно фрагментована; загалом виявлено 19 фрагментів. Вінця лійчасті, із заокругленим краєм. Максимальне розширення корпусу припадає на середину/нижню частину висоти посудини. Тісто з домішкою жорстви, піску. Колір сірий, жовтий. Поверхня ангобована, заглажена, місцями підлощена. Діаметр вінець — 146 мм; діаметр корпусу — близько 206 мм. Висота посудини, що реконструюється, не менше 190 мм. Зовнішній край вінець орнаментовано пальцево-нігтьовими вдавленнями.

Із ями також походять невеликі фрагменти тонкостінної чорнолощеної посудини та товстостінної посудини з хрупаватою поверхнею.

Об'єкт 3 (пізній бронзовий — ранній залізний вік) — залишки вогнища

Об'єкт розташований у центрі квадрата Ж/6. На рівні $-0,35$ м від сучасної поверхні ($-0,45$ м від R_0) зафіксовано прожар. Діаметр прожару близько $0,2$ м, товщина — $1,2$ см. Неподалік від прожару в культурному шарі знайдено дрібний фрагмент бронзової пластинки близько 1 мм завтовшки.

Об'єкт 4 (кінець пізнього бронзового — початок раннього залізного віку) — яма (рис. 7: 3)

Об'єкт розташований на межі квадратів К/6–7. Яма підокругла в плані; діаметр $0,9$ м. Глибина $0,95$ м від сучасної поверхні; рівень фіксації $-0,45$ м від сучасної поверхні ($-0,85$ м від R_0). У верхній частині заповнення на рівні $-0,45-0,55$ м знайдено великі шматки печини.

Із заповнення об'єкта походять дрібні фрагменти кальцинованих кісток (можливо, тварин (?)) — трубчасті кістки, кістки черепа) та фрагменти ліпної кераміки. Серед знахідок привертають увагу такі:

1) Фрагмент вінець великої **тюльпаноподібної посудини** (рис. 7: 1). Край вінець потовщений, сплющений назовні під незначним кутом. Тісто з домішкою жорстви. Колір сірий, чорний. Поверхня ангобована (?), заглажена. Діаметр вінець близько 310 мм.

2) Два великі фрагменти верхньої частини (без вінець) ліпного **округлобокого горщика** (рис. 7: 2). Тісто з домішкою жорстви, дрібно-го піску. Колір сірий, жовто-сірий, оранжевий. Зовнішня поверхня шорстко-заглажена, вну-

трішня — шорстка. Діаметр вінець, що реконструюється, — понад 150 мм; діаметр корпусу — близько 200 мм.

Об'єкт 5 (кінець пізнього бронзового — початок раннього залізного віку) — яма (рис. 7: 3)

Об'єкт розташований у південно-східному куті квадрата И/6, заходячи південним краєм у квадрат И/7. Яма підокругла у плані; діаметр 1 м. Глибина 1 м від сучасної поверхні; рівень фіксації $-0,45$ м від сучасної поверхні ($-0,73$ м від R_0). Практично на дні об'єкта на глибині $0,93$ м лежали три великі камені зі слідами дії вогню. Розміри каменів: $0,9 \times 0,45$ м, $0,65 \times 0,6$ м та $0,4 \times 0,12$ м. У південній частині ями на глибині $0,8$ м був виявлений ще один невеликий обпалений камінь, розмірами $16 \times 14 \times 5$ см.

Над ямою, з рівня $-0,35$ м від сучасної поверхні (верхня частина заповнення?), фіксувалися шматки печини діаметром до 6 см. Із заповнення ями походить обпалений розтиральник ($10 \times 7 \times 4$ см), виготовлений із каменю, що містить блискітки халькопіриту. У заповненні також знайдено дрібні невиразні фрагменти ліпної кераміки доби пізньої бронзи — раннього залізного віку.

Об'єкт 6 (кінець пізнього бронзового — початок раннього залізного віку) — яма (рис. 7: 3)

Об'єкт розташований у північно-західному куті квадрата К/6, заходячи північним краєм у квадрат К/5. Яма підокругла в плані; діаметр $0,8$ м. Глибина $0,85$ м від сучасної поверхні; рівень фіксації $-0,45$ м від сучасної поверхні ($-0,63$ м від R_0). Заповнення попелясте, із вкрапленнями дрібних вугликів. Із заповнення походять дрібні невиразні фрагменти ліпної кераміки доби пізньої бронзи — раннього залізного віку.

Шар розкопу насичений слабо. Знахідки представлені незначною кількістю невеликих фрагментів ліпної кераміки доби пізньої бронзи — раннього залізного віку та гончарних посудин періоду пізнього середньовіччя, крем'яними виробами. Усього зафіксовано 69 крем'яних виробів, що належать до періодів верхнього палеоліту — мезоліту, неоліту — енеоліту, енеоліту — бронзи (визначення С. М. Разумова). Серед індивідуальних знахідок слід відзначити такі:

1) біфасіальний крем'яний **наконечник стріли**, черешковий, із двома направленими вниз бічними шипами; закінчення трикутного черешка обламано; з одного боку збереглася патинувана поверхня відщепу-заготівлі (рис. 8: 3);

2) фрагмент біфасіального **вкладня серпа** білогрудівського типу (рис. 8: 4);

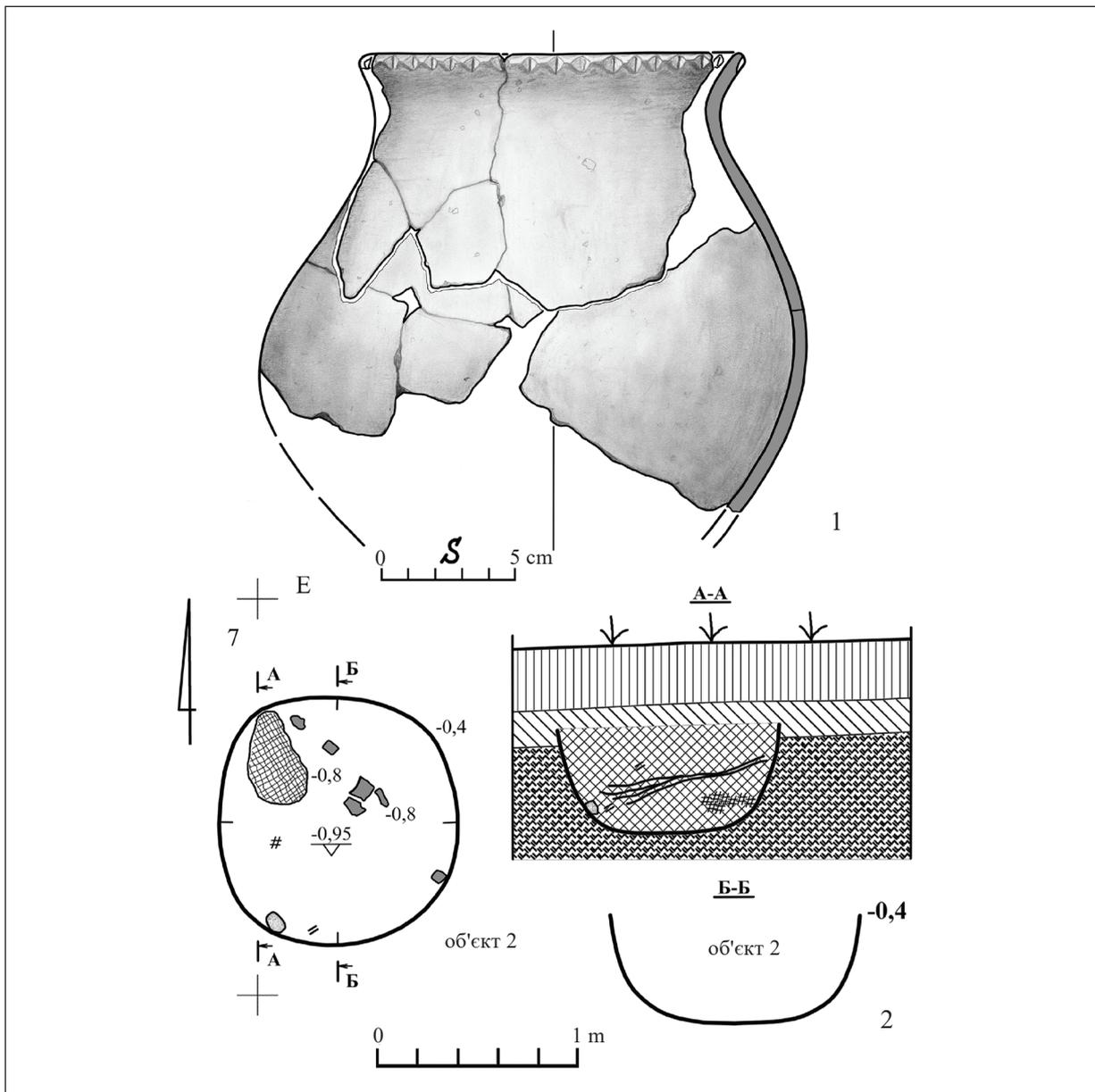

Рис. 6. Войцехівка, курганна група 5, курган 1 (2013), об'єкт 2
 Fig. 6. Voitsekhivka, barrow group no. 5, barrow no. 1 (2013), object no. 2

3) фрагмент шліфованого **рубального знаряддя** на сланцевій гальці (рис. 8: 5) (визначення та рисунки С. М. Разумова).

Слід зазначити, що підвищення на момент розкопок фіксувалося візуально, отже, воно однозначно було помітно і в давнину. Призначення ям остаточно не зрозуміле, однак культурний шар розкопа за насиченістю знахідками навряд чи можна вважати за поселенський. Попередньо ці об'єкти можна інтерпретувати як ритуальні (ритуально-поховальні?) ями заключного періоду доби бронзи — початку раннього залізного віку та скіфського часу.

Розкоп 3 (2013 р.)

Розкоп № 3 (рис. 1: 1/3; 9) було закладено на лівому березі р. Случ, у північній частині пологого мису, утвореного вигином річки, навпроти літописного городища Колодяжин (Колодяжне 1), на східному краї уроч. Запуст. На час досліджень землі належали до сільради с. Колодяжне. На полі простежується щонайменше 10 невиразних підвищень, виділених у курганну групу № 6 (рис. 1: 2/6).

Розкоп 3 був закладений у візуально найвищій частині одного з підвищень, розташованого біля північного краю поля. Розкоп зорієнтований лінією північ–південь; довжина розкопу

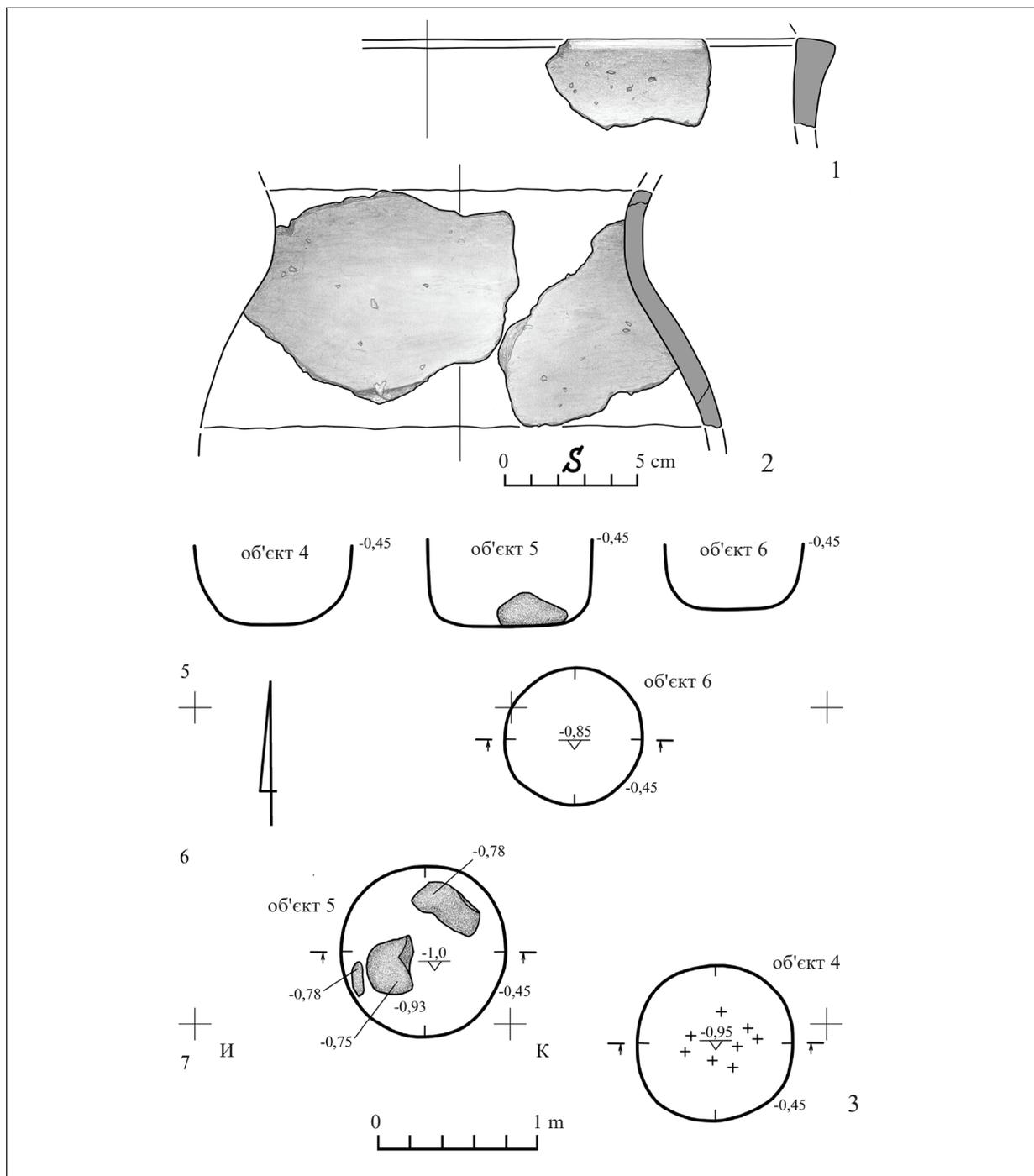

Рис. 7. Войцехівка, курганна група 5, курган 1 (2013): 1–2 — кераміка з об'єкта 4; 3 — плани та перетини об'єктів 4, 5, 6
 Fig. 7. Voitsekhivka, barrow group no. 5, barrow no. 1 (2013): 1–2 — ceramics from the object no. 4; 3 — plans and sections of the objects nos. 4, 5, 6

20 м, ширина — 8 м. Загальна досліджена площа становила 128 м² (рис. 9: 3). Розкоп розбитий на квадрати 2 × 2 м, марковані від північно-східного кута, з півночі на південь літерами кириличного алфавіту (А — К) та зі сходу на захід арабськими цифрами (1–4). Дослідження проводилися «ковзаючими» траншеями, 2 × 10 м, зорієнтованими по лінії північ-південь із по-

дальшим розбиранням бровок між траншеями. За репер (R₁) було прийнято південно-східний кут розкопу. Розкоп досліджено на глибину 0,7 м. Рівень залягання знахідок фіксувався від сучасної поверхні.

Під час робіт з'ясувалося, що підвищення має природний характер. Материковий супісок по всій площі починається на глибині 0,3–0,4 м,

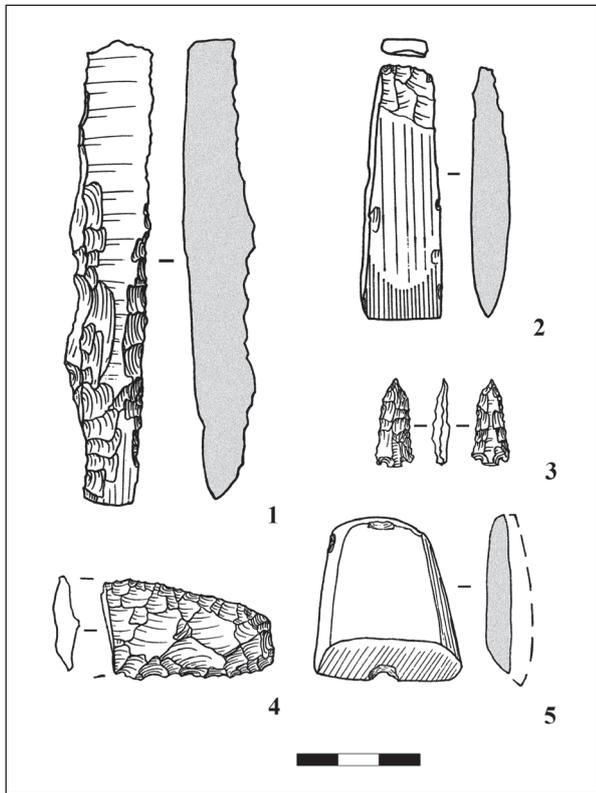

Рис. 8. Войцехівка, знаряддя з кременю та каменю: 1–2 — розкоп 1 (2013); 3–5 — розкоп 2 (2013), рис. С. М. Разумова
 Fig. 8. Voitsekhivka, flint and stone tools: 1–2 — excavation no. 1 (2013); 3–5 — excavation no. 2 (2013), drawing by S. N. Razumov

трохи нижче від рівня орного шару. У центральній частині розкопу зафіксовано один об'єкт.

Об'єкт 1 (кінець пізнього бронзового — початок раннього залізного віку?) — поховання (розсіяна кремація) (рис. 9: 2–3)

Скупчення розрізаних кальцинованих кісток (87 фрагментів) зафіксовано на площі близько 4 × 4 м. Частина кісток попередньо була визначена як людські (Визначення антрополога Т. І. Слободян).

Із шару розкопу походить незначна кількість невиразних дрібних фрагментів ліпної кераміки доби пізньої бронзи — раннього залізного віку. У квадраті 3/1 в орному шарі виявлено дрібний фрагмент вістря бронзового наконечника списа періоду BrD–HaA (рис. 15: 1). Раніше на місці розкопу місцеві жителі знайшли фрагмент гривни-торквесу періоду HaC–LtB (?) (рис. 18: 3) та два фрагменти бронзового серпа періоду BrD–HaA (рис. 12: 8), а в улоговині біля основи підвищення, у 24 м на захід від південної частини розкопу — два фрагменти леза бронзового наконечника списа періоду BrD–HaA (рис. 15: 3) (повідомлення краєзнавця О. С. Абалмасова).

Зв'язок металевих знахідок із кремацією залишився нез'ясованим.

Комплекс металевих виробів фінального етапу доби пізньої бронзи

У 2013 р. миропільський краєзнавець О. С. Абалмасов передав ФАЕ серію виробів із кольорових металів, що належать до різних історичних періодів, від епохи пізньої бронзи до Давньої Русі⁵. Найбільша частина артефактів була виявлена напологому мисі лівого берега р. Случ, утвореному вигином річки, навпроти літописного городища Колодяжин (рис. 10).

На цій ділянці поля ФАЕ були проведені геодезичні⁶ та геомагнітні⁷ дослідження, що зафіксували не менше десяти незначних курганоподібних підвищень, виділених у курганну групу № 6, та кілька геомагнітних аномалій, ймовірно пов'язаних з археологічними об'єктами⁸. У процесі очищення поверхні поля передпочатком геомагнітної зйомки було знайдено ще низку металевих виробів, подібних до переданих раніше. Місце виявлення кожної знахідки — як переданих експедиції, так і нововиявлених — було прив'язане за допомогою GPS (рис. 10).

Загальна колекція виробів із кольорових металів, виявлених на полі навпроти городища Колодяжин, становила 46 предметів, 31 з яких можна віднести до заключного етапу епохи пізньої бронзи (рис. 11–17). Ще три знахідки датуються скіфо-сарматським часом (рис. 18); решту можна віднести до пізньоримського часу (черняхівської та вельбарської культур) та давньоруського періоду. Знахідки сильно пошкоджені плугом, переважно фрагментовані.

⁵ Усі речі передано експедиції безоплатно та із зазначенням точного місця знаходження. Матеріали зберігаються у Фастівському державному краєзнавчому музеї.

⁶ Тахеометричну зйомку поля навпроти городища Колодяжин виконала О. В. Манігда.

⁷ Геомагнітне дослідження ділянки провела група геофізиків під керівництвом К. М. Бондар.

⁸ Одна з виявлених аномалій, імовірно, є залишками розкопу С. С. Гамченка, який 19/IX 1924 р. на краю уроч. Запуст навпроти городища Колодяжин дослідив невеликий курган. Діаметр кургану 5,42 м, висота 0,46 м. У південно-східному секторі кургану було розкопано прямокутну яму розмірами 3,1 × 1,42 × 0,51 м, заповнену «грудою посічених людських скелетів (нараховано 40)». За припущенням С. С. Гамченка, це є поховання «посічених жителів давнього Колодяжного (може бути, під час одного з набігів кочівників?)» (тут і далі переклад з російської належить автору). У центрі насипу був знайдений гончарний горщик, який, на думку С. С. Гамченка, мав культове призначення (Гамченко 1924, № 46, с. 64–66, рис. 123).

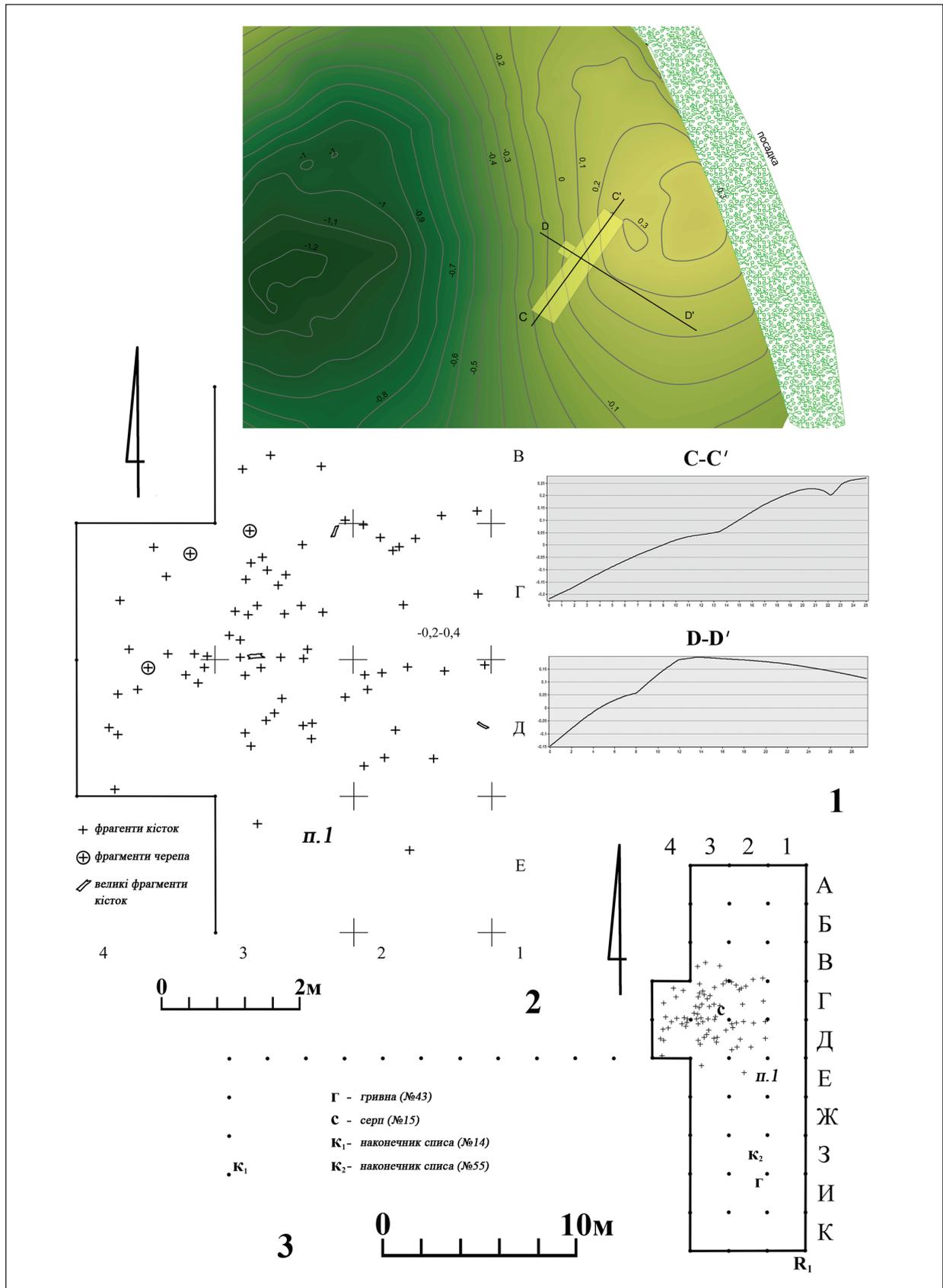
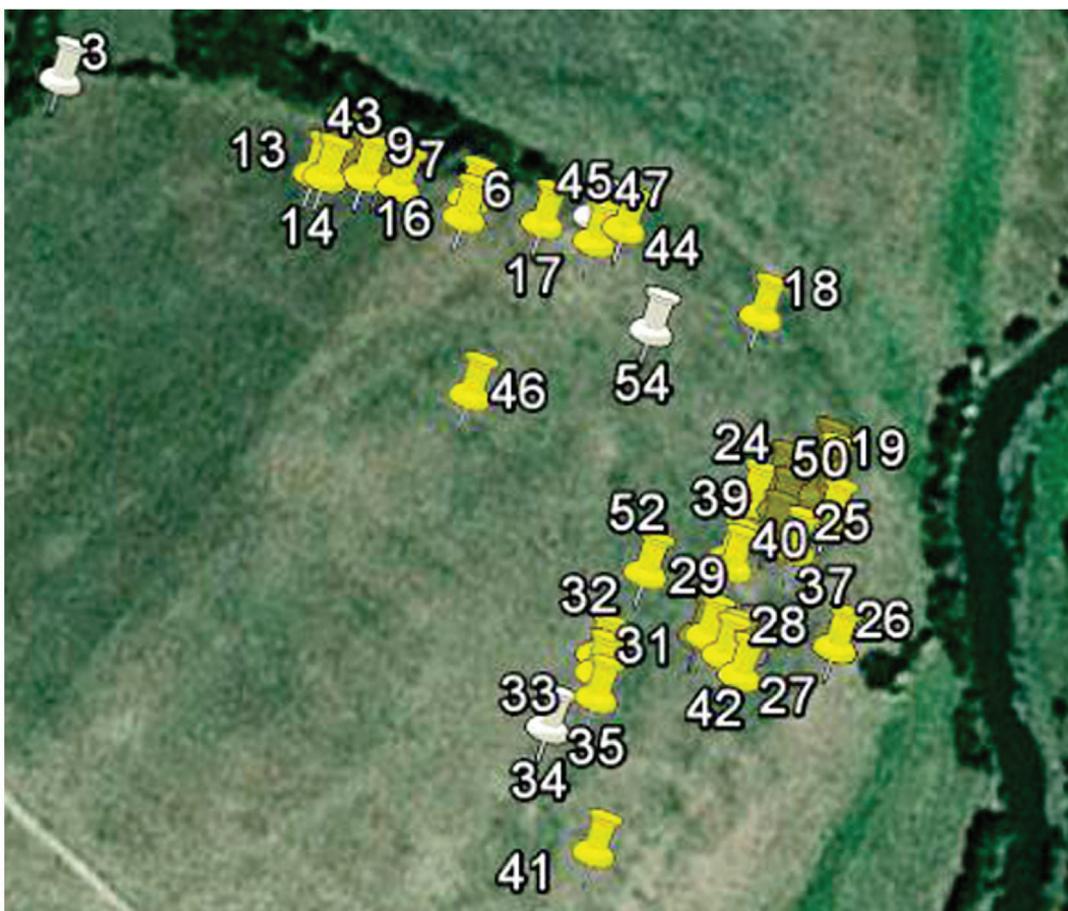

Рис. 9. Войцехівка, курганна група 6, курган 1 (2013): 1 — план та профілі підвищення, тахеометрична зйомка О. В. Манігди; 2–3 — розкоп 3 (2013)

Fig. 9. Voitsekhivka, barrow group no. 6, barrow no. 1 (2013): 1 — a plan and sections of the surface elevation, tacheometric survey by O. V. Manihda; 2–3 — excavation no. 3 (2013)

1

2

Рис. 10. Концентрація металевих виробів різних періодів на площі курганної групи 6 Войцехівського могильника; нумерація згідно з польовим колекційним описом, упорядник: О. В. Манігда

Fig. 10. Concentration of metal finds of different periods in the area of the barrow group no. 6 of the Voitsekhivka cemetery; numbering according to the field collection inventory, compiled by O. V. Manihda

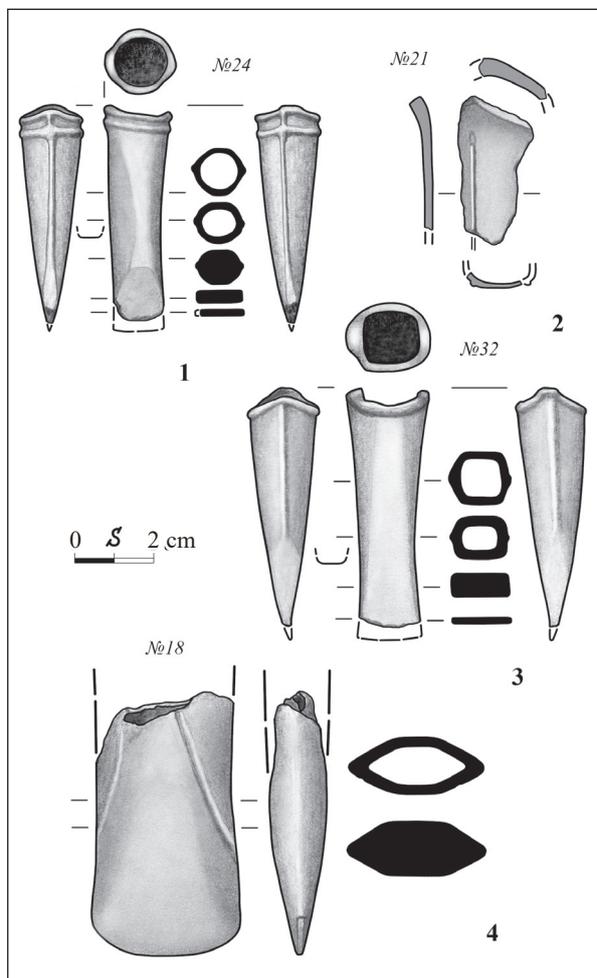

Рис. 11. Войцехівка, курганна група 6. Кельти бронзові
Fig. 11. Voitsekhivka, barrow group no. 6. Bronze celts

Серед виробів доби пізньої бронзи: сім ножів, п'ять серпів, чотири кельти, три ножі-кинжалі, фрагмент леза меча, чотири наконечники списа, псалій, фрагмент стрижня шпильки-стилєта гордіївського типу, два браслети, фрагмент прута, два бронзових злитки. Загальна площа розповсюдження знахідок — близько 500 × 250 м. Вони концентруються двома скупченнями у північній та південно-східній частинах поля (рис. 10).

Подаємо далі опис речей доби бронзи за категоріями.

Кельти (рис. 11)

1. Кельт бронзовий шестигранний, фрагментований (№ 18⁹; рис. 11: 4). Виріб сильно пошкоджений та сплющений плугом, втулка відламана. Фаски трапецієподібні (?); обрамлені неглибокими похилими жолобками. Вціліла висота частини виробу — 67 мм; товщина — до

⁹ Нумерація речей наводиться згідно з польовим колекційним описом і збігається з їх нумерацією на топонсові (рис. 10).

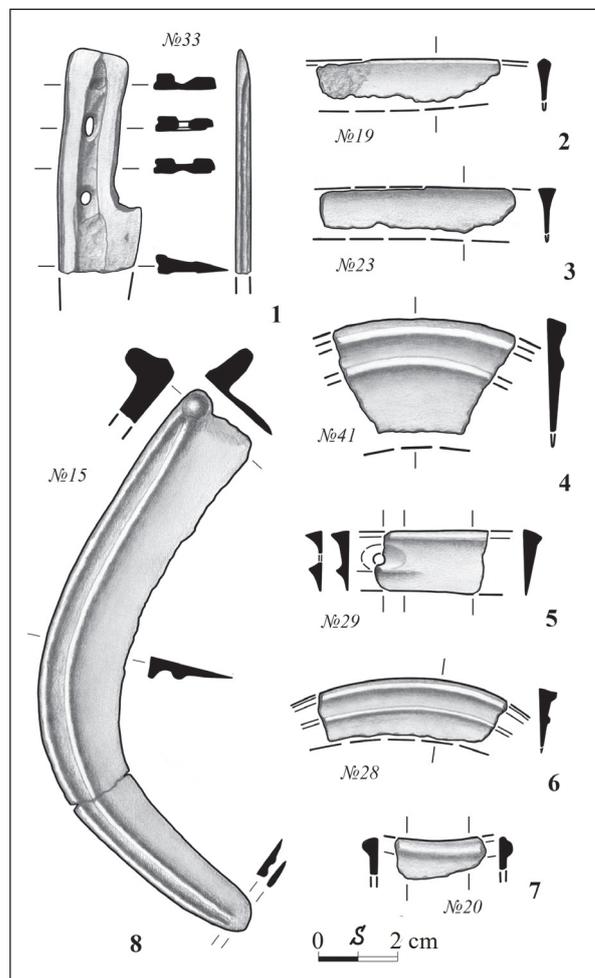

Рис. 12. Войцехівка, курганна група 6: 1–3 — ножі бронзові однолезові; 4–8 — серпи бронзові

Fig. 12. Voitsekhivka, barrow group no. 6: 1–3 — single-edged bronze knives; 4–8 — bronze sickles

15 мм. Ширина леза — до 36,5 мм. Вага: 117 г. Місце виявлення: 50°04.762 північ, 27°41.391 схід.

2. Кельт бронзовий, фрагмент (№ 21; рис. 11: 2). Втулка асиметрична, скошена; край потовщений. Краєм широкої площини вниз проходить вузька поздовжня нервюра. Розміри фрагмента — 37 × 19 мм. Вага: 7 г. Місце виявлення: 50°04.709 північ, 27°41.425 схід.

3. Кельт бронзовий вузький з асиметричним увігнутим краєм втулки (№ 24; рис. 11: 1). Уздовж краю втулки розташований валик, що переходить по краях у слабо виражені вертикальні виступи. Паралельно до верхнього валика з невеликим відступом від нього розташований ще один валик. Уздовж ребер кельта, від виступів до леза проходять вертикальні нервюри. Фаски асиметричні, з увігнутими боками. Лезо оформлене у вигляді невисокої арочної фаски; край леза викрошений. Верхня частина втул-

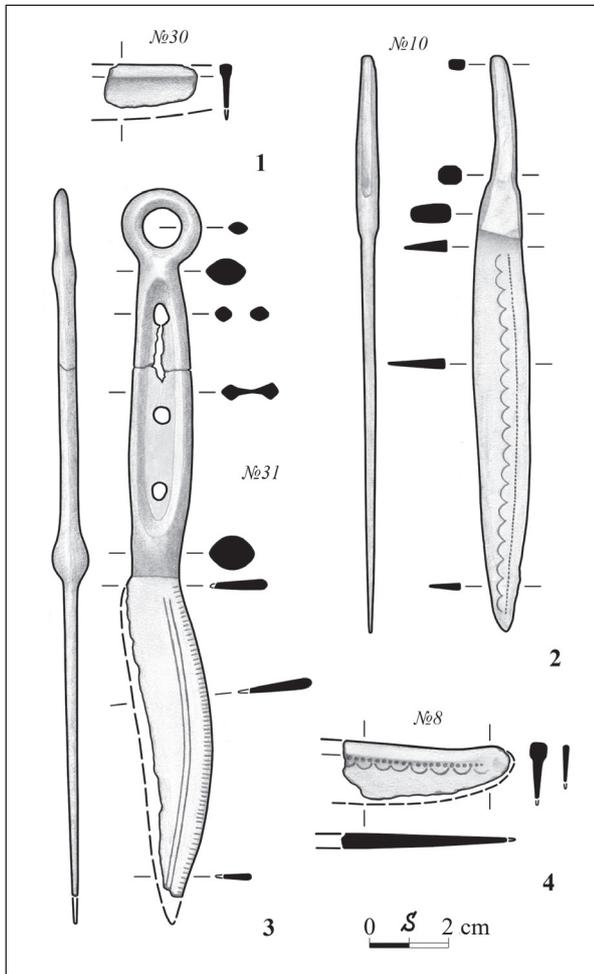

Рис. 13. Войцехівка, курганна група 6. Ножі бронзові од-нолезові

Fig. 13. Voitsekhivka, barrow group no. 6. Single-edged bronze knives

ки підовальна в плані, зсередини — підокругла. Перетин середньої частини кельта підовальний; ближче до леза — шестигранний; перетин леза прямокутний. Висота частини виробу, що збереглася, — 55,5 мм; висота кельта, що реконструюється, — близько 58 мм. Розміри втулки — 18,1 × 16,2 мм. Ширина леза у зламі — до 12,5 мм. Вага: 21 г. Місце виявлення: 50°04.694 північ, 27°41.385 схід.

4. Кельт бронзовий вузький, з асиметричним увігнутим краєм втулки та трапецієподібною фаскою (№ 32; рис. 11: 3). Уздовж краю втулки розташований валик, що переходить по краях у вертикальні виступи. Верхня частина втулки підовальна в плані; зсередини — підпрямокутна. Перетин верхньої частини кельта шестигранний; перетин леза прямокутний. Край леза вищерблений. Вціліла висота частини виробу — 61 мм; висота кельта, що рекон-

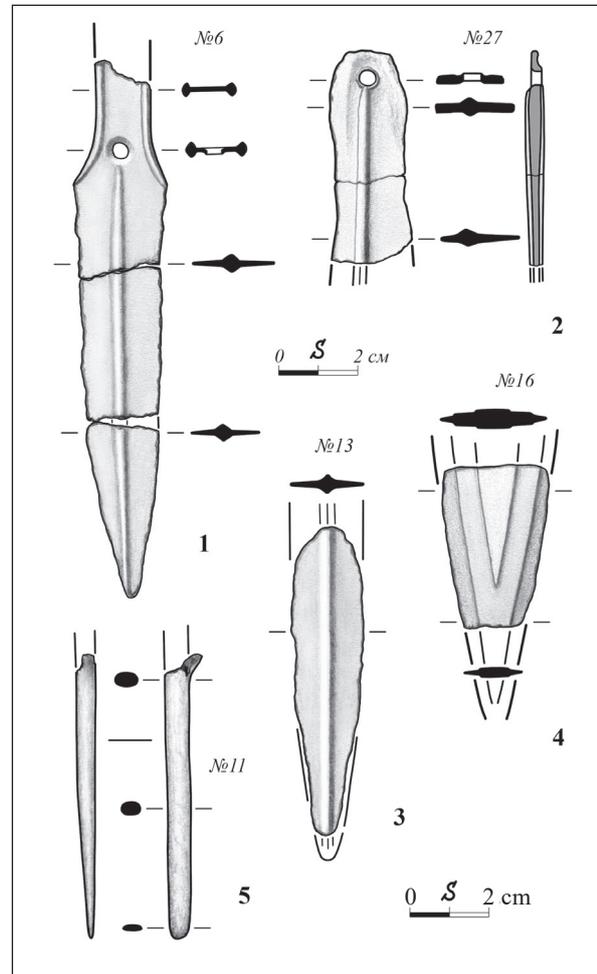

Рис. 14. Войцехівка, курганна група 6: 1–3 — ножі-кин-джали бронзові дволезові; 4 — фрагмент леза бронзового меча; 5 — прут бронзовий

Fig. 14. Voitsekhivka, barrow group no. 6: 1–3 — double-edged bronze knives-daggers; 4 — a fragment of a bronze sword blade; 5 — a bronze rod

струюється, — близько 65 мм. Розміри верхньої частини втулки — 21,4 × 18,3 мм. Ширина леза у зламі — до 15,5 мм. Вага: 35 г. Місце виявлення: 50°04.640 північ, 27°41.299 схід.

Серпи (рис. 12: 4–8)

1. Серп бронзовий типу Косідер (№ 15; рис. 12: 8). Лезо дугоподібно вигнуте; клиноподібне у перетині. З лівого боку вздовж спинки проходить здвоєна нервюра. Біля п'яти нервюра впирається в перпендикулярний усічено-конічний виступ — «кнопку». Габарити серпа — 135 × 54 мм. Висота вигину — 33 мм. Ширина п'яти — 23 мм. Ширина у найвищій точці вигину — 20 мм. Товщина леза — до 3 мм; товщина зовнішньої нервюри — до 5 мм. Висота кнопки — 12,7 мм; діаметр — 6,2 × 7 мм. Вага: 56 г. Місце виявлення: 50°04.823 північ, 27°41.151 схід; у центрі «кургану 1», накритого розкопом 3 (2013).

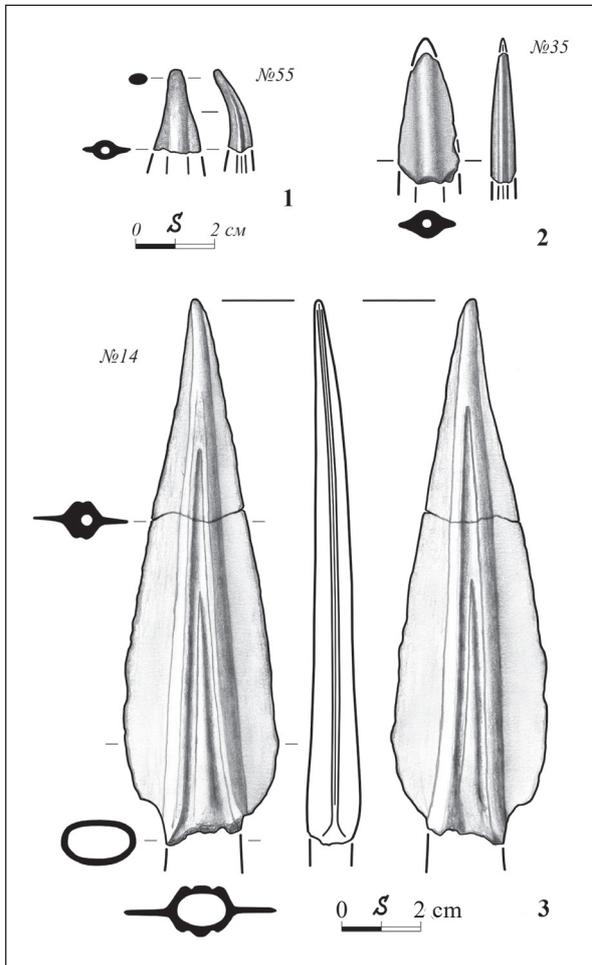

Рис. 15. Войцехівка, курганна група 6. Наконечники списів бронзові

Fig. 15. Voitsekhivka, barrow group no. 6. Bronze spearheads

2. Серп бронзовий, фрагмент леза (№ 41; рис. 12: 4). Лезо клиноподібне в перетині; робочий край вищерблений. З одного боку вздовж спинки проходить здвоєна нервюра; обидві нервюри трапецієподібні у перетині. Довжина фрагмента — 46 мм; ширина — до 28,5 мм. Ширина леза, що реконструюється, — близько 33 мм. Товщина леза — до 3,5 мм; товщина зовнішньої нервюри — до 5 мм. Вага: 21 г. Місце виявлення: 50°04.568 північ, 27°41.296 схід.

3. Серп бронзовий типу Хелештень, фрагмент руків'я (№ 29; рис. 12: 5). Лезо клиноподібне в перетині. З правого боку вздовж спинки проходить нервюра. Ближче до леза починається ще одна нервюра; між нервюрами є ліччастий отвір. Усі нервюри трикутні в перетині. Довжина фрагмента — 28,5 мм; ширина — до 16,5 мм. Товщина леза — до 3 мм; товщина спинки по нервюрі — до 5,4 мм. Вага: 5 г. Місце виявлення: 50°04.646 північ, 27°41.360 схід.

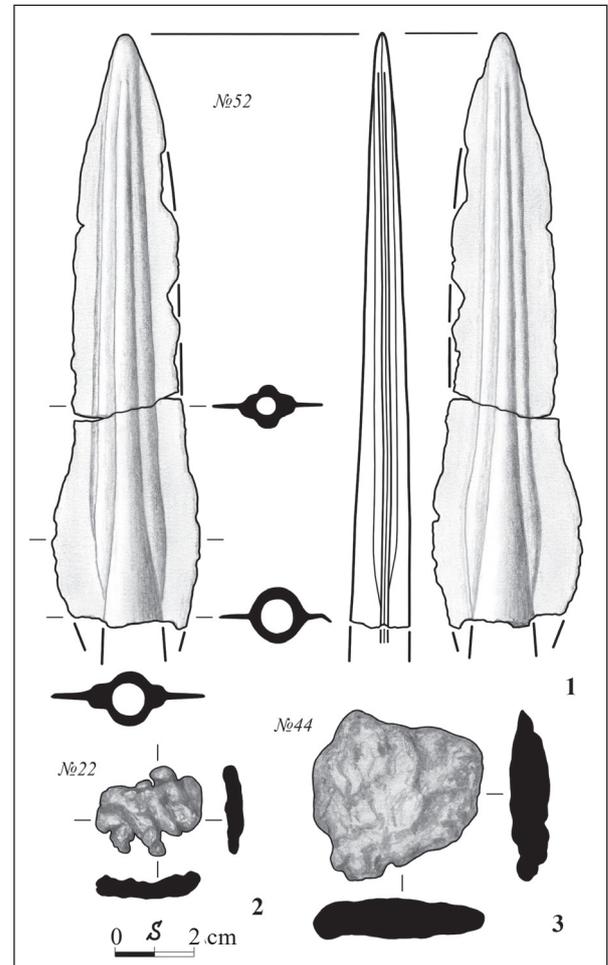

Рис. 16. Войцехівка, курганна група 6: 1 — наконечник списа бронзовий; 2–3 — злитки бронзи

Fig. 16. Voitsekhivka, barrow group no. 6: 1 — a bronze spearhead; 2–3 — bronze ingots

4. Серп бронзовий, фрагмент (№ 28; рис. 12: 6). Лезо клиноподібне в перетині; робочий край вищерблений. З лівого (?) боку вздовж спинки проходить здвоєна нервюра; обидві нервюри трапецієподібні в перетині. Довжина фрагмента — 47,6 мм; ширина — до 15 мм. Ширина леза, що реконструюється, — близько 16 мм. Товщина леза — до 3 мм; товщина зовнішньої нервюри — до 5 мм. Вага: 9 г. Місце виявлення: 50°04.640 північ, 27°41.373 схід.

5. Серп бронзовий, фрагмент леза біля руків'я (№ 20; рис. 12: 7). З лівого боку вздовж спинки розташована нервюра, напівкругла в перетині. Робочий край вищерблений. Довжина фрагмента — 23 мм; ширина — до 10 мм. Товщина нервюри — до 4,2 мм; товщина леза — до 2,2 мм. Вага: 3 г. Місце виявлення: 50°04.704 північ, 27°41.428 схід.

Ножі однолезові (рис. 12: 1–3; 13)

1. Ніж бронзовий однолезовий із цільнолитим руків'ям, що закінчується кільцем (№ 31;

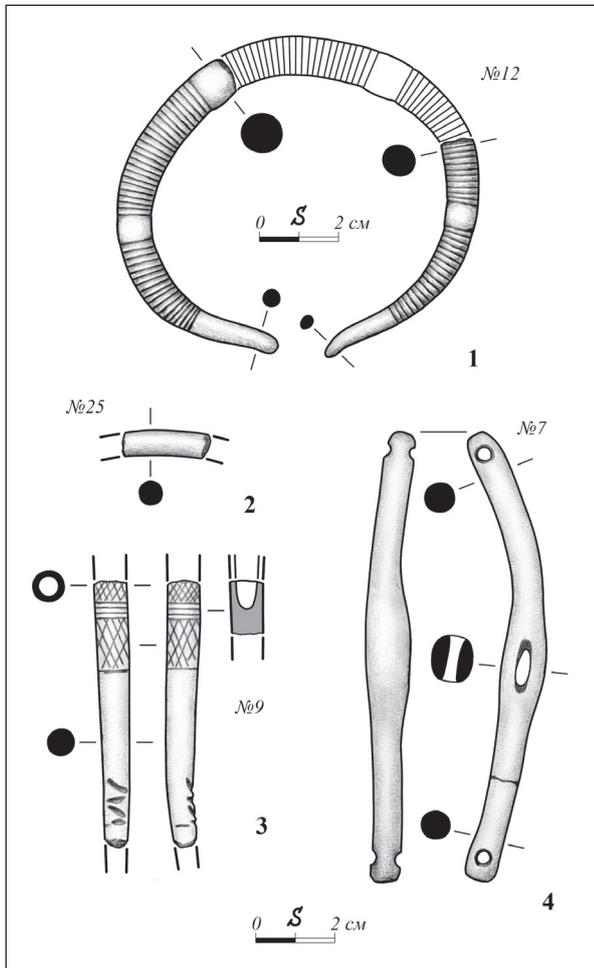

Рис. 17. Войцехівка, курганна група 6: 1–2 — браслети бронзові; 3 — фрагмент стрижня бронзової шпильки-стилету; 4 — псалій бронзовий

Fig. 17. Voitsekhivka, barrow group no. 6: 1–2 — bronze bracelets; 3 — a fragment of the rod of a bronze pin-stylerod; 4 — a bronze cheekpiece

рис. 13: 3). Руків'я у плані має вигляд сильно витягнутого овалу з нервюрами по краях. Зверху, біля кільця, і знизу, біля леза, нервюри переходять у потовщення. Перетин середньої частини руків'я двотавровий; перетини потовщень у кільця та леза підромбічно-підовальні. Перетини нервюр та кільця — підромбічні. У верхній, центральній та нижній частині руків'я розташовані три отвори для заклепок: центральне — кругле, інші — підовальні. Лезо з горбатою спинкою та злегка вигнутим угору вістрям; ріжуча крайка та край вістря вищерблені. Перетин леза клиноподібний, спинка заокруглена. Лезо орнаментоване з двох боків по всій довжині двома гравірованими паралельними лініями вздовж спинки; по всій довжині леза насічками нанесена «бахрома». Ніж знайдений у вигляді двох фрагментів, один із яких сильно понівечений плугом. Довжина виробу, що збереглася, — 180 мм; реконструйова-

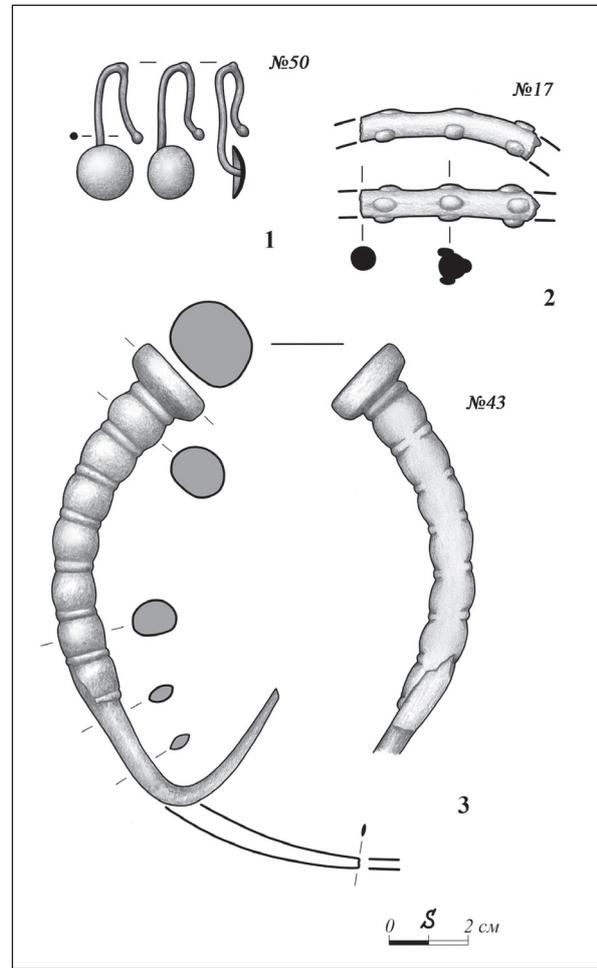

Рис. 18. Войцехівка, курганна група 6, бронзові прикраси раннього залізного віку

Fig. 18. Voitsekhivka, barrow group no. 6, Early Iron Age bronze jewellery

на довжина — близько 187 мм. Довжина руків'я з кільцем — 99 мм. Діаметр кільця — 20 мм; Ширина руків'я в середній частині — 15 мм. Розмір потовщення біля леза — до 10 мм. Ширина леза, що реконструюється, — до 19 мм; товщина — до 4 мм. Вага: 42 г. Місце виявлення: 50°04.633 північ, 27°41.298 схід; діаметр рознесення фрагментів до 8 м.

2. Ніж бронзовий однолезовий черешковий, із горбатою спинкою (№ 10; рис. 13: 2). Черешок підпрямокутний у перетині. Між власне черешком і лезом розташована широка основа руків'я, прямокутна в перетині, зі скругленими кутами. На черешку та основі руків'я добре простежуються сліди кування. Лезо листоподібне в плані, клиноподібне в перетині, орнаментоване з обох боків карбуванням. Паралельно спинці пуансоном нанесена вигнута лінія. Уздовж середини леза паралельно пуансону нанесені півкола, що утворюють хвилю. Ніж сильно пошкодже-

ний плугом та зігнутий майже навпіл. Довжина ножа, що реконструюється, — 146 мм. Довжина металевої частини руків'я — до 47 мм; довжина черешка — 32 мм. Перетин основи руків'я — $5,7 \times 11,5$ мм. Ширина леза — до 14,5 мм; товщина — до 3,5 мм. Вага: 23 г. Місце виявлення: $50^{\circ}04.816$ північ, $27^{\circ}41.168$ схід.

3. Ніж бронзовий однолезовий, фрагмент (№ 33; рис. 12: 1). Збереглися черешкова частина руків'я та верхня частина леза. Черешок широкий, плаский, прямокутний в плані, з трьома отворами під заклепки. Верхній зріз черешка клиноподібно загострений. Перетин черешка двотавровий. По обидві сторони його проходять широкі пласкі нервюри; одна з них плавно переходить у нервюру спинки, інша звужується в лезо. Отвори підовальної форми; верхній отвір глухий (ливарний брак). Лезо розширюється від черешка різким уступом. Ріжуча крайка клиноподібна. Уздовж центральної частини леза йде широке поздовжнє поглиблення, що продовжує поздовжнє поглиблення руків'я. Довжина фрагмента — 54 мм. Довжина черешка — до 40 мм. Ширина черешка — до 15 мм. Ширина леза — до 21 мм; товщина спинки — до 4,5 мм. Вага: 15 г. Місце виявлення: $50^{\circ}04.624$ північ, $27^{\circ}41.298$ схід.

4. Ніж бронзовий однолезовий, фрагмент леза (№ 19; рис. 12: 2). Бічні площини леза увігнуті (як на небезпечній бритві); перетин спинки трикутний. Фрагмент вигнутий плугом. Довжина фрагмента в розігнутому вигляді — до 45,5 мм; ширина — до 11 мм. Ширина леза, що реконструюється, — близько 13 мм. Товщина спинки — 3,5 мм. Вага: 4 г. Місце виявлення: $50^{\circ}04.704$ північ, $27^{\circ}41.428$ схід.

5. Ніж бронзовий однолезовий, фрагмент (№ 23; рис. 12: 3). Бічні площини леза увігнуті (як на небезпечній бритві); спинка пласка. Фрагмент вигнутий плугом. Довжина фрагмента в розігнутому вигляді — до 49 мм; ширина — до 11,5 мм. Ширина леза, що реконструюється, — близько 14 мм. Товщина спинки — до 4,5 мм. Вага: 6 г. Місце виявлення: $50^{\circ}04.698$ північ, $27^{\circ}41.414$ схід.

6. Ніж бронзовий однолезовий, фрагмент леза (№ 30; рис. 13: 1). Уздовж спинки з двох боків розташована нервюра, прямокутна у перетині. Довжина фрагмента — 23 мм; ширина — до 11,5 мм. Товщина спинки по нервюрі — 3 мм. Вага: 2 г. Місце виявлення: $50^{\circ}04.646$ північ, $27^{\circ}41.356$ схід.

7. Ніж бронзовий однолезовий, фрагмент вістря леза із загнутим кінцем (№ 8; рис. 13: 4).

Лезо клиновидне в перетині; ріжуча крайка вищерблена. Уздовж спинки з двох боків розташована нервюра, прямокутна в перетині. Лезо орнаментоване з обох боків карбуванням. Паралельно нервюрі пуансоном нанесена поздовжня лінія; вздовж середини леза паралельно пуансону нанесені півкола, що утворюють хвилю. Довжина фрагмента 415 мм; ширина — до 14 мм. Товщина спинки по нервюрі — до 4,5 мм. Вага: 6 г. Місце виявлення: $50^{\circ}04.813$ північ, $27^{\circ}41.179$ схід.

Ножі-кинджали дволезові (рис. 14: 1–3)

1. Ніж-кинджал бронзовий із цільнолитим руків'ям та паралельними лезами, три фрагменти (№ 6; рис. 14: 1). Верхня частина руків'я відсутня. Руків'я широке, пластинчасте; уздовж обох країв ідуть паралельні нервюри, що вигинаються в протилежні боки на основу леза. Перетин руків'я двотавровий; перетини нервюр підромбічні. В основі руків'я розташований круглий отвір для заклепки. Від закінчення нервюр руків'я лезо трохи звужується донизу; у центральній частині ріжучі крайки йдуть паралельно; ближче до вістря лезо являє собою витягнутий трикутник. Від отвору в основі руків'я до краю вістря посередині обох площин леза проходить поздовжня нервюра, ромбічна в перетині. Загальна довжина частини виробу, що збереглася, — 136 мм. Довжина леза — 105 мм. Ширина леза в основі — до 23 мм. Товщина леза по нервюрі — до 4 мм. Ширина руків'я — до 14 мм; товщина по нервюрах — до 4 мм. Вага: 26 г. Місце виявлення: $50^{\circ}04.802$ північ, $27^{\circ}41.225$ схід.

2. Ніж-кинджал бронзовий, два фрагменти руків'я (№ 27; рис. 14: 2). Бічні грані увігнуті. Верхній торець сплющений. Перетини верхньої частини прямокутні; ближче до леза переходять у підромбічні. Під верхнім краєм розташований круглий отвір для заклепки. Від отвору вздовж середини леза з незначним зміщенням вліво по обидва боки проходить поздовжня нервюра, ромбічна в перетині. Довжина фрагмента — 54 мм; ширина в зламі — до 21 мм. Товщина по нервюрі — до 5 мм. Вага: 13 г. Місце виявлення: $50^{\circ}04.632$ північ, $27^{\circ}41.378$ схід; рознесення фрагментів на захід — до 5 м.

3. Ніж-кинджал бронзовий із паралельним лезами, фрагмент леза (№ 13; рис. 14: 3). У центральній частині ріжучі крайки йдуть паралельно; ближче до вістря лезо являє собою витягнутий трикутник. Посередині обох площин леза проходить поздовжня нервюра, ромбічна в перетині. Довжина фрагмента — 78 мм; шири-

на — до 18,5 мм. Товщина по нервюрі — до 4,5 мм. Вага: 13 г. Місце виявлення: 50°04.813 північ, 27°41.147 схід.

Мечі (рис. 14: 4)

1. Меч бронзовий, фрагмент леза (№ 16; рис. 14: 4). Фрагмент являє собою подовжену трапецію — уламок підтрикутного вістря. Перетин триступінчастий, що переходить донизу в двоступінчастий. По середині леза розташована широка пласка нервюра у вигляді витягнутого трикутника вершиною донизу. З обох боків нервюри проходять широкі пласкі смуги, вужчі від нервюри. Краї леза відокремлені сходиною, трикутні в перетині. Довжина фрагмента — 41 мм; ширина — до 26,5 мм; товщина — до 4,7 мм. Вага: 17 г. Місце виявлення: 50°04.805 північ, 27°41.228 схід.

Наконечники списів (рис. 15; 16: 1)

1. Наконечник списа бронзовий, два фрагменти (№ 52; рис. 16: 1). Перо полум'яподібної форми із широкою двоступінчастою нервюрою посередині. Краї широкої основи нервюри заокруглені. Середня частина нервюри, що виступає, напівкругла в перетині, плавно розширюється та переходить в основу втулки. На одній із площин пера ліворуч від нервюри розташований неглибокий вузький поздовжній жолобок. Втулка відламана. Довжина частини наконечника, що збереглася, — 151 мм; ширина пера — до 38 мм. Діаметр втулки в місці зламу — 14 × 15 мм; внутрішній діаметр — 8 мм. Товщина пера по нервюрі в середній частині — 11 мм. Вага: 87 г. Місце виявлення: 50°04.669 північ, 27°41.326 схід; фрагменти виявлено на відстані 1,5 м один від одного.

2. Наконечник списа бронзовий (№ 14; рис. 15: 3). Перо у вигляді витягнутого трикутника із заокругленою основою. По середині пера розташована нервюра, що розширюється вниз і плавно переходить у втулку. Верхня частина нервюри біля вістря напівкругла в перетині. Нижче нервюра роздвоюється, утворюючи посередині поздовжній жолобок; приблизно від центру пера вниз центром жолобка йде ще одна поздовжня нервюра. Втулка відламана; основа втулки овальна в перетині. Довжина частини наконечника, що збереглася, — 139 мм. Довжина пера — до 130 мм; ширина — до 39,5 мм. Перетин втулки у місці зламу — 20,5 × 19 мм; розміри з середини — 13 × 10 мм. Вага: 68 г. Місце виявлення: 50°04.814 північ, 27°41.141 схід; 24 м на захід від південної частини розкопу 3 (2013).

3. Наконечник списа бронзовий, фрагмент вістря (№ 35; рис. 15: 2). По середині пера розташована нервюра, напівкругла в перетині. Зсередини в місці зламу простежується верхня частина внутрішньої порожнини втулки. Довжина частини наконечника, що збереглася, — 33 мм; ширина пера — до 15 мм. Товщина пера по нервюрі — до 7 мм. Вага: 7 г. Місце виявлення: 50°04.614 північ, 27°41.271 схід. Поруч знайдено крем'яний відбійник.

4. Наконечник списа бронзовий, фрагмент вістря (№ 55; рис. 15: 1). По середині пера розташована нервюра, напівкругла в перетині. Довжина частини наконечника, що збереглася, — 21,7 мм; ширина пера — до 12,2 мм. Товщина пера по нервюрі — до 6 мм. Вага: 3 г. Місце виявлення: розкоп 3 (2013), квадрат И/2, глибина 0–0,25 м.

Упряж (рис. 17: 4)

Псалий бронзовий стрижнеподібний тридірчастий (№ 7; рис. 17: 4). Виготовлений зі стрижня підокруглого в перетині. Центральна частина плавно потовщується. У ній виготовлено наскрізний овальний отвір; по краях стрижня у тій самій площині розташовано ще по одному круглому отвору. Псалий вигнутий плугом (?); зламаний на два фрагменти. Довжина псалия — 115 мм. Діаметр прута — до 8,2 мм. Перетин потовщення в центральній частині — 11,2 × 11,6 мм. Розмір центрального отвору — 14 × 4 мм. Діаметр бічних отворів — 4 мм. Вага: 34 г. Місце виявлення: 50°04.809 північ, 27°41.188 схід¹⁰.

Прикраси (рис. 17: 1–3)

1. Шпилька-стилет бронзова, гордіївського типу (?), фрагмент стрижня (№ 9; рис. 17: 3). Стрижень круглий у перетині, порожнистий у верхній частині, звужується донизу. У верхній частині фрагмент орнаментований гравіруванням. Зверху донизу представлені такі елементи композиції: густа коса сітка — чотири горизонтальні лінії — коса більш широка сітка — одна горизонтальна лінія. У нижній частині фрагмента розташовані чотири глибокі поперечні вм'ятини, нанесені під різними кутами¹⁰; тут стрижень трохи згинається під кутом близько 8°. Довжина фрагмента — 67,6 мм. Діаметр верхнього зламу — 8 мм; нижнього — 6 мм. Вага: 17 г. Місце виявлення: 50°04.814 північ, 27°41.170 схід.

2. Браслет бронзовий із розімкненими кінцями, два фрагменти (№ 12; рис. 17: 1). Виготовлений із прута круглого в перетині, що зву-

¹⁰ Ці вм'ятини не могли з'явитися внаслідок пошкодження плугом. Складається враження, що стрижень цілеспрямовано вигинали чи ламали (?).

жується до кінців. Браслет орнаментований гравіруванням поперечними лініями, що утворюють п'ять заштрихованих ділянок, розділених чотирма просвітами; закінчення прута також не заштриховані. Діаметр браслета, що реконструюється, — близько 90 × 80 мм. Товщина прута в середній частині — до 10,5 мм. Вага: 58 г. Місце виявлення: 50°04.814 північ, 27°41.159В; 50°04.815 північ, 27°41.158 схід.

3. Браслет бронзовий, фрагмент (№ 25; рис. 17: 2). Виготовлений із гладкого прута круглого в перетині. Довжина фрагмента — 22 мм. Діаметр прута — 6,5 × 6 мм. Вага: 3 г. Місце виявлення: 50°04.677 північ, 27°41.409 схід.

Заготовки виробів та злитки металу (рис. 14: 5; 16: 2–3)

1. Прут бронзовий, фрагмент (№ 11; рис. 14: 5). Овальний у перетині. Бічні сторони паралельні. Нижня частина прута клиноподібно звужується до торця. Торець заокруглений у плані. Довжина фрагмента — 72 мм. Перетин у зламі — 6 × 4 мм. Вага: 10 г. Місце виявлення: 50°04.813 північ, 27°41.170 схід.

2. Злиток бронзи (№ 44; рис. 16: 3). Розміри — 42 × 43,5 × 10,5 мм. Вага: 60 г. Місце виявлення: 50°04.794 північ, 27°41.315 схід.

3. Злиток бронзи (№ 22; рис. 16: 2). Розміри — 26,5 × 23 × 5 мм. Вага: 7 г. Місце виявлення: 50°04.699 північ, 27°41.417 схід.

Аналіз металевих виробів доби пізньої бронзи

Усі знахідки доби бронзи можуть бути поділені на дві різні за кількістю групи: I — вироби, що представляють культурні впливи та / або безпосередні імпорти з Карпато-Дунайського регіону; II — вироби, пов'язані з місцевими культурами Північного Причорномор'я.

Перша група («імпорт»)

До неї належать такі вироби: однолезові ножі, серпи, кельти, дволезові ножі-кінджали, фрагмент леза меча, наконечники копій, браслети. Усі вироби, віднесені до першої групи, мають широкі аналогії в археологічних культурах Карпато-Подунав'я періоду BrD–HaA (Mozsolics 1967; Petrescu-Dîmbovița 1977; Müller-Karpe 1980; Дергачев 2010; 2011).

Безвушкові **кельти** досить часто трапляються в різних культурах зазначеного періоду Карпато-Дунайського регіону (Дергачев 2011; Petrescu-Dîmbovița 1977); відомі вони й на території Західної України: на Галичині (Крушельницька 1985, рис. 11: 10; 24: 6; 25: 18), Буковині (Ільків 2008). Ве-

ликий кельт із трапецієподібною фаскою міг бути як безвушковим, так і з одним вушком (Petrescu-Dîmbovița, 1977; Дергачев 2010; 2011; Крушельницька 1985, рис. 11). Кельт (одновушковий?) зі скошеним догори краєм втулки та вертикальними нервюрами по краях корпусу має аналоги в Румунії (Petrescu-Dîmbovița 1977, pl. 343: 8).

Характерними виробами завершального періоду епохи пізньої бронзи Карпато-Дунайського регіону є **серпи**, що мають дві паралельні нервюри вздовж спинки. Серпи з кнопкою на п'яті (№ 15) належать до типу Koszider/Косидер верхньотиської (угорської) серії (Дергачев, Бочкарєв 2002, с. 275-285; Mozsolics 1967, taf. 49, 54, 55). Значна частина їх походить із скарбів, знайдених на території Румунії (Petrescu-Dîmbovița 1977, pl. 47: 12–13; 223 та ін.). Поява таких серпів на схід від Карпат може бути пов'язана з поширенням культури Гава (Дергачев, Бочкарєв 2002, с. 285). Фрагмент серпа з отвором на руків'ї (№ 29), мабуть, слід віднести до типу Heleşteni/Хелештень прикарпатсько-трансільванської серії (Дергачев, Бочкарєв 2002, с. 237-256).

Цілісноліті **однолезові ножі** карпато-дунайського походження з плоским руків'ям з отворами під заклепки в Північному Причорномор'ї знайдені в Галичині (Борщовичі; скарб із Неділиськ) (Крушельницька 1985, с. 83, рис. 25: 7–9), на Поділлі (Гордіївка, кургани 6, 7, 15, 24) (Berezanskaja, Kločko 1998, taf. 11: 6; 13: 8; 24: 1; 43: 2). Леза ножів із Борщовичів, Неділиськи, кургану 15 Гордіївки, як і на ножах № 8 та № 10 Войцехівки, прикрашені поздовжнім рядом півкіл, що утворюють хвилю. Однак простий стрижнеподібний черешок ножа № 10 вибивається із серії наведених вище ножів, імовірно, будучи відображенням місцевих традицій металообробки.

Кільцеподібне навершя має ніж із кургану 31 Гордіївського могильника (Berezanskaja, Kločko 1998, taf. 58: 1). Такі руків'я мають широкі аналогії серед ножів, що походять із території Румунії (Petrescu-Dîmbovița 1977, pl. 154: 16–18; 246: 7–13; Müller-Karpe 1980, taf. 373: 23, 27). Практично повним аналогом ножа № 31 з Войцехівки (пласке двотаврове руків'я з отворами під заклепки, орнаментоване лезо з горбатою спинкою) є ніж із Мекленбурга (Slate 9/2) пізнього бронзового віку (Jungbronzezeit) (Müller-Karpe 1980, taf. 514: J: 7). Морфологічно подібний ніж із кургану 38 Гордіївки має не кільцеподібне, а дископодібне навершя (Berezanskaja, Kločko 1998, taf. 80: 1). Звертає увагу стилістич-

на подоба оформлення кільцеподібного навершя на ножах та у шпильок із кільцеподібною голівкою, відчутне поширення яких у Північному Причорномор'ї припадає якраз на період BrD–HaA (Лысенко 2004; 2021a, с. 34–37).

Ножі-кинджали із цільнолитим руків'ям з отвором для заклепок відомі в комплексах пізнього бронзового віку, розташованих на території Угорщини (Müller-Karpe 1980, taf. 372: A: 10–11), у скарбах Румунії періоду HaA (Petrescu-Dîmbovița 1977, pl. 201: 17; 241). У румунських скарбах представлені й ножі-кинджали з підокруглою в перетині нервюрою (Petrescu-Dîmbovița 1977, pl. 245: 6, 10).

Значний інтерес викликає знахідка фрагмента леза бронзового **меча**. Такий ступінчастий перетин мають леза багатьох мечів періоду HaA1 з території Румунії (Petrescu-Dîmbovița 1977, pl. 125: 14; 156: 6; 169: 14, 19; 250: 6, 9, 11).

Наконечники **списів** із полум'яподібним пером і ступінчастою нервюрою також представлені в комплексах кінця епохи пізньої бронзи з території Угорщини (Mozsolics 1967, taf. 54: 6, 8–10; Müller-Karpe 1980, taf. 372: A: 6–9), Румунії (Petrescu-Dîmbovița 1977, pl. 52: 9–10; 54: 7; 56: 27; 130: 12–13; 156: 22), українського Закарпаття (Балагури 2001, рис. 81: 6); відомі полум'яподібні наконечники списів з кількома паралельними рядами нервюр (Petrescu-Dîmbovița 1977, pl. 93: 1). У цьому ж регіоні трапляються й наконечники списів із подовжено-підтрикутним пером із нервюрою, що роздвоюється/розтворюється донизу (Petrescu-Dîmbovița 1977, pl. 107: 3; Балагури 2001, рис. 84: 27).

Браслети з розімкненими кінцями широко представлені в комплексах доби пізньої бронзи Румунії, Угорщини, українського Закарпаття. Серед них відомі як орнаментовані групами поперечних врізних ліній (Petrescu-Dîmbovița 1977, pl. 29: 12–13; 32: 10–11; 34: 7; 40: 3), так і з гладкого прута (Petrescu-Dîmbovița 1977, pl. 40: 11; 41: 10–11; 46: 16–18; 49: 6–7; 58: 10 та ін.; Mozsolics 1967, taf. 59: 7; Балагури 2001, рис. 67: 6–7; 102: 13) При цьому неорнаментовані браслети з кінцями, що не сходяться, сходяться та заходять одне за інше, відомі також на пізньобронзових пам'ятках степової та лісостепової зон Північного Причорномор'я (Лысенко 2021a, с. 61–63), що дозволяє допускати також і місцеве походження такого браслета.

Друга група знахідок («автохтонна»)

Група представлена псалієм та фрагментом шпильки-железа. Прямі аналогії войцехівському

псалію, виготовлені з металу, нам не відомі. Однак він має найближчі аналогії серед кістяних стрижнеподібних псаліїв білорудівського горизонту ТКК (Білорудівський ліс; Суботівське городище, житло 6; Суботів, садиба Б. Хмельницького) (Тереножкін 1976, рис. 85: 1, 3–5). Велика серія таких кістяних псаліїв та їх заготовок походить із житла майстра-косторіза на передмісті городища білозерської культури Дикий Сад (Козленко 2018, рис. 2: 25–40). Бронзовий стрижнеподібний псалій із овальним отвором у потовщеній центральній частині походить зі скарбу Томешть (Tomești) у Румунії (Petrescu-Dîmbovița 1977, pl. 87: 8), проте на торцях замість отворів він має кругові жолобки.

Рідкісною знахідкою є також фрагмент *шпильки-железа* гординського типу. Два такі вироби походять із кургану 16 Гординки (Berezanskaja, Клоцько 1998, taf. 27; Гошко 2011a, с. 41–44; 2011b, с. 160). Ще дві депаспортизовані шпильки-железа зберігаються в Національному музеї історії України (Гошко 2005; 2011a, с. 45–47; 2011b, с. 182–185; Лысенко, Лысенко, Якубенко 2008).

До «автохтонної» групи умовно також можемо віднести бронзовий прут і два невеликі бронзові злитки, відносячи їх до категорій «заготовки» та «сировина».

Можливо, **прут** є заготовкою браслета з розімкненими кінцями. Такі заготовки відомі у скарбах бронзових виробів, виявлених по обидва боки Карпат (Petrescu-Dîmbovița 1977, pl. 24: 9; 118: 20; Пивоваров, Ільків 2009, рис. 3: 14).

Злитки різних розмірів і форми відомі в багатьох скарбах епохи пізньої бронзи Румунії (Petrescu-Dîmbovița 1977, pl. 8: 6–7; 58: 17; 72: 16; 82: 3; 167: 10; 273: 1–7; 277: 3–6; 283: 18; 285: 21–23; 290: 18–19; 303: 13; 313: 21; 331: 7–11; 335: 4–5; 342: 9–10; 359: 20–25; 364: 2), Угорщини (Mozsolics 1967, taf. 40, 42, 43, 73, 74), Молдови (Дергачев 1975, с. 11, рис. 2: 8), Західної України (Пивоварів, Ільків 2009, с. 20, рис. 2: 19–21).

Можемо припустити, що як мінімум частина розглянутих знахідок пізнього бронзового віку входила до складу розораного скарбу/скарбів (?), заритого/заритих на площі могильника. Загальна вага знахідок становить 795 г. Враховуючи сильну фрагментацію більшості речей, їх сукупна вага могла досягати 1,8–2 кг¹¹.

¹¹ При цьому можна бути впевненими, що у зв'язку з інтенсивним багаторічним пограбуванням пам'ятки, увага до якої зумовлена розташованим на протилежному березі р. Случ літописним городищем Колодяжин, явно не всі речі з умовного комплексу потрапили до колекції.

Як було зазначено вище, на полі навпроти городища Колодяжин було знайдено три вироби раннього залізного віку, скіфського та сарматського часів.

Гривна (торквес) бронзова із розімкненими кінцями, фрагмент (№ 43; рис. 18: 3). Поверхня оформлена у вигляді кулькоподібних вузликів, підовальних у перетині; внутрішня поверхня виробу сплюснена. Кінець, що зберігся, являє собою диск, підовальний у перетині. Гривна відлита в декілька прийомів на бронзовий дріт основи, овальний у перетині. Розміри гривни, що реконструюються, — близько 120 × 180 мм. Перетин торця — 19,0 × 22,5 мм; перетин вузликів — від 14 × 15 до 9 × 11 мм. Перетин дроту основи — до 5,5 × 8,0 мм. Вага: 92 г. Місце виявлення: 50°04.813 північ, 27°41.169 схід.

Безпосередніх повних аналогій виробу нам віднайти не вдалося. Однак за низкою ознак можемо попередньо датувати гривну в межах пізнього гальштату — ранього латену (НаС–LtВ).

Сережка-підвіска бронзова цвяхоподібна (№ 50; рис. 18: 1). Диск порожнистий, круглий у плані, сегментоподібний у перетині. До центру диска зсередини припаяний петлеподібно загнутий дріт, круглий у перетині, протилежний кінець якого закінчується потовщенням у вигляді невеликої кульки. Загальна довжина виробу — 35 мм. Діаметр диска — 14 мм; висота сегмента — 3 мм. Діаметр дроту — 2 мм. Вага: 2 г. Місце виявлення: 50°04.688 північ, 27°41.429 схід.

Знахідка має широкі аналогії серед старожитностей скіфської лісостепової (переважно ранньоскіфського часу) та підгірцевсько-милоградської культур (Даниленко 1956, с. 10, табл. II: 1–2; V: 18–21; Мельниковская 1967, с. 84, рис. 31: 8; Петренко 1978, с. 21, 24, табл. 16: 1–13, 15–20, 22–41, 46; 17: 1–7; Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, с. 54, 71, 80, рис. 16: 20–21; 20: 1) та може бути датована в межах VII–V ст. до н.е.

Браслет бронзовий із виступами, фрагмент (№ 17; рис. 18: 2). Виступи підовально-опуклі, розташовані окремо, по три в ряд. Збереглося три ряди. Зовнішній діаметр браслета, що реконструюється, — 8,5 см, внутрішній — 7 см. Перетин круглий, діаметром 0,6–0,7 см. Перетин по виступах — до 0,9 × 1,1 мм. Вага: 15 г. Місце виявлення: 50°04.796 північ, 27°41.269 схід.

Такі браслети з виступами (по три в ряд) належать до пізньоантичного часу та датуються в широких межах II ст. до н.е. — IV ст. н.е. (Лысенко 2021в, с. 490–494, рис. 15).

Інтерпретація характеру підвищень, досліджених у 2013 р. на території Войцехівського могильника, залишається неоднозначною. Власне, залишки поховання (розсіяна кремація) були виявлені лише в центральній частині підвищення, дослідженого розкопом № 3. Однак деякі об'єкти, досліджені на інших розкопах, також можуть бути, з певною ймовірністю, інтерпретовані як залишки поховань. Підпрямокутна яма, зафіксована в кургані на розкопі № 1 (об'єкт 4), за формою, пропорціями і розмірами загалом відповідає поховальним ямам доби пізньої бронзи, що дозволяє припускати інтерпретацію її як кенотафа¹². Ями, досліджені на розкопі № 2, певною мірою нагадують поховання пізньої сосницької та милоградської культур¹³. Варто також підкреслити, що культурний шар усіх трьох розкопів навряд чи можна визнати за поселенський.

Звернемо також увагу, що ще у 20-ті рр. XX ст. насипи курганних груп Войцехівського могильника добре спостерігалися на полях, очищених від лісу (деякі з них добре видно навіть зараз). Тому, на нашу думку, малоімовірно, що територія курганного могильника, яка «заселялася» за призначенням ще в третій чверті II тис. до н.е., була у безпосередньо наступний період (кінець II — початок I тис. до н.е.) використана спорідненим населенням у побутових цілях, особливо за візуальної наявності навкруги близько сотні курганів.

Особливо це стосується кургану, дослідженого розкопом № 1, залишеного населенням фінального, білогрудівського горизонту ТКК. Весь комплекс у сукупності за своїми ознаками можна поставити в один ряд із багатьма курганами могильників раннього та класичних горизонтів комарівської культури могильників Буківна

¹² За визначенням Ю. А. Смирнова, кенотаф — це «поховання, в якому поховальна споруда морфологічно відповідає стереотипу (конкретного) некрополя, але не містить останків померлого або його символічного заступника. (Параметрично кенотаф може не відповідати стереотипу конкретного некрополя, тобто його розміри можуть бути максі/мінімізовані)» (Смирнов 1997, с. 176).

¹³ Ці поховання здійснювалися у невеликих круглих та підовальних ямах та містили невелику кількість кальцинованих кісток (Мельниковская 1967, с. 43–45). Іноді в ямах фіксуються лише золисто-вуглисті плями без будь-яких інших знахідок. Такі об'єкти наявні, наприклад, у курганах на могильниках пізньої сосницької — ранньої милоградської культур в уроч. Гремляче на околиці Житомира (Махно, Лысенко, Лысенко 2020), Прибор на Гомельщині (Кривальцевіч, Бычкоу1996) тощо.

(Лысенко и др. 2015), Дорогоща (Винокур, Гуцал, Мегей 1995), Нетішин (Березанська, Гершкович, Самолук 1998), курганами-«зольниками» білогрудівського типу (Березанська, Тітенко 1954; Березанская 1985, с. 510). Можливо, цей ряд може бути доповнений і т. зв. «житловими насипами» підкарпатської культури шнурової кераміки та ранньої комарівської культури з Кавського на Львівщині (Бернкович (б. р.), спр. 9; Свешніков 1974, с. 28). Найближче до кургану 1 (2013) групи 4 Войцехівського могильника стоїть курган 3 (2012) групи 1 могильника Буківна на Івано-Франківщині (Лысенко и др. 2015, с. 17, рис. 15).

Ще в 1953 р. С. С. Березанська, відкинувши інтерпретацію курганів-«зольників» білогрудівського типу як побутових житлових споруд, запропонувала вбачати в них ритуальні об'єкти, пов'язані із домашнім вогнищем та солярними культами (Березанская 1985, с. 510)¹⁴. Пізніше дослідниця зіставила із зольниками білогрудівського типу й деякі кургани комарівської культури Нетішинського могильника (Березанська 2002). Але, гадаємо, принаймні частина ритуальних насипів, і в першу чергу розташована на території некрополів, навіть якщо вони не містили людських решток, можна інтерпретувати як ритуально-поховальні об'єкти. Деякі з них могли бути кенотафами, а деякі належати до мнемологічної (меморіальної) стадії некрологічного циклу (Смирнов 1997, с. 203-204).

Стосовно підвищень, досліджених розкопки № 2 та № 3, то вони дозволяють порушувати питання про використання особливостей ландшафту при проведенні на могильнику ритуальних (ритуально-поховальних) дій. Використання природних підвищень — для збільшення візуальних розмірів курганів при зменшенні витрат праці — ми раніше спостерігали

¹⁴ Не зупиняючись тут докладно на проблемі інтерпретації курганів-«зольників», підкреслимо лише, що в жодному разі не можна змішувати ритуальні (ритуально-поховальні?) курганоподібні споруди із смітниками на поселеннях, які заповнюють котловани покинутих жител та інших побутових споруд, зокрема на Суботівському городищі (Гершкович 2004; 2016).

Балагури, Э. А. 2001. *Население Верхнего Потисья в эпоху поздней бронзы*. Ужгород: УжНУ.

Бандрівський, М., Білик, М. 2016. Снітинський і Лубенський «скарби» в контексті проблеми східних впливів голіградської металеві індустрії. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 20, с. 325-348.

Березанская, С. С. 1985. Белогрудовская культура. В: Телегин, Д. Я. (отв. ред.). *Археология Украинской ССР*, 1. Киев: Наукова думка, с. 499-512.

на різних могильниках комарівської культури, зокрема на Войцехівському та Буківнянському (Лысенко и др. 2015; Лысенко, Лысенко 2024).

Із певними ритуалами може бути пов'язаний і умовний комплекс бронзових виробів пізнього бронзового віку, знайдений на площі курганної групи № 6. Принаймні деякі дослідники схильні розглядати певні скарби пізнього бронзового віку не як комплекси випадкових предметів, «... а як взаємопов'язану послідовність знаків, складену згідно з певними правилами» (Іванова 2011, с. 62-63; Бандрівський, Білик 2016, с. 327)¹⁵.

Наведений умовний комплекс бронзових виробів може бути сукупно датований у межах періоду BrD–NaA. Це міг бути скарб (скарби) впущений у природні підвищення або кургани (?). Палеопедологічні та інші дослідження, проведені на пам'ятках Галичини, Волині, Середнього Подніпров'я, дали змогу дослідникам дійти висновку, що в Правобережному Лісостепу в цей час відбувається посилення аридизації клімату кінця суббореалу, що спостерігається і в інших регіонах Північного Причорномор'я та Східної Європи в цілому (Герасименко 1997, с. 55-56; Дараган 2004, с. 36; Лысенко 2017). Зміни клімату, мабуть, призвели і до значних культурно-історичних змін у Чорноморсько-Балтійському регіоні. У Правобережному Лісостепу це знайшло відображення у поступовому розпаді на білогрудівському етапі комарівської культури ТКК (Лысенко 2012) та посиленні тиску культур Карпато-Дунайського регіону заключного періоду доби пізньої бронзи (Гава-Голігради та ін.).

Надійшла 04.06.2024

¹⁵ Погоджуючись загалом із М. С. Бандрівським у питанні можливості інтерпретації деяких скарбів пізнього бронзового та раннього залізного віку як ритуальних комплексів, вважаємо за потрібне підкреслити, що в жодному разі не поділяємо погляд на «Лубенський скарб» та «Снітинський скарб» як на закриті археологічні комплекси, а тим більше висновки, зроблені на підставі подібних «комплексів». Походження цих «скарбів» темне, і дуже ймовірно, що вони є збіркою різних за походженням випадкових речей, які потрапили до складу «скарбів» уже в наш час із певними комерційними, далекими від науки цілями.

Березанська, С. С. 2002. Про новий тип пам'яток тшинецької культури. *Вісник Нетішинського краєзнавчого музею*, 1, с. 178-184.

Березанська, С. С., Гершкович, Я. П., Самолук, В. О. 1998. Розкопки курганів тшинецької культури на р. Горинь. В: Козак, Д. Н., Гаврилук, Н. О. (ред.). *Археологічні відкриття в Україні 1997–1998 рр.* Київ: ІА НАНУ, с. 53-54.

Березанська, С. С., Тітенко, Г. Т. 1954. Нові розкопки пам'яток білогрудівського типу. *Археологія*, IX, с. 119-132.

- Бернкович, К. В. (б. р.) *К вопросу о «Жилых насыпях» культуры инуровой керамики в верхнем Поднестровье*. Науковий архів ІА НАНУ, ф. 31, спр. 9.
- Бурдо, Н. Б. 2004. Войцехівка. В: Відейко М. Ю. (гол. ред.). *Енциклопедія трипільської цивілізації*, 2. Київ: Укрполіграфмедіа, с. 103-104.
- Винокур, Й, Гуцал, А., Мегей, В. 1995. Дослідження курганів доби бронзи у селі Дорогощі на Волині. *Записки Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка*, ССХХХV, с. 433-465.
- Гамченко, С. С. 1924. *Раскопки 1924 г. на Волини Сергея Гамченка*. Науковий архів ІА НАНУ, ф. 3, спр. 46-48.
- Герасименко, Н. П. 1997. Природная среда обитания человека на юго-востоке Украины в позднеледниковье и голоцене (по материалам палеогеографического изучения археологических памятников). *Археологический альманах*, 6, с. 3-64.
- Гершкович, Я. П. 2004. Феномен зольников белогрудовского типа. *Российская археология*, 4, с. 104-113.
- Гершкович, Я. П. 2016. *Суботовское городище*. Киев: Стародавній Світ.
- Гончаров, В. К. 1948. *Отчет о работах Волынской Подольской археологической экспедиции 1948 года*. Науковий архів ІА НАНУ, ф. 64, спр. 1948/5.
- Гошко, Т. Ю. 2005. Два бронзові вироби з фондів Національного музею історії України. В: Отрощенко В. В. (відп. ред.). *На пошану С. С. Березанської (збірка наукових праць)*. Київ: Шлях, с. 235-240.
- Гошко, Т. Ю. 2011а. *Металобробка у населення Правобережної Лісостепової України за доби пізньої бронзи*. Київ: ІА НАНУ.
- Гошко, Т. Ю. 2011б. *Металеві вироби з Гордіївки. Гордіївський могильник*. В: Клочко, В. І. (ред.). *Гордіївський могильник*. Вінниця: Вінницький обласний краєзнавчий музей, с. 151-236.
- Даниленко, В. М. 1956. Дослідження пам'яток підгірського та бобринського типів на Київщині в 1950 р. *Археологічні пам'ятки УРСР*, VI, с. 5-16.
- Дараган, М. Н. 2004. Палеоекономіка населення Жаботинського поселення. В: Гаврилюк, Н. А. (отв. ред.). *Палеоекономіка раннього залізного віку на території України*. Київ: Шлях, с. 32-63.
- Дергачёв, В. А. 1975. *Бронзовые предметы XIII-VIII вв. до н.э. из Днестровско-Прутского междуречья*. Кишинёв: Штиинца.
- Дергачёв, В. А. 2010. *Топоры-кельты поздней бронзы Карпато-Подунавья. 1. Одноушковые кельты с арковидными фасками*. Кишинёв: Институт культурного наследия АН Молдовы.
- Дергачёв, В. А. 2011. *Топоры-кельты поздней бронзы Карпато-Подунавья. 2. Кельты и серпы Нижнего Подунавья*. Кишинёв: Институт культурного наследия АН Молдовы.
- Дергачёв, В. А., Бочкарёв, В. С. 2002. *Металлические серпы поздней бронзы Восточной Европы*. Chişinău: ВАШ.
- Иванова, С. В. 2011. Клады бронзового века: функции артефактов и семиотика дискурса. *Материалы по археологии Северного Причерноморья*, 12, с. 62-85.
- Ільків, М. 2008. Знахідки кельтів у межиріччі Верхнього Сирету та Середнього Дністра. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 12, с. 375-386.
- Ковпаненко, Г. Т., Бессонова, С. С., Скорый, С. А. 1989. *Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья*. Киев: Наукова думка.
- Козленко, Р. А. 2018. Жилище мастера-костореза на предмете городища Дикий Сад. *Емінак*, 3 (3), с. 111-116.
- Крушельницька, Л. І. 1985. *Взаємозв'язки населення Прикарпаття і Волині з племенами Східної і Центральної Європи (рубіж епох бронзи і заліза)*. Київ: Наукова думка.
- Кривальцьвіч, М. М., Бычкоу, М. У. 1996. Прыбарскі курганніа могільнікі эпохі бронзы. *Гістарычна-археалагічны зборнік*, 9, с. 61-76.
- Лагодовская, Е. Ф. (б. р.) *Материалы к исслед. Войцеховских памятников*. Науковий архів ІА НАНУ, ф. 15, спр. 34-35.
- Лагодовська, О. Ф. 1948. Войцехівський могильник бронзової доби на Волині. *Археологія*, II, с. 62-77.
- Лагодовская, Е. Ф. 1954. Войцеховское позднетрипольское поселение. *Краткие сообщения института археологии (У)*, 3, с. 86-89.
- Лагодовська, О. Ф., Захарук, Ю. М. 1956. Нові дослідження Войцехівського могильника. *Археологічні пам'ятки УРСР*, VI, с. 69-74.
- Левицький, І. Ф. 1929. Пам'ятки мегалітичної культури на Волині. *Антропологія*, II, с. 192-222.
- Левицький, І. Ф. 1930. Домовина кінця неолітичної доби на побережжі середньої течії р. Случі (с. Колодяжне на Волині). *Записки ВУАК*, I, с. 159-178.
- Лысенко, С. Д. 2012. Тшинецкий культурный круг и проблемы перехода к раннему железному веку в Северной Украине. *Российский археологический ежегодник*, 2, с. 263-275.
- Лысенко, С. Д. 2017. Екологічний базис тшинецького культурного кола. В: Шидловський П. С. (відп. ред.). *Людина і Ландшафт. Первісна археологія Східної Європи. Vita Antiqua*, 9. Київ: Центр палеоетнологічних досліджень ім. Хв. Вовка, с. 222-231.
- Лысенко, С. Д., Лысенко, С. С. 2011. Вклад С. С. Гамченко в изучение памятников тшинецкого культурного круга. В: Платонова, Н. И. (отв. ред.). *История археологии: личности и школы*. Материалы Международной научной конференции к 160 летию со дня рождения В. В. Хвойки. Киев, Украина, 5-8. 10. 2010. Санкт-Петербург: Нестор-История, с. 217-230.
- Лысенко, С. Д., Лысенко, С. С. 2024. Курганна група 3 Войцехівського могильника комарівської культури. *Археологія*, 4, с. 61-85. <https://doi.org/10.15407/arheologia2024.04.061>
- Лысенко, С. Д., Лысенко, С. С., Якубенко, Е. А. 2008. Булавки-жезлы из собрания Национального музея истории Украины. В.: Савинов Д. Г. (ред.). *Случайные находки: хронология, атрибуция, историко-культурный контекст*. Материалы тематич. науч. конф. Санкт-Петербург, 16-19 декабря 2008 г. Санкт-Петербург: СПбГУ, с. 61-65.
- Лысенко, С. Д., Шкляревский, Е. И., Разумов, С. Н., Лысенко, С. С. 2015. Курганний могильник комаровської культури у с. Буковна (результати досліджень 2010-2013 гг.). *Материалы по археологии и истории античного и средневекового Крыма*, 7, с. 11-49.
- Лысенко, С. С. 2004. Булавки с кольцевидной головкой с территории Украины. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 2. Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, с. 291-305.
- Лысенко, С. С. 2021а. *Украшения населения Северного Причерноморья эпохи поздней бронзы*. Кишинёв; Киев: Stratum plus. <https://doi.org/10.55086/sparee21albarpnbsr>
- Лысенко, С. С. 2021б. Гальштатско-латенские и позднеантичные браслеты с выступами. *Материалы по археологии и истории античного и средневекового Причерноморья*, 13, с. 483-534. 10.53737/2713-2021.2021.96.26.013
- Манігда, О. В., Лысенко, С. Д. 2014. Маловідоме городище в системі літописного Колодяжина на р. Случ. В: Козак, Д. Н. (гол. ред.). *Археологічні дослідження в Україні 2013*. Київ; Луцьк: ІА НАНУ, с. 121-122.
- Махно, Е. В., Лысенко, С. Д., Лысенко, С. С. 2020. О культурно-хронологической принадлежности могильника Гремячье на Житомирщине. *Емінак*, 1, с. 342-363. [https://doi.org/10.33782/emina2020.1\(29\).397](https://doi.org/10.33782/emina2020.1(29).397)
- Мельниковская, О. Н. 1967. *Племена Южной Белоруссии в раннем железном веке*. Москва: Наука.
- Петренко, В. Г. 1978. *Украшения Скифии VII — III вв. до н.э.* Археология СССР. Свод археологических источников, Д4-5. Москва: Наука.

Пивоваров, С., Ільків, М. 2009. Нові знахідки скарбів епохи бронзи — раннього заліза на території Західної України. В.: Отрошенко, В. В. (відп. ред.) *Взаємозв'язки культур епох бронзи і раннього заліза на території Центральної та Східної Європи. Збірка наукових праць на пошану Лариси Іванівни Крушельницької*. Київ; Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, с. 89-98.

Свєшніков, І. К. 1974. *Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III — на початку II тисячоліття до нашої ери*. Київ: Наукова думка.

Свєшніков, І. К. 1983. *Культура шаровидних амфор*. Археология СССР. Свод археологических источников, В1-27. Москва: Наука.

Смирнов, Ю. А. 1997. *Морфология преднамеренного погребения*. Москва: Восточная литература.

Тереножкин, А. И. 1976. *Киммерийцы*. Киев: Наукова думка.

Berezanskaja, S. S., Kločko, V. I. 1998. *Das Gräberfeld von Hordeevka*. Archäologie in Eurasien 5. Rahden/Westf.: Verlag Marie Leidorf GmbH.

Mozsolics, A. 1967. *Bronzefunde des Karpatenbeckens. Depotfundhorizonte von Hajdúsámson und Kosziderpodlás*. Budapest: Akadémiai kiadó.

Müller-Karpe, H. 1980. *Bronzezeit (Dritter Teilband, Tafeln)*. Handbuch der Vorgeschichte IV. München: C. H. Beck.

Petrescu-Dîmbovița, M. 1977. *Depozitele de bronzuri din România*. București: Editura Academiei Republicii Socialiste România.

*Serhii D. Lysenko*¹, *Svitlana S. Lysenko*²

¹ PhD, Senior Research Fellow, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, the Department of Archaeology of the Eneolithic — Bronze Age, ORCID 0000-0001-9624-0364, suraganga1@gmail.com

² PhD, Senior Research Fellow, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, the Department of Archaeology of the Eneolithic — Bronze Age, ORCID: 0000-0001-6713-6074, sspssl@gmail.com

LATE BRONZE AND EARLY IRON AGE ASSEMBLAGES OF THE VOITSEKHIVKA CEMETERY (BASED ON RESEARCH OF 2013)

Studies of the Voitsekhivka cemetery, located on the left bank of the Sluch River middle region in Eastern Volyn, started in 1924, continued in 1948–1949, and renewed by the Fastiv Archaeological Expedition in 2011–2013. Most of the excavated barrows are dated from the middle to the third quarters of the 2nd millennium BC, and refer to the classical horizons of the Komariv culture of the Trzcinec cultural circle. Three kurgan-like eminence were studied in 2013 at different places of the site, containing materials from the Late Bronze Age to the Early Iron Age. One mound was a ritual assemblage, possibly a cenotaph; the other two were natural hills into which the objects of the indicated periods were sunk. The research in 2013 significantly extended the chronological range of the site's existence, and also allowed considering the question of using landscape features when performing ritual activities on the cemetery.

The authors also analyse a set of metal items of the Late Bronze Age discovered in 2013 by the Fastiv Archaeological Expedition in the ploughed layer of the barrow group no. 6 of the Voitsekhivka cemetery. The collection includes 31 items, mostly fragmented. These are seven knives, five sickles, foursocketed axes, three knives-daggers, a fragment of a sword blade, four spearheads, a cheekpiece, a fragment of a pin-wand of a Hordiivka type, two bracelets, a fragment of a rod, two bronze ingots. Finds can be dated preliminary to the BrD–HaA period. It cannot be excluded that at least some of the finds were part of a plowed-up hoard/hoards buried at the cemetery's territory.

All metal finds of the Late Bronze Age can be divided into two groups of different sizes. The first group (“import”) includes single-edged knives, sickles, celts, double-edged daggers, a fragment of a sword blade, spearheads, and bracelets. All these products find many analogies in the archaeological cultures of the Carpathian-Danube basin. The second group of finds (“autochthonous”) is represented by items associated with local cultures of the Northern Black Sea region. These include a rod-shaped three-hole cheekpiece and a fragment of a Hordiivka-type pin-wand, as well as a metal rod (a bracelet blank?) and metal ingots.

Key words: Volyn, Voitsekhivka cemetery, Early Iron Age, Late Bronze Age, Komariv culture, barrows.

References

- Balaguri, E. A. 2001. *Naselenie Verkhnego Potisia v epokhu pozdnei bronzy*. Uzhgorod: UzhNU.
- Bandrivskiy, M., Bilyk, M. 2016. *Snityn and Lubny “Hoards” in the Context of Problem of Eastern Influences of Holihrady Metal Industry. Materialy i doslidzhennia z arkeologii Prykarpattia i Volyni*, 20, p. 325-348.
- Berezanskaia, S. S. 1985. Belogradovskaia kultura. In: Telegin, D. Ia. (ed.). *Arkheologiiia Ukrainkoi SSR*, 1. Kyiv: Naukova dumka, p. 499-512.
- Berezanska, S. S. 2002. Pro novyi typ pamiatok tshynetskoi kultury. *Visnyk Netishynskoho kraieznavchoho muzeiu*, 1, p. 178-184.
- Berezanska, S. S., Hershkovych, Ya. P., Samoliuk, V. O. 1998. Rozkopky kurhaniv tshynetskoi kultury na r. Horyn. In: Kozak, D. N., Havryliuk, N. O. (eds.). *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 1997–1998 rr*. Kyiv: IA NANU, p. 53-54.
- Berezanska, S. S., Titenko, H. T. 1954. Novi rozkopky pamiatok bilohrudivskoho typu. *Arheologia*, IX, p. 119-132.
- Bernkovich K. V. (w. y.). *K voprosu o “Zhilykh nasypakh” kultury shnurovoi keramiki v verkhnem Podnestrove*. Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 31, no. 9.
- Burdo, N. B. 2004. Voitsekhivka. In: Videiko, M. Yu. (ed.). *Entsyklopediia trypilskoi tsyvilizatsii*, 2. Kyiv: Ukrpolihrafmedia, p. 103-104.

- Vynokur, Y, Hutsal, A., Mehei, V. 1995. Doslidzhennia kurhaniv doby bronzы u seli Dorohoshchi na Volyni. *Zapysky Naukovoho tovarystva im. T. H. Shevchenka u Lvovi*, CCXXXV, p. 433-465.
- Gamchenko, S. S. 1924. *Raskopki 1924 g. na Volyni Sergeia Gamchenka*. Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 3, no. 46-48.
- Gerasimenko, N. P. 1997. Prirodnaia sreda obitannia cheloveka na iugo-vostoke Ukrainy v pozdnelednikovoe i golotsene (po materialam paleogeograficheskogo izucheniia arkheologicheskikh pamiatnikov). *Arkheologicheskii almanakh*, 6, p. 3-64.
- Gershkovich, Ia. P. 2004. Fenomen zolnikov belogrudovskogo tipa. *Rossiiskaia arkheologiya*, 4, p. 104-113.
- Gershkovich, Ia. P. 2016. *Subotovskoe gorodishche*. Kyiv: Starodavnii Svit.
- Goncharov, V. K. 1948. *Otchet o rabotakh Volynsko-Podolskoi arkheologicheskoi ekspeditsii 1948 goda*. Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, no. 1948/5.
- Hoshko, T. Yu. 2005. Dva bronzovi vyroby z fondiv Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy. In: Otroshchenko, V. V. (ed.). *Na poshamu S. S. Berezanskoi (zbirka naukovykh prats)*. Kyiv: Shliakh, p. 235-240.
- Hoshko, T. Yu. 2011a. *Metaloobrobka u naselennia Pravoberezhnoi Lisostepovoї Ukrainy za doby piznoi bronzы*. Kyiv: IA NANU.
- Hoshko, T. Yu. 2011b. Metalevi vyroby z Hordiivky. Hordiivskiy mohyl'nyk. In: Klochko, V. I. (ed.). *Hordiivskiy mohyl'nyk*. Vinnytsia: Vinnytskiy oblasnyi kraieznavchyi muzei, p. 151-236.
- Danylenko, V. M. 1956. Doslidzhennia pamiatok pidhirs'koho ta bobryts'koho typiv na Kyivshchyni v 1950 r. *Arkheolohichni pamiatky URSR*, VI, p. 5-16.
- Daragan, M. N. 2004. Paleoeconomika naselennia Zhabotinskogo poselennia. In: Havryliuk, N. A. (ed.). *Paleoeconomika ranoho zaliznogo viku na terytorii Ukrainy*. Kyiv: Shliakh, p. 32-63.
- Dergachev, V. A. 1975. *Bronzovye predmety XIII-VIII vv. do n.e. iz Dnestrovsko-Prut'skogo mezhdurechia*. Kishinyov: Shtiintsia.
- Dergachev, V. A. 2010. *Topory-kelty pozdnei bronzы Karpato-Podunavia. 1. Odnoushkovyye kelty s arkovidnyimi faskami*. Kishinev: Institut kulturnogo nasledii AN Moldovy.
- Dergachev, V. A. 2011. *Topory-kelty pozdnei bronzы Karpato-Podunavia. 2. Kelty i serpy Nizhnego Podunavia*. Kishinev: Institut kulturnogo nasledii AN Moldovy.
- Dergachev, V. A., Bochkarev, V. S. 2002. *Metallicheskie serpy pozdnei bronzы Vostochnoi Evropy*. Chisinau: VASh, 2002.
- Ivanova, S. V. 2011. Klady bronzovogo veka: funktsii artefaktov i semiotika diskursa. *Materialy po arkheologii Severnogo Prichernomoria*, 12, p. 62-85.
- Ilkiv, M. 2008. Findings of the bronze celts on the territory of the Upper Siret and Middle Dnister. *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*, 12, p. 375-386.
- Kovpanenko, G. T., Bessonova, S. S., Skoryi, S. A. 1989. *Pamiatniki skifskoi epokhi Dneprovskogo Lesostepnogo Pravoberezhia*. Kyiv: Naukova dumka.
- Kozlenko, R. A. 2018. Dwelling of the Bone Carver on the Outskirts of the Hillfort Dikiy Sad. *Eminak*, 3 (3), p. 111-116.
- Krushelnytska, L. I. 1985. *Vzaiemozv'iazky naselennia Prykarpattia i Volyni z plemenamy Skhidnoi i Tsentralnoi Yevropy (rubizh epokh bronzы i zaliza)*. Kyiv: Naukova dumka.
- Kryvalcevič, M. M., Byčokōy, M. U. 1996. Prybarskij kurhannyja mohilniki epokhi bronzы. *Historyčna-archiealohičny zbornik*, 9, p. 61-76.
- Lagodovskaia, E. F. (w. y.). *Materialy k issled. Voitsekhovskikh pamiatnikov*. Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 15, no. 34-35.
- Lahodovska, O. F. 1948. Voitsekhivskiy mohyl'nyk bronzovoi doby na Volyni. *Arheologia*, II, p. 62-77.
- Lagodovskaia, E. F. 1954. Voitsekhovskoe pozdnetripolskoe poselenie. *Kratkie soobshcheniia instituta arkheologii (U)*, 3, p. 86-89.
- Lahodovska, O. F., Zakharuk, Yu. M. 1956. Novi doslidzhennia Voitsekhivskoho mohyl'nyka. *Arkheolohichni pamiatky URSR*, VI, p. 69-74.
- Levytskyi, I. F. 1929. Pamiatky mehalitychnoi kultury na Volyni. *Antropolohiia II*. Kyiv, p. 192-222.
- Levytskyi I. F. 1930. Domovyna kintsia neolitychnoi doby na poberezhzhi serednoi techii r. Sluchi (s. Kolodiazhne na Volyni). *Zapysky VUAK*, I, p. 159-178.
- Lysenko, S. D. 2012. Tshinets Cultural Circle and the Beginning of the Iron Age in North Ukraine. *Rossiiskii arkheologicheskii yezhegodnik*, 2, p. 263-275.
- Lysenko, S. D. 2017. Ecological Base of Trzcinec Cultural Circle. In: Shydlovskiy P. S. (ed.). *Liudyna i Landshaft. Pervisna arkheolohiia Skhidnoi Yevropy. Vita Antiqua*, 9. Kyiv: Tsentr paleoetnolohichnykh doslidzhen im. Khv. Vovka, p. 222-231.
- Lysenko, S. D., Lysenko, S. S. 2011. Vklad S. S. Gamchenko v izuchenie pamiatnikov tshinetskogo kulturnogo kruga. In: Platonova, N. I. (ed.). *Istoriia arkheologii: lichnosti i shkoly*. Materialy Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii k 160 letiiu so dnia rozhdeniia V. V. Khvoiki. Kyiv, Ukraine, 5-8.10.2010. Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriia, p. 217-230.
- Lysenko, S. D., Lysenko, S. S. 2024. Barrow Group 3 of the Voytsehovka cemetery of the Komarov Culture. *Arheologia*, 4, c. 61-85. <https://doi.org/10.15407/arheologia2024.04.061>
- Lysenko, S. D., Lysenko, S. S., Yakubenko, E. A. 2008. Bulavki-zhezly iz sobraniia Natsionalnoho muzeia istorii Ukrainy. In: Savinov D. G. (ed.). *Sluchainye nakhodki: khronologiia, atributatsiia, istoriko-kulturnii kontekst*: Materialy tematich. nauch. konf. Sankt-Peterburg, 16-19 dekabria 2008 g. Sankt-Peterburg: SPbGU, p. 61-65.
- Lysenko, S. D., Shklyarevskii, E. I., Razumov, S. N., Lysenko, S. S. 2015. Barrow Cemetery of Komarovskaia Culture near Bukovna Village (Results of Researches 2010-2013). *Materialy po arkheologii i istorii antichnogo i srednevekovogo Kryma*, 7, p. 11-49.

- Lysenko, S. S. 2004. Ringheaded Pins from Ukrainian Territory. *Materialy ta doslidzhennia z arkeolohii Skhidnoi Ukrainy*, 2. Lugansk: Vid-vo SNU im. V. Dalia, p. 291-305.
- Lysenko, S. S. 2021a. *Adornments of the Late Bronze Age Population in the North Black Sea Region*. Kishinev; Kyiv: Stratum plus. <https://doi.org/10.55086/sparee21albapnbsr>
- Lysenko, S. S. 2021b. Hallstatt — La Tène and Late Classical Bracelets with Projections. *Materialy po arkeologii i istorii antychnogo i srednevekovogo Prichernomoria*, 13, p. 483-534. 10.53737/2713-2021.2021.96.26.013
- Manihda, O. V., Lysenko, S. D. 2014. Malovidome horodyshche v systemi litopysnoho Kolodiazhyna na r. Sluch. In: Kozak, D. N. (ed.). *Archaeological Researches in Ukraine 2013*. Kyiv; Lutsk: IA NANU, p. 121-122.
- Makhno, E. V., Lysenko, S. D., Lysenko, S. S. 2020. On the Cultural and Chronological Attribution of the Gremiachie Cemetery in the Zhytomyr Region. *Eminak*, 1, p. 342-363. [https://doi.org/10.33782/eminak2020.1\(29\).397](https://doi.org/10.33782/eminak2020.1(29).397)
- Melnikovskaia, O. N. 1967. *Plemena Iuzhnoi Belorussii v rannem zheleznom veke*. Moskva: Nauka.
- Petrenko, V. G. 1978. *Ukrasheniia Skifii VII–III vv. do n.e.* Arkheologiiia SSSR. Svod arkeologicheskikh istochnikov, D4–5. Moskva: Nauka
- Pyvovarov, S., Ilkiv, M. 2009. Novi znakhidky skarbiv epokhy bronzy – ranoho zaliza na terytorii Zakhidnoi Ukrainy. In: Otroshchenko, V. V. (ed.). *Vzaiemozviazky kultur epokh bronzy i ranoho zaliza na terytorii Tsentralnoi ta Skhidnoi Yevropy. Zbirka naukovykh prats na poshanu Larysy Ivanivny Krushelnytskoi*. Kyiv; Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha, p. 89-98.
- Svieshnikov, I. K. 1974. *Istoriia naseleennia Peredkarpattia, Podillia i Volyni v kintsi III — na pochatku II tysiacholittia do nashoi ery*. Kyiv: Naukova dumka.
- Sveshnikov, I. K. 1983. *Kultura sharovidnykh amfor*. Arkheologiiia SSSR. Svod arkeologicheskikh istochnikov, VI–27. Moskva: Nauka.
- Smirnov, Iu. A. 1997. *Morfologiiia prednamerennogo pogrebeniia*. Moskva: “Vostochnaia literatura”.
- Terenozhkin, A. I. 1976. *Kimmeriitsy*. Kyiv: Naukova dumka.
- Berezanskaja, S. S., Kločko, V. I. 1998. *Das Gräberfeld von Hordeevka*. Archäologie in Eurasien 5. Rahden/Westf.: Verlag Marie Leidorf GmbH.
- Mozsolics, A. 1967. *Bronzefunde des Karpatenbeckens. Depotfundhorizonte von Hajdúsámson und Kosziderpodlás*. Budapest: Akadémiai kiadó.
- Müller-Karpe, H. 1980. *Bronzezeit (Dritter Teilband, Tafeln)*. Handbuch der Vorgeschichte IV. München. München: C. H. Beck.
- Petrescu-Dîmbovița, M. 1977. *Depozitele de bronzuri din România*. București: Editura Academiei Republicii Socialiste România.

І. О. ЧЕЧУЛІНА

ЧОРНОЛАКОВИЙ ПОСУД У ЗІБРАННІ АНТИЧНОЇ КОЛЕКЦІЇ СТАРОГО МУЗЕЮ (БЕРЛІН, НІМЕЧЧИНА): ПОГЛЯД ІЗ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

Статтю присвячено попереднім результатам спільного українсько-німецького проєкту, спрямованого на дослідження аттичного чорнолакового посуду з античного зібрання берлінського Старого музею. Опубліковано раніше невідомі матеріали з фондів музею, що були знайдені на території Північного Причорномор'я, зокрема, в Ольвії Понтійській.

Ключові слова: аттична чорнолакова кераміка, музейне зібрання, Старий музей Берліна, Північне Причорномор'я.

Аттична кераміка посідає особливе місце серед численних артефактів, що зберігаються у світових музеях. Традиційно більшу частину колекцій складають розписні вазы з фігурними орнаментами. Проте простий чорнолаковий посуд, що приваблював колекціонерів значно менше, завжди супроводжував більш коштовні вироби у великих зібраннях (рис. 1).

Колекція класичних старожитностей берлінського Старого музею (The Antikensammlung, Staatlichen Museen zu Berlin) вважається однією з найбагатших у Європі. Королівські особи Пруссії збирали її понад 350 років, колекціонуючи раритети та предмети мистецтва.

Велика частина колекції присвячена саме давньогрецькому періоду, що охоплює проміжок від X до I ст. до н.е. Також у зібранні представлені численні експонати римського часу. Багато предметів походять з Етрурії, Кіпру, Греції та північно-причорноморського регіону. Постійна експозиція музею, на жаль, містить невелику кількість чорнолакового посуду, представлену однією вітриною, разом зі скляним посудом та іншими предметами повсяк-

дення. Проте фонди музею зберігають доволі значну кількість чорнолакового посуду як аттичного, так і явно італійського походження (Chechulina 2023b).

Ця колекція знахідок у більшості була опублікована лише один раз у 1885 р. археологом і тогочасним директором музею Адольфом Фуртвенглером (Adolf Furtwängler). Дослідник доповнив каталоги своїх попередників — Левезова й Герхарда, додав до них новопродбані предмети (Kästner 2002, S. 137). Номери його каталога зараз використовують як дійсні інвентарні номери для грецького й етрусського тонкостінного керамічного посуду, придбаного до 1885 р.

Два томи цієї, безперечно, фундаментальної роботи стали першим друкованим списком давньогрецьких ваз Берлінського музею, що були розділені за епохами, стилями, жанрами та формами. Опис містив короткі відомості про вазу, походження, місце знахідки, опис декору, графіті й написів. На жаль, ця публікація містить лише короткий перелік знахідок, що були придбані під час роботи дослідника в музеї та до цього періоду (Furtwängler 1885).

У подальші роки лише деякі з найбільш атрактивних чорнолакових ваз були вибірково опубліковані (Kunisch 1967; Gehrig, Greifenhagen, Kunisch 1968; Gehrig 1975; Heilmeyer 1988; Hrsg. Schade 1988; Hrsg. Grüßinger, Kästner, Scholl 2011; Hrsg. Kästner, Langner, Rabe 2007; Schone-Denkinger 2014). Таким чином, доволі довгий час колекція аттичного чорнолакового посуду та його імітацій залишалась поза увагою дослідників.

Матеріали й методи

Співпраця зі Старим музеєм офіційно почалась у червні 2022 р. Куратор античного зібрання Н. Цимерман-Ельсефій та заступник директора М. Майшбергер люб'язно запропонували розпочати новий проєкт із дослідження раніше не опублікованої колекції простого чорнолакового посуду. Зібрання нараховувало близько 200 ваз різно-

© ЧЕЧУЛІНА Ірина Олексіївна, 2026 — доктор філософії, старший науковий співробітник відділу античної археології, Інститут археології НАН України, ORCID: 0000-0003-3783-6277, chechulina_iryana@iananu.org.ua

© Інститут археології НАН України, 2026

Ця стаття відкрита доступу за ліцензією **CC BY-NC-ND 4.0**
<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk>

© Staatliche Museen zu Berlin, Antikensammlung / Foto: Johannes Kramer

Рис. 1. Аттичний чорнолаковий посуд зі Старого музею (інв. № 1966.31, F 2708, F 2576, V. I. 3978, V. I. 4982, 61). Фото Й. Крамера

Fig. 1. Attic black-glazed ware from the Antikensammlung (inv. nos: 1966.31, F 2708, F 2576, V. I. 3978, V. I. 4982,61). Photo by J. Kramer

го стану збереженості, що частково зберігались у фондах музею. Лише п'ять екземплярів наразі є об'єктами постійної експозиції.

Проєкт здійснювався у два терміни, загальним строком у пів року, в рамках міжнародного стажування авторки в Берлінському музеї¹. Метою дослідження був попередній аналіз усієї колекції чорнолакового посуду з фондів музею. Під час проєкту було виконано попередній аналіз колекції, відібрано для подальшої роботи частину матеріалу, що мала явно аттичний характер та найбільш схожі імітації афінського посуду. Було зроблено креслення всіх предметів та здійснено первинний опис посуду.

Так, у ході роботи вдалося проаналізувати близько 200 різних предметів із фондів музею. Більшість із них були придбані музейними спів-

робітниками або подаровані музею приватними колекціонерами. Велика частина була викуплена на аукціонах у другій половині XIX ст., як наприклад, об'єкти, відібрані для цієї статті. Крім того, чотири посудини придбано на території тодішньої Південної Росії на початку XX ст., що свідчить про те, що їх виявлено саме в Північному Причорномор'ї. Дві зі згаданих ваз мають вказівки на місця знахідок — це Ольвія Понтійська та Пантікапей у Тавриці. Інші чорнолакові вази з античної колекції музею були знайдені в Нолі (Кампанія, Італія), Беотії, Ліндосі (Родос, Греція), Смирні (Туреччина), Барі (Італія) й на Кіпрі. На жаль, значна кількість предметів не мають інформації про місце знахідки або місце придбання через події воєнного та післявоєнного часу. Основним результатом першого проєкту стала публікація статті в щорічному науковому виданні Берлінських музеїв "Jahrbuch der Berliner Museen", що охоплювала публікацію

¹ The International Scholarship Program at the Staatliche Museen zu Berlin — Preußischer Kulturbesitz.

та детальний опис найбільш репрезентативних 14 предметів із музейної колекції з фотографіями й детальними кресленнями кожного експоната (Chechulina 2023a).

Після успішного виконання попереднього аналізу колекції було вирішено продовжити проєкт та скласти науковий каталог всієї колекції аттичного чорнолакового посуду із Старого музею, а також найбільш вдалим імітацій аттичного посуду. Ця ініціатива стала можлива за підтримки Мистецької фундації Ернста фон Сіменса (Ernst von Siemens Kunststiftung), що фінансувала проєкт упродовж 2023–2024 років.

Отже, для подальшого аналізу та публікації в каталозі було відібрано 156 предметів. Найважливішим критерієм була належність до аттичного виробництва чи до предметів, які можна схарактеризувати як наслідування аттичного стилю, або до т. зв. псевдоаттичного посуду. На сучасному етапі дослідження готується до друку повний каталог посуду, що включає текстову та ілюстративну частину. У виданні будуть представлені 136 аттичних і 20 неаттичних предметів, які охоплюють кераміку зі сховища та музейної експозиції. Серед античних виробів є італійські імітації (переважно кампанські та апулійські) і один беотійський кратер. Детальний опис кожного експоната включає інформацію про його тип, підтип чи варіант, місце знахідки та попереднього власника (якщо відомо), розміри, характери глини, покриття, морфологію, характеристики оздоблення, датування й близькі паралелі в інших колекціях. Крім детального опису кожного об'єкта, видання буде містити вступну частину, що розкриває технологічні особливості й характеристики цього виду посуду. Також буде запропоновано схему, за якою на основі візуальної експертизи посуду можна відрізнити аттичне виробництво від його імітації. Увесь матеріал розділено на групи й типи за морфологічними ознаками. Детальному опису кожного експоната передуює опис форми й типу, до якого він належить, його морфологія, датування та призначення.

Одним із перших завдань при аналізі колекції було саме відрізнити аттичне виробництво від інших центрів — як італійських, так і малоазійських, що виробляли дуже схожі вироби — імітації афінських оригінальних посудин. В англійській літературі це явище позначають терміном *Atticising* (Chechulina 2023a, p. 7-8).

Термін «аттизація» стосується посуду місцевого виробництва, який нагадує аттичну кераміку, зазвичай виготовлений із місцевих ма-

теріалів, але імітує загальний аттичний дизайн. Такі посудини часто не мають певних дрібних деталей, характерних для аттичного виробництва, та іноді вважаються «дешевшими заміниками», що ще раз демонструє великий попит на автентичні аттичні вироби у більш віддалених від Аттики регіонах (Berlin, Lynch 2002, p. 167, 168; Kotitsa 2013, S. 67, 68).

Чорнолаковий посуд виготовляли в Єгипті, на Кіпрі, в Леванті, Іспанії — на територіях, що відчували на собі доволі відчутний вплив грецької культури (Hayes 1984, p. 2). Звісно, чорнолаковий посуд виготовляли і в Малій Азії. Проте найбільшого успіху в імітації аттичних ваз набули саме південно-італійські майстри.

Майстерні Південної Італії виготовляли чорнолаковий посуд упродовж 430 рр. до н.е. — I ст. до н.е. (Hayes 1984, p. 1, 21; Di Giuseppe 2012). Ця кераміка була настільки близька до аттичної, що, можливо, вона й була виготовлена аттичними майстрами, проте з місцевої сировини. Керамісти могли або іммігрувати до Італійського півострова в пошуках нового місця роботи, або навчили місцевих майстрів секретів свого ремесла (MacDonald 1981, p. 159).

Етруски були одними з найактивніших покупців аттичних виробів у VI–V ст. до н.е. Афінські гончарі виготовляли найкращі зразки для італійського ринку на замовлення заможних споживачів. Незмінна популярність афінської кераміки для етрусків помітна навіть при уважному розгляді античної колекції Берлінського музею. Більше половини колекції було знайдено в Етрурії (найімовірніше, саме в похованнях). Коштовна афінська кераміка була основною частиною поховального інвентаря в багатих етрусських гробницях (Rizzo 1990). Отже, така популярність і попит на афінські вироби спричинила появу місцевих, більш дешевих аналогів. Із часів Пелопоннеської війни південно-італійські майстри почали створювати імітації афінської кераміки, які мали високу якість і навіть могли конкурувати з оригіналами. Але, незважаючи на це, афінський експорт продовжувався в тих самих обсягах до середини IV ст. до н.е. (Hayes 1984, p. 21).

Зауважимо, що не завжди без подальшого аналізу елементного складу глини й покриття є можливість визначити, чи справді кераміка походить з Аттики. При цьому слід звертатись до певних візуальних показників посуду. Звісно, у цьому випадку важливу роль у відмежуванні аттичного матеріалу від неаттичного відіграва-

тиме контекст знахідок. Що стосується музейних колекцій, то, на жаль, лише зрідка можна здобути інформацію про точне місце знахідки або інші важливі відомості, тому в першу чергу розглядаються візуальні ознаки.

Отже, аттичний чернолаковий посуд має кілька важливих характеристик, які дозволяють чітко виокремити його серед усього гончарного посуду. Це, зокрема, характер сировини, унікальне покриття, складна система орнаменталізації та морфологічні особливості (див.: Chechulina 2024, с. 30-36).

Афінська класична кераміка зазвичай виготовлялася з високоякісної помаранчево-коричневої чи бежевої глини. Місця видобутку таких глин розташовані поблизу Афін. Вони належать до категорії вторинних глин і свій характерний відтінок отримують завдяки домішкам заліза. Саме цю глину вважають найпридатнішою для виготовлення чернолакового посуду, оскільки вона дуже пластична й добре тримає форму. Крім того, аттична глина славиться своєю чистотою та дрібнозернистим складом, що його легко можна побачити при наявності невеликих сколів (Jones 2021, р. 98-99).

Наступний критерій при визначенні походження вази — характер оздоблення її поверхні. З кінця VI до кінця V ст. до н.е. афінські майстри розробили чернолакове покриття, яке характеризується тонким, блискучим чорним глянцем, що й стало візитівкою аттичних майстерень (Aloupi-Siotis 2020; Jones 2021, р. 98-101).

Аттична кераміка дещо відрізняється від своїх італійських імітацій і за формою. Класичні форми мають тенденцію до заокруглення, без характерних для металевих виробів гострих кутів і тонкостінних конструкцій. Вази, як правило, складнопрофільовані й охайно сформовані. У них чітко простежуються певні стандарти форми — однакова товщина стінок, однаковий розмір діаметрів вінець і донець, кільцевих піддонів тощо (Hayes 1984, р. 21). Маленькі деталі посудин виготовлялись за шаблонами, що демонструє певну серійність виробництва.

Ще однією особливістю аттичного посуду є оздоблення зовнішньої сторони донець. Часто вона вільна від покриття та специфічно декорована. Зазвичай це центральне коло або крапка та різна кількість концентричних кіл навколо. Додатковою ознакою є також використання врізаних або просто вільних від покриття ліній, стрічок по посудині, що підкреслює певні морфологічні деталі вази, як-от місця з'єднання різних її

частин. Відрізняється також і характер штампованого орнаменту. Аттичні штампи, як правило, точно й охайно виконані, з чітко відбитими деталями та елементами композиції. В орнаменталізації посуду також існувала стандартизація, рідко можна побачити унікальні штампи. Зазвичай це були поєднання в різних комбінаціях уже відомих елементів, таких як пальметки, ови, лотоси, меандри тощо. Отже, поєднання всіх зазначених характеристик керамічного посуду, а саме сировини, системи її обробки та декору, дозволяють доволі чітко визначити належність вази саме до аттичного центру виробництва, не вдаючись до додаткових аналізів.

Натомість посуд, виготовлений у майстернях Південної Італії, має низку додаткових характеристик, за якими можна визначити ці центри виробництва, навіть коли гончарі намагались точно імітувати аттичну вазу. Перше, на що слід звертати увагу, — характер тіста. Глина з Південної Італії дещо схожа на афінську, проте при випалюванні має більш блідий помаранчево-червоний колір через нижчий вміст заліза в ґрунті. Хоч італійська глина імітує колір аттичної, вона не має характерного для неї теплого відтінку (Блаватский 1954, с. 22-26; Di Giuseppe 2012, р. 2). Нерідко південно-італійські майстри додатково покривали незафарбовані ділянки червоним ангобом, щоб приховати цю різницю. Характер чернолакового покриття також дещо відрізняється на італійських імітаціях. Зазвичай йому бракує блиску та інтенсивності афінського «лаку». Він, як правило, має менш яскравий і глибокий колір, у порівнянні з аттичним (Trendall 1982, р. 17). Також можуть бути й інші відтінки покриття — синій, оливковий, сірий. Іншою характерною особливістю південно-італійських центрів є використання чернолакового покриття, яке має дуже глибокий дзеркальний, майже металевий блиск, що значно полегшує визначення центру виробництва. Звісно, важливо пам'ятати, що колір та якість покриття також напряму залежить від вправності майстра й дотримання ним технології і температури випалювання.

Традиційно італійські гончарі запозичували й форму посуду аттичних оригіналів, проте надавали йому певних особливостей, дотримуючись простоти у профілях, порівняно з аттичними вазами. Специфікою італійського виробництва є також наслідування елементів форм металевих виробів. Наприклад, деякі італійські вази мають зайві у функціональному плані жолобки, стрічки або інші рельєфні деталі, які

імітують металеві вироби. Для останніх це технологічна потреба, тоді як для керамічного посуду такі додаткові елементи є лише декором.

Оздоблення чорнолакових італійських ваз, хоч і доволі схоже на аттичне, також має характерні особливості. Так, орнаментация по зовнішній стороні денця або взагалі відсутня в італійських посудинах, або зроблена дуже неохайно, нашвидкуруч. Крім того, денце зазвичай має додатковий шар покриття багряно-червоного тону, що дуже відрізняється від подібного червоного покриття аттичних ваз. Відмінності має і штампований орнамент на посуді, з неканонічними для аттичних стандартів схемами, але відповідний смакам місцевих покупців (Hayes 1984, p. 43). Імовірно, такі самі тенденції були і в інших видах ремесла та мистецтва. Таким чином, за макроскопічними ознаками можливо відрізнити аттичний матеріал від дуже близьких його імітацій.

Наступним етапом аналізу колекції став поділ посуду за морфологічними ознаками на «відкриті» та «закриті» форми. Така типологія в основному базується на морфології, проте відображає й функціональні аспекти використання керамічного посуду. Відповідно до загальноприйнятої типології афінської агори (Sparkes, Talcott 1970), спочатку були проаналізовані відкриті форми. Це насамперед посудини, що їх використовували для споживання рідини, у першу чергу вина (киліки, скіфоси, канфари), а потім — для зберігання та споживання їжі (тарілі, блюда на ніжці, миски й солонки). Посуд відкритого типу складає 60 % всієї колекції, включаючи як посуд для пиття, так і для споживання їжі.

Другу групу склав посуд закритого типу, що включає посудини для зберігання вина, води та олії (ойнохої, пеліки, лекіфи, аски тощо). Ця частина складає 38 % всього загалу колекції. Окрему групу експонатів становить посуд спеціального призначення — лекани й піксиди; як відомо, їх використовували для зберігання різноманітних дрібничок, косметики, ювелірних виробів тощо. Кераміка спеціального призначення склала найменший відсоток від усієї колекції чорнолакового посуду — 2 %, що є звичним для великих археологічних і музейних колекцій.

Результати

Для цієї статті були відібрані найцікавіші приклади з усіх груп музейного зібрання, що походять саме з території Північного

Причорномор'я. Посуд для пиття вина представлений скіфосом і чотирма киліками. Посуд для споживання й зберігання їжі представлено двома мисками та блюдом на ніжці; для зберігання олії — одиничним лекіфом.

Колекція аттичного чорнолакового посуду з Старого музею має небагато експонатів, що походять із берегів Чорного моря. Крім того, через втрачену музейну документацію не завжди можна простежити шлях певної вази від місця виявлення до сховища музею. Таким чином, за наявними свідченнями інвентарних книг, лише дев'ять експонатів із певністю можна віднести до тих, що були знайдені на території Північного Причорномор'я, і саме тому цікаво простежити їхній шлях від місця знахідки до Берлінського музею.

Чотири предмети походять із колекції О. Мерле де Массану (Merle de Massonneau), банкіра, який володів значною збіркою раритетів у Криму на початку ХХ ст. У 1907 р. Берлінський музей придбав у нього багато старовинних предметів із території тодішньої Російської імперії (Kästner 2002, S. 139; Chechulina 2023a, p. 12).

Два предмети належали до колекції німецького археолога Т. Віганда (Theodor Wiegand), який працював у берлінських музеях на посаді «іноземного директора» в Константинополі. Протягом своєї наукової кар'єри він провів для музею багато археологічних досліджень у кількох регіонах античного світу (Kästner 2002, S. 139; Chechulina 2023a, p. 9). Деякі предмети з його колекцій, зокрема й ті, що представлені у статті, були знайдені на території Північного Причорномор'я, зокрема в Ольвії Понтіїській. Вони були придбані 1918 р. на півдні Російської імперії (територія сучасної України).

Ще три предмети з Північного Причорномор'я належали до колишньої колекції П. Бекера (Paul Becker). Вони були знайдені в Ольвії та інших містах регіону і придбані для музею у 1882 р.

Якщо детальніше розглянути експонати, що походять із території Північного Причорномор'я, стає зрозуміло, що кожен із них заслуговує на особливу увагу.

Окрасою колекції є аттичний скіфос (інв. № 30848; рис. 2). Він належить до небагатьох екземплярів античної колекції музею, про який точно відомо його походження та місце знахідки. Так, згідно з музейною документацією, вазу було знайдено в Ольвії Понтіїській. До колекції Старого музею скіфос потрапив у

1918 р. завдяки співробітникові Берлінського музею Т. Віганду. Його було придбано на аукціоні на півдні тодішньої Російської імперії.

Скіфос належить до типу «А» аттичного виробництва. За аналогічними матеріалами він датується в межах 470–460 рр. до н.е. (Bielefeld 1959, pl. 80: 3; Sparkes, Talcott 1970, p. 259, no. 342; Knigge 1976, S. 147, pl. 36: 8; Bazant et al. 1997, pl. 89: 1, 5; Schreiber 1999, p. 243). Посудина має стандартні для свого типу розміри: 10,3 см у висоту, 14,2 та 9,5 см у діаметрі вінець та денця відповідно. Скіфос доволі добре зберігся, незважаючи на догіпсовані обидві ручки посудини та численні подряпини на стінках, вінцях і ніжці, що засвідчують активне використання форми. Скіфос виготовлений із дрібнозернистої помаранчево-коричнуватої глини, характерної саме для аттичних покладів. Чернолакове покриття неоднорідне, з одного боку червоного та коричневого кольору, що є наслідком помилок у процесі випалювання. Зовнішня сторона денця вільна від покриття, декорована чорною смугою по внутрішній стороні кільцевого піддона, що також є характерною ознакою як для цього типу посуду V ст. до н.е., так і аттичного виробництва загалом.

Скіфос відрізняє не стільки морфологія його форми, що є стандартною, як додатковий декор по тілу посудини. Попід вінцями йде вирізаний напис, який, найімовірніше, вказує на власника посуду. На ньому написано «ΙΣΜΗΝΣΕΙΜΙΚΥΛΙΧ», що означає «Я - килік Ісмєні». Також на денці скіфоса є графіті: дві перехрещені лінії та коло з крапкою всередині, що було поширене в усьому античному світі і може означати певний захисний символ (Папанова, Дятроптов 2017, с. 87-90, № 21, 26, 33). Крім того, «ХО» можна інтерпретувати як монограму з «Х» та «О», проте вони прокреслені окремо, тому це менш імовірно. А оскільки на посудині вже є напис, який вказує на ім'я власника скіфоса, він не повинен мати ще одного такого підпису. Отже, можна припустити, що це комерційний товарний знак, оскільки «Х» окремо також може означати звичайний товарний символ (Johnson 1979, p. 207, 214).

Наступний цікавий об'єкт із колекції музею — скіфосоподібний килік із масивними стінками (інв. № F 2784; sup-skyphos with heavy walls; рис. 3: 1). Посудина потрапила до музею у 1882 р., вона була викуплена Берлінським музеєм із колекції П. Бекера. Є свідчення, що речі з цієї колекції походять саме з території Північ-

ного Причорномор'я (Furtwängler 1885, S. 787, no. 2784; Hrsg. Kästner, Langner, Rabe 2007, S. 60–61). На цьому ж киліку зазначено місце знахідки «Ольвія», тож можна припустити, що, скоріше за все, ця посудина також походить саме з Ольвії Понтійської. За аналогічними знахідками, килік належить до аттичного виробництва початку IV ст. до н.е. (Alexandrescu 1978, p. 87, pl. 65: 561; Sparkes, Talcott 1970, p. 280, no. 621, fig. 6 (за формою); p. 278, no. 597, 603, pl. 26: 55 (за орнаментом); Schreiber 1999, p. 244; Knigge 2005, S. 150, cat. no. 299, fig. 38, pl. 83; Blonde 2007, p. 12-13, pl. 5: 4, 5).

Килік має стандартні розміри: 6,5 см у висоту, 13 см у діаметрі вінець, 6,5 см у діаметрі денця. Форма доволі погано збережена, відсутня одна ручка, частина тулуба була догіпсована. Колір глини темний, помаранчево-коричневий. Покриття на чаші має матовий, тьмяний чорний колір, майже відшарований з одного боку посудини. Зовнішня сторона денця вільна від «лаку», прикрашена трьома концентричними колами; скоріше за все, вона була додатково вкрита червоним ангобом, який із часом змився. Внутрішня сторона ніжки має чернолакову стрічку.

Усередині киліка добре зберігся штампований орнамент, що складається з маленького кола з ов, оточених чотирма з'єднаними пальметками. Проте штамп нанесено доволі неохайно, що характерно для киліків IV ст. до н.е. Цікаво, що саме цей тип киліків часто імітували в південно-італійських майстернях (Breitenstein, Johansen 1955, p. 236, pl. 288: 5).

У музейній колекції є ще один скіфосоподібний килік із масивними стінками, який також походить із території Північного Причорномор'я. Килік (інв. № V. I. 4982,61; рис. 3: 2) було знайдено на Півдні Росії. Його було викуплено на аукціоні в Ялті 14 червня 1907 р. у відомого колекціонера Мерле де Массану (Hrsg. Kästner, Langner, Rabe 2007, S. 67, no. 26; Chechulina 2023a, p. 12, 13, fig. 5a–d).

Посудина має подібні до попередньої форми та розміри: 6,8 см у висоту, 13,5 см та 7 см у діаметрі вінець та ніжки. Килік добре зберігся, виготовлений із типової дрібнозернистої помаранчево-червоної глини. Має блискуче чорне покриття. Зовнішня сторона денця не зафарбована, декорована крапкою та чотирма концентричними колами. Крім того, місце з'єднання тулуба з ніжкою також додатково позначене вільною від покриття лінією. Всередині киліка міститься штамп — п'ять з'єднаних

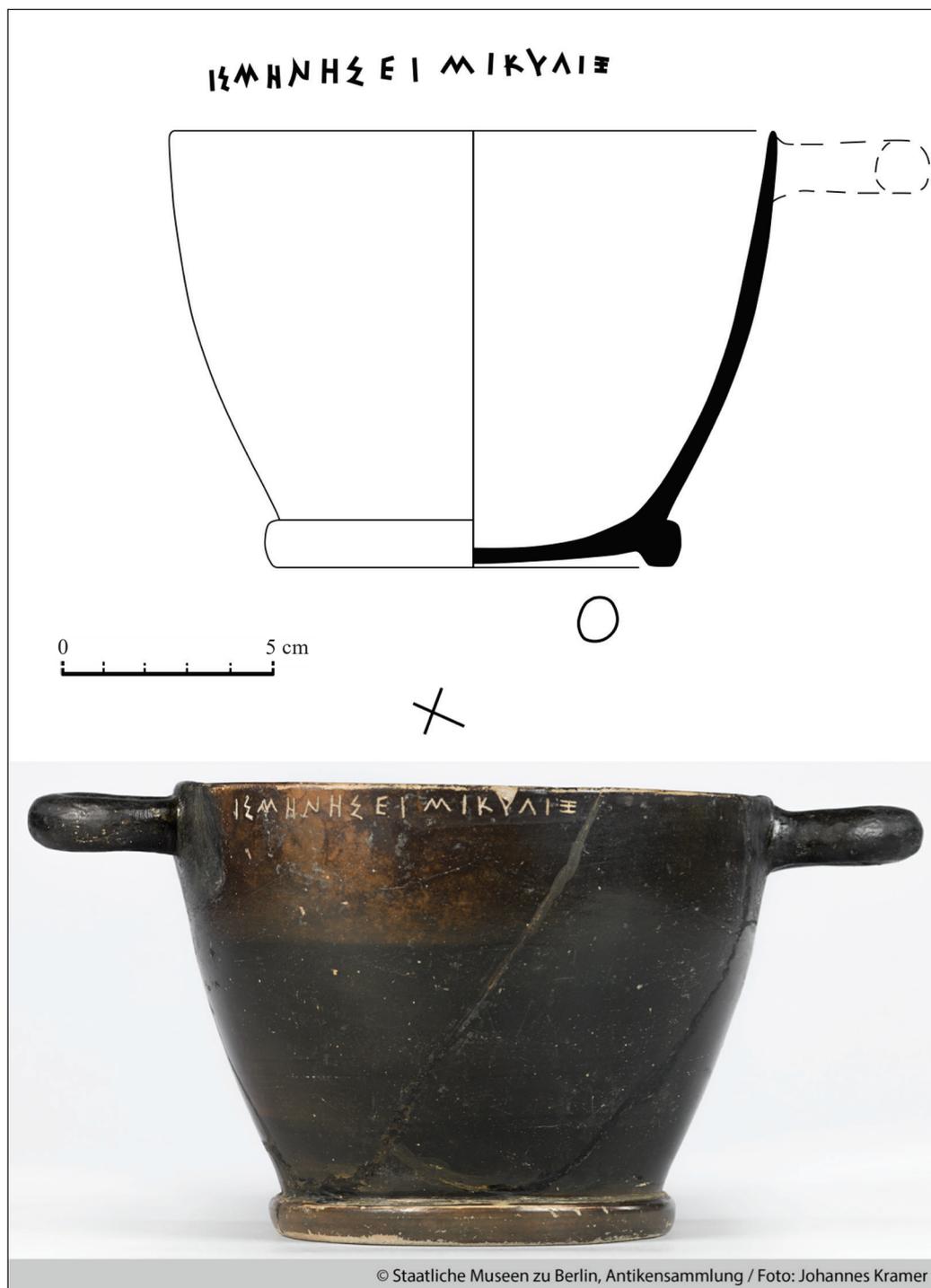
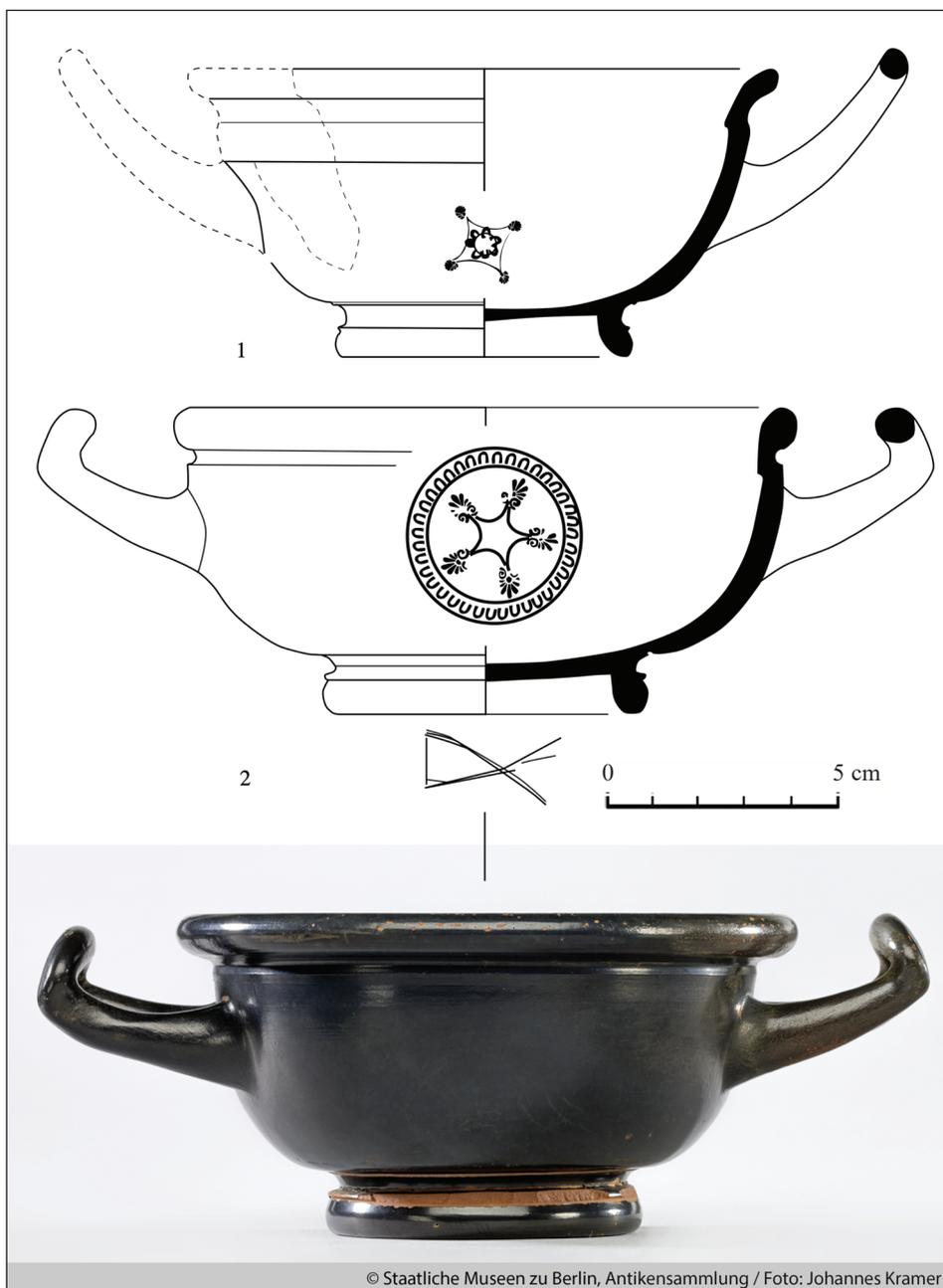

Рис. 2. Скіфос, інв. № 30848. Фото Й. Крамера, креслення авторки
 Fig. 2. Skyphos inv. no. 30848. Photo by J. Kramer, drawing by the author

між собою пальметок у колі з ов. Цікаво, що покриття майже відсутнє по самому штампі (відшарувалось із плинном часу), що робить його ще більш чітким та видимим. Ще однією особливістю посудини є графіті на денці — у вигляді петлі, створене простими ламаними лініями, що, ймовірно, слугує маркуванням продавця. Датується килік, за близькими аналогія-

ми, в межах 410–380 pp. до н.е. (Sparkes, Talcott 1970, p. 279, no. 618, pl. 55; Alexandrescu 1978, p. 87, pl. 65: 561; Bazant et al. 1997, p. 28, pl. 66: 3, 7; Blonde 2007, p. 12-13, pl. 5: 4, 5; Braunova, Cadik, Dufkova 2000, p. 42, pl. 26: 4–6).

Із колекції Мерле де Массану також походить килік на кільцевому піддоні (інв. № V. I. 4982,103; stemless with inset lip;

© Staatliche Museen zu Berlin, Antikensammlung / Foto: Johannes Kramer

Рис. 3. Скіфосоподібні килики з масивними стінками: 1 — інв. № F 2784; 2 — інв. № V. I. 4982,61. Фото Й. Крамера, креслення авторки

Fig. 3. Cup-skyphoi with heavy walls: 1 — no. F 2784; 2 — no. V. I. 4982,61. Photo by J. Kramer, drawing by the author

рис. 4: 1). Імовірно, його було викуплено разом з іншими предметами подібних інвентарних номерів на аукціоні в Ялті.

Килик добре зберігся, майже не пошкоджений, за винятком незначних потертостей всередині чаші та на ручках. Одна ручка була відреставрована. Глина, з якої виготовлена чаша, має типовий червоно-помаранчевий колір, покриття насиченого блискучого чорного кольору, темного всередині. Морфологія форми типова для цього типу посуду: неглибока чаша, кільцевий

піддон та дві горизонтальні ручки, що піднімаються вище рівня вінець. Килик має такі розміри: 4,5 см у висоту, 15,7 см у діаметрі вінець і 8,5 см у діаметрі ніжки.

Панелі ручок, зовнішня й опорна поверхні ніжки залишені без покриття, натомість внутрішня сторона ніжки декорована чорною стрічкою. Зовнішня сторона денця також не зафарбована, декорована двома невеликими колами. Указані ділянки були додатково покриті шаром червоного ангобу. Форма за аналогічними мате-

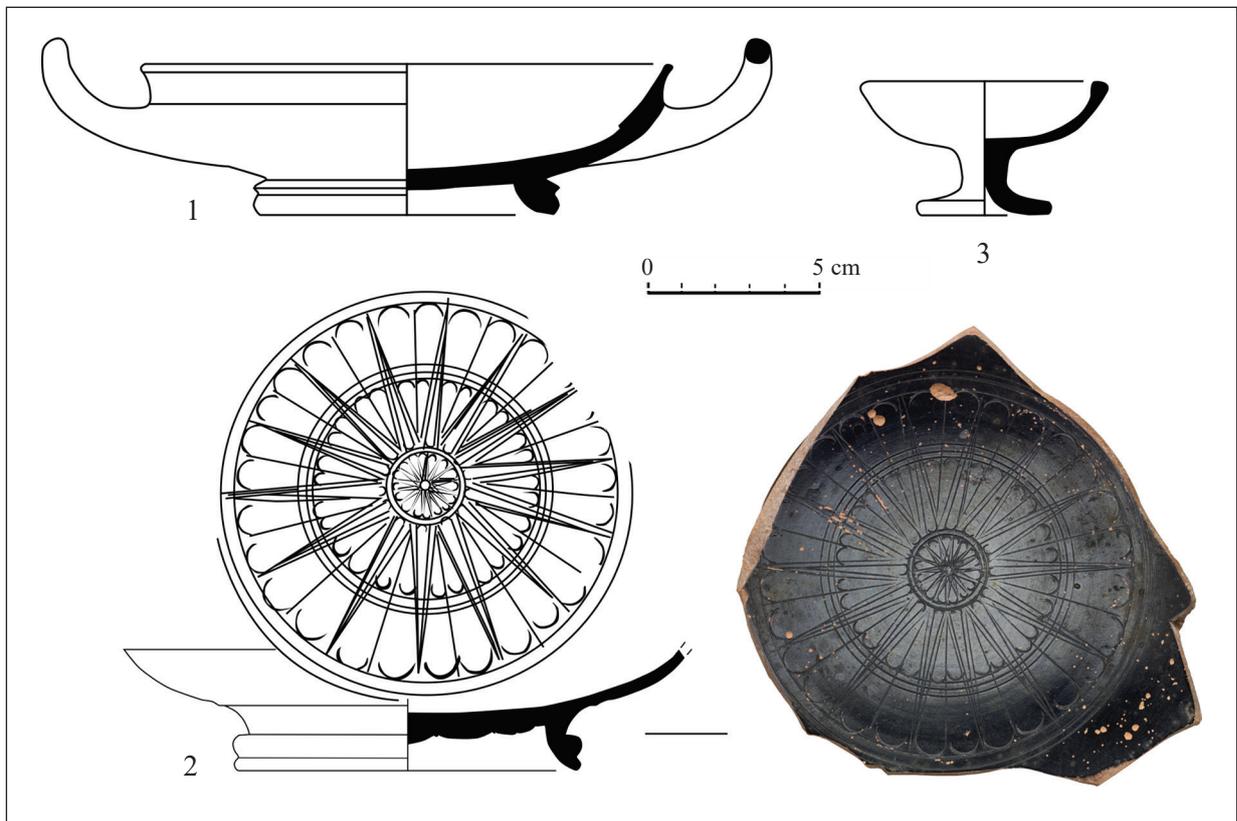

Рис. 4. Аттичний чорнолаковий посуд: 1 — килик на кільцевому піддоні, інв. № V. I. 4982,103; 2 — килик «витонченого стилю», інв. № 30853; 3 — маленьке блюдо на ніжці, інв. № F 2753

Fig. 4. Attic black-glazed ware: 1 — stemless, inv. no. V. I. 4982,103; 2 — a stemless kylix, delicate class, inv. no. 30853; 3 — a small stemmed dish, no. F 2753

ріалами датується в межах 480–450 рр. до н.е. (Pellegrini 1900, p. 67, no. 387; Beazley 1927, pl. 48: 2; Bielefeld 1959, pl. 80: 8; Sparkes, Talcott 1970, p. 268, no. 469, 471, fig. 5, pl. 22; Hayes 1984, p. 24–25, no. 36; Schreiber 1999, p. 151)

Наступний предмет із колекції музею — килик «витонченого стилю» (інв. № 30853, stemless, large, delicate class type; рис. 4: 2). За інвентарними описами музею, килик також походить із «півдня Росії». Його було куплено у 1918 р. у Т. Віганда.

На жаль, збереглася лише придонна частина посудини, що має стандартні розміри: 11,2 см у діаметрі денця та 3,3 см збереженої висоти. Покриття килика має чорний блискучий колір, червоний з одного боку внаслідок помилок при випалюванні. Денце має численні сліди від використання, подряпини. Внутрішню частину чаші прикрашає витончений орнамент. Він складається з трьох рівнів геометричного штапованого мотиву. Від центру: маленьке коло; ряд променів, що завершуються півколами; два кола; наступний ряд більших за розміром променів із півколами наприкінці; посередині більших променів розташовані ще три

кола, що ділять орнамент на дві частини, формуючи ще один рівень мотиву з додатково нанесеними півколами (рис. 4: 2). За характером орнаменту та аналогічними матеріалами форма датується в межах 450–425 рр. до н.е. (Bielefeld 1959, pl. 80: 9; Brommer 1959, S. 46, pl. 88: 1, 3; Gropengiesser 1970, S. 71–72, pl. 181: 2; Sparkes, Talcott 1970, p. 269, no. 484 (за формою), no. 490 (за штампом), fig. 5, pl. 50).

Блюдо на ніжці (інв. № F 2753; рис. 4: 3, stemmed dish, small, with convex walls) належить до типу маленьких блюд з опуклими стінками. Предмет було викуплено з колекції П. Бекера в 1882 р. Конкретне місце знахідки невідоме, проте є згадка, що його було знайдено на узбережжі Чорного моря (Furtwängler 1885, p. 784, no. 2753).

Блюдо має висоту 5,1 см, діаметр вінець 9,2 см, діаметр ніжки 5 см. Доволі добре збережене, воно було виготовлене з помаранчево-червоної глини. Покриття має блискучий чорний колір ззовні, проте тьмяний зсередини. Блюдо має плоскі, ледь заокруглені та потовщені до краю вінця. Чаша переходить у короткий стовбур, що завершується кільцевою ніжкою.

Зони, вільні від покриття, є на зовнішній опорній стороні ніжки та внутрішній частині конуса стовбура. Зсередини ніжка декорована чорною стрічкою. За аналогічними матеріалами блюдо на ніжці датується в межах 490–460 рр. до н.е. (Sparkes, Talcott 1970, p. 305, no. 982, pl. 35; Μυλωνάς 1975, p. 32, pl. 195, no. 36, 37; Knigge 1976, S. 126, pl. 82, no. 153.1).

Ще один об'єкт, що походить із колекції Мерле де Массанау, — миска з увігнутими вінцями (bowl with incurving rim; інв. № V. I. 4982,62; рис. 5: 1). Її, як і інші експонати, було придбано на аукціоні в Ялті 14 червня 1907 р.

Миска збереглася майже повністю неушкодженою, за винятком маленьких сколів по ніжці. Вона була виготовлена з дрібнозернистої помаранчевої глини, покриття має блискучий чорний колір, з оливковим та сірим відтінками в окремих місцях. Посудина невеликих розмірів: 5,1 см у висоту, 14,7 см у діаметрі вінець та 9,8 см у діаметрі ніжки. Миска має характерну кільцеву ніжку, пласку та скошену знизу, а також товсті, розширені стінки й вінця, що загинаються всередину. На денці миски центральне конусоподібне потовщення. Також цікаво, що на одній стороні стінки є невеликий дефект — потовщення, яке можна вважати певною помилкою при формуванні посудини.

Місце з'єднання самої миски та ніжки позначене врізаною лінією без покриття. Увігнута поверхня опори ніжки прикрашена по краях двома лініями без лаку. Посудина має витончений штампований орнамент всередині миски. Він складається з потрійного широкого кола з насічок, ряду 14 з'єднаних пальметок, кола та спіралі, оточеної овами. На зовнішній стороні денця нанесене графіто, — ймовірно, ініціали власника («П»). За паралелями з інших колекцій миска датується 400–350 рр. до н.е. (Sparkes, Talcott 1970, p. 295, no. 826, fig. 8 (за формою); p. 293, no. 805, pl. 58 (схожий штампований орнамент)).

Наступний експонат колекції — маленька тонкостінна миска (інв. № F 2754; рис. 5: 2, small bowl, later and light type), яка також походить із колекції П. Бекера. Вона була придбана музеєм в 1882 р. У музейній документації місце знахідки значиться як Ольвія (Furtwängler 1885, S. 784, no. 2754). Цілком імовірно, що малась на увазі саме Ольвія Понтійська, адже відомо, що більшість предметів із колекції П. Бекера походить саме з Північного Причорномор'я.

Форма повністю збереглася, має 2,7 см у висоту, 9 та 6 см у діаметрі вінець та ніжки. Миска

була виготовлена з дрібнозернистої помаранчево-червоної глини. Покриття в основному має матово-чорний колір, в окремих місцях лак відшарувався. Також на мисці є численні подряпини та потертості. Форма має маленьку кільцеву ніжку, з додатковою сходиною по зовнішній стороні денця; неглибока чаша завершується підокруглими вінцями. Опорна частина ніжки й денце вільні від покриття. Останнє додатково прикрашене крапкою і двома концентричними колами, також чорною стрічкою по внутрішній стороні ніжки. Крім того, на денце нанесене графіто, що, ймовірно, слугувало якимось захисним символом або торговою маркою. Маленька миска датується в межах 425–380 рр. до н.е. (Sparkes, Talcott 1970, p. 298, no. 870, fig. 9 (за формою); p. 281, no. 644, fig. 22 (графіто); Wisseman 1989, p. 32, pl. 35: 2; Kunze-Götte, Tancke, Vierneisel 1999, S. 98, no. 383.8, fig. 3, pl. 65: 6; Braunova, Cadik, Dufkova 2000, p. 47, fig. 23: 5, pl. 29: 4; Knigge 2005, S. 138, no. 213, fig. 46, pl. 73).

Кераміка для зберігання олії представлена в статті чорнолаковим арибалічним лекіфом (lekythos, small squat type; інв. № V. I. 4982,64; рис. 5: 3). Експонат походить із колекції Мерле де Массанау і також був придбаний на аукціоні 1907 р. в Ялті. Місце знахідки лекіфа було позначене як Керч або Пантікапей (Chechulina 2023a, p. 15, 17, fig. 9: a, b).

Форма збереглася повністю. Має 8,1 см у висоту, 2,6 см у діаметрі вінець та 4,7 см у діаметрі ніжки. Лекіф було виготовлено з дрібнозернистої помаранчево-червоної глини, покриття глибокого блискучого чорного кольору, частково відшароване. Зовнішня частина денця вільна від покриття. Стінки лекіфа прикрашені складним штампованим орнаментом, доволі рідкісним для закритих типів посуду. Перша частина орнаменту йде по під шиєю, на плічках посудини — ряд із 10 перевернутих пальметок. Основний декор нанесено по центральній частині стінок. Ряд із 16 глибоко вдавлених пальметок, дві паралельні лінії із рядом лотосів між ними та ще один ряд із 21 перевернутої пальметки під лініями (рис. 5: 3). Цікавим елементом є лотоси, що мають доволі незвичну форму: три вертикальні пелюстки правильної форми, дві горизонтальні пелюстки, стовбур квітки, що за формою нагадує подвійне серце, та дві волоти, які імітують листя квітки по під нею. За формою, декором та аналогічними формами з інших колекцій лекіф датується в

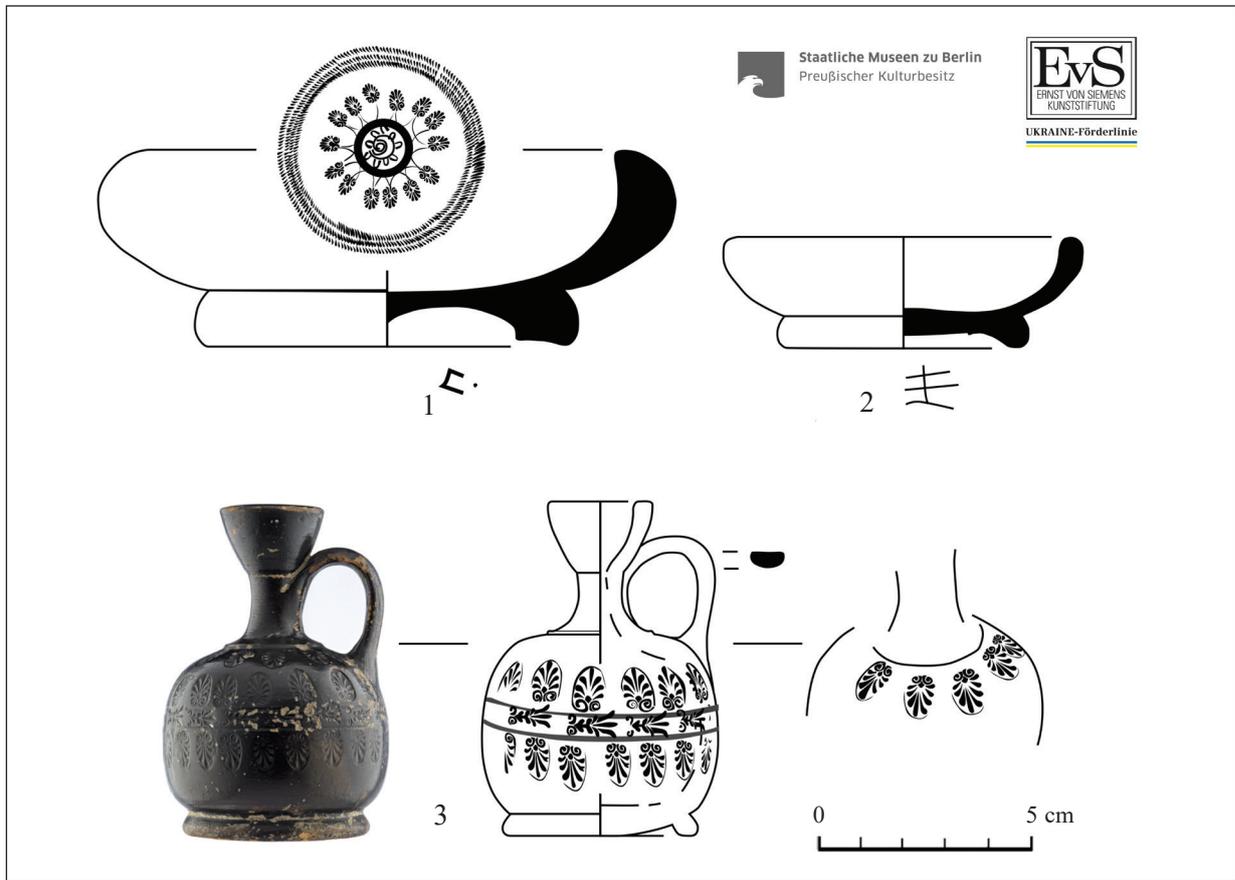

Рис. 5. Аттичний чорнолаковий посуд: 1 — миска з увігнутими вінцями, інв. № V. I. 4982,62; 2 — маленька миска, інв № F 2754; 3 — арибалічний лекіф, інв. № V.I. 4982,64

Fig. 5. Attic black-glazed ware: 1 — a bowl with incurving rim no. V. I. 4982,62; 2 — a small bowl no. F 2754; 3 — a squat lekythos no. V. I. 4982,64

межах 425–400 рр. до н.е. (Sparkes, Talcott 1970, p. 316, no. 1137, pl. 38; Busing-Kolbe 1977, S. 85, pl. 40: 3; Schreiber 1999, p. 178).

Висновки

Отже, античне зібрання Старого музею представляє майже всі відомі типи аттичного чорнолакового посуду від пізньої архаїки до раннього еллінізму. Обрані для статті об'єкти демонструють набір посуду періоду 490–350 рр. до н.е., який охоплює проміжок часу понад 100 років гончарного виробництва. Ця вибірка матеріалів розкриває майже всі технологічні аспекти виробництва кераміки, охоплюючи різні способи декорування, такі як вирізні та штаповані складні орнаменти.

До того ж ці посудини зберегли можливі способи маркування кераміки. Перш за все, це напис — оголошення права власності, один із найпопулярніших мотивів давньогрецьких написів. По-друге, це комерційні графіті, торгові

марки та охоронні символи. Усі ці дрібні технологічні й декоративні деталі свідчать про глибоку турботу та увагу до кожної посудини, при її виготовленні та використанні.

Наведені у статті експонати Берлінського музею, що походять із території Північного Причорномор'я, становлять неабиякий інтерес у різних аспектах. По-перше, ці матеріали ще не були належним чином опубліковані в науковій літературі. Наша стаття, як і подальша публікація повного каталога виробів, дасть змогу як вітчизняним, так і іноземним дослідникам дізнатися про частину, як вважалося, втраченого, матеріалу, що походить із території Північного Причорномор'я. Ця невелика кількість музейних предметів, що містить дані про місце їх знахідки, значно розширює свідчення про всю колекцію загалом. Незважаючи на відсутність більш детального археологічного контексту чи інформації про експонати, такі артефакти, що походять із території України і зберігаються в закордонних музейних колекціях, заслуговують на всебічний аналіз та публікацію.

По-друге, згадані в дослідженні предмети є взірцем аттичної майстерності і мають важливе значення для загальносвітової збірки аттичної кераміки. У статті представлено як відкриті, так і закриті форми посуду, зі складним штампованим орнаментом та різними видами написів на ньому. Це демонструє багатофункціональність давньогрецького посуду, який має не лише утилітарне, але й естетичне та сакральне значення.

Сама наявність таких експонатів і колекцій у світових музеях покликана не лише розвивати спільні наукові проєкти, але й зміцнювати відносини між різними науковими інституціями України та світу, а також самих країн, підкреслюючи наше спільне культурне надбання, що потребує вивчення й захисту.

Блаватский, В. 1954. *История античной расписной керамики*. Москва: Издательство Московского Университета.

Папанова, В., Диатроптов, П. 2017. Граффити с пригородных усадеб Ольвии. В: Гаврилюк, Н. О. та ін. (ред.). *Північне Причорномор'є за античної доби*. Київ: ІА НАН України, с. 82-94.

Alexandrescu, P. 1978. *La céramique d'époque archaïque et classique (VII—IV s.)*. Histria, 4. Bucharest: Academiei Republicii Socialiste Romania.

Aloupi-Siotis, E. 2020. Ceramic Technology: How to Characterize Black Fe-based Glass-Ceramic Coatings. *Archaeological and Anthropological Sciences*, 12, 191. <https://doi.org/10.1007/s12520-020-01134-x>

Bazant, J., Bouzek, J., Dufkova, M., Frel, J., Haken, R., Ondrejova, I. 1997. *Corpus Vasorum Antiquorum*. Republique Tcheque, Prague, Universite Charles, 2. Prague: Karolinum.

Beazley, J. D. 1927. *Corpus Vasorum Antiquorum*. Oxford, Ashmolean Museum, 1. Oxford: Clarendon Press.

Berlin, A. M., Lynch, K. 2002. *Going Greek: Atticizing Pottery in The Achaemenid World*. Studio Troica, 12. Mainz am Rein: Verlag Philipp von Zabern.

Bielefeld, E. 1959. *Corpus Vasorum Antiquorum*. Deutschland, Altenburg Staatliches Lindenau-Museum, 2. Berlin: Akademie-Verlag.

Blonde, F. 2007. *Les Ceramiques d'Usage Quotidien a Thasos Au IV S. Av. J.-C.* Etudes Thasiennes, 20. Athens: École française d'Athènes.

Braunova, D., Cadik, C., Dufkova, M. 2000. *Corpus Vasorum Antiquorum*. Republique Tcheque, Pilsen, Musée de La Boheme de L'ouest, 1. Pilsen: Musée de La Boheme de L'ouest.

Breitenstein, N., Johansen, K. F. 1955. *Corpus Vasorum Antiquorum*. Dänemark: Musée National; Copenhagen: Librarie Einar Munksgaard.

Brommer, F. 1959. *Corpus Vasorum Antiquorum*. Deutschland, Schloß Fasanerie, 2. München: C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung.

Busing-Kolbe, A. 1977. *Corpus Vasorum Antiquorum*. Deutschland, Mainz, Römisch-Germanisches Zentralmuseum, 1. München: C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung.

Cechulina, I. 2023a, Attic Black-Glazed Pottery in the Collection of the Antikensammlung. *Jahrbuch der Berliner Museen*, 63, p. 7-24.

Cechulina, I. 2023b. Die Entdeckung Athenischer Keramik Der erste Ansatz zur Erforschung der Schwarzfirnis-Keramik in der Antikensammlung Berlin. *Antike Welt*, 4, S. 68-74.

Подяки

Авторка висловлює подяку директору Старого музею Мартіну Майшбергеру (Martin Maischberger), колишньому директору Андреасу Шоллю (Andreas Scholl) та кураторці античної колекції Ніні Цимерман-Ельсефій (Nina Zimmermann-Elseify) за можливість опрацювати колекцію музею та всебічну підтримку під час дослідження. Проєкт здійснено за підтримки Мистецького фонду Ернста фон Зіменса (Ernst von Siemens Kunststiftung (Ukraine — Förderlinie) та фонду Культурної спадщини Пруссії, Національних музеїв у Берліні (Staatliche Museen zu Berlin — Preußischer Kulturbesitz).

Received 24.07.2024

Cechulina, I. 2024. *From Athens to Olbia Pontica: The Artistry of Black-Glazed Ware*. Kyiv: IA NAS Ukraine.

Di Giuseppe, H. 2012. *Black-Gloss Ware in Italy Production Management and Local Histories*. BAR IS, 2335. Oxford: Archaeopress.

Furtwängler, A. 1985. *Beschreibung der Vasensammlung im Antiquarium*. Berlin: W. Spemann.

Gehrig, U. 1975. *Antiken aus Berliner Privatbesitz*. Berlin: Antikensammlung Berlin.

Gehrig, U., Greifenhagen, A., Kunisch, N. 1968. *Führer durch die Antikensammlung*. Berlin: Staatliche Museen Preussischer Kulturbesitz.

Gropengiesser, H. 1970. *Corpus Vasorum Antiquorum*. Deutschland, Heidelberg, Universität, 4. München: C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung.

Grüßinger, R., Kästner, V., Scholl, A. (Hrsg.). 2011. *Pergamon. Panorama der Antiken Metropole*. Berlin: Michael Imhoff Verlag.

Hayes, J. 1984. *Greek and Italian Black-Gloss Wares and Related Wares in the Royal Ontario Museum*. Toronto: Royal Ontario Museum.

Heilmeyer, W. D. 1988. *Antikensammlung Berlin. Die ausgestellten Werke*. Berlin: Staatliche Museen Preussischer Kulturbesitz.

Johnson, A. 1979. *Trademarks on Greek Vases*. Warminster: Aris and Phillips Ltd; Wiltshire: Teddington House.

Jones, R. 2021. The Decoration and Firing of Ancient Greek Pottery: A Review of Recent Investigations. *Advances in Archaeomaterials*, 2, p. 67-127.

Kästner, U. 2002. Zur Geschichte der Berliner Vasensammlung. In: Bentz, M. (Hrsg.). *Vasenforschung und Corpus Vasorum Antiquorum*. CVA Deutschland, 1. München: C. H. Beck, p. 133-144.

Kästner, U., Langner, M., Rabe, B. (Hrsg.). 2007. *Griechen, Skythen, Amazonen*. Berlin: H. Heenemann GmbH und Co. Berlin.

Knigge, U. 1976. *Der Südhügel*. Kerameikos, 9. Berlin: De Gruyter.

Knigge, U. 2005. *Der Bau Z*. Kerameikos, 17. Munich: Hirmer.

Kotitsa, Z. 2013. Frühhellenistische Keramik aus Pydna. Hinweise auf regionale und überregionale Kontakte. In: Fenn, N., Römer-Strehl, Ch. (eds.). *Networks in the Hellenistic World According to the Pottery in the Eastern Mediterranean and Beyond*. BAR IS, 2539. Oxford: Archaeopress.

- Kunisch, N. 1967. *Alltag der griechischen Antike, Ausstellungskatalog*. Berlin; Wedding: Kunstamt Wedding.
- Kunze-Göttte, E., Tancke, K., Vierneisel, K. 1999. *Die Nekropole der Mitte des 6. Jhs. bis Ende des 5. Jhs. Die Beigaben*. Kerameikos, 7 (2). Munich: Hirmer.
- MacDonald, B. R. 1981. The Emigration of Potters from Athens in the Late Fifth Century B.C. and its Effect on the Attic Pottery Industry. *American Journal of Archaeology*, 85 (2), p. 159-167.
- Μυλωνάς Γεώργιος, Ε. 1975. *Το δυτικόν νεκροταφείον της Ελεσίνας*. Αθήναι: Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Pellegrini, G. 1900. *Catalogo dei vasi antichi dipinti delle Collezioni Palagi ed Universitaria*. Bologna: Museo Civico.
- Rizzo, M. A. 1990. *Le anfore da trasporto e il commercio etrusco arcaico*, 1. Milano: De Lucca.
- Schade, G. (Hrsg.). 1988. *Die Welt der Etrusker, Ausstellungskatalog*. Berlin: Henschelverlag.
- Schone-Denkinger, A. 2014. *Corpus Vasorum Antiquorum*. Deutschland, Berlin, Antikensammlung, 15. Berlin: C. H. Beck.
- Schreiber, T. *Athenian Vase Construction. A Potter's Analysis*. Malibu: The J. Paul Getty Museum.
- Sparkes, B., Talcott, L. 1970. *Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th Centuries B.C.* The Athenian Agora XII. Princeton: The American School of Classical Studies in Athens.
- Trendall, A. D. 1982. Vase-Painting in South Italy and Sicily. In: Hamma, K. (ed.). *The Art of South Italy: Vases from Magna Graecia*. Richmond: Virginia Museum, p. 15-23.
- Wiseman, S. 1989. *Corpus Vasorum Antiquorum*. USA, Urbana — Champaign Illinois, University of Illinois, 1. Mainz: Philipp von Zabern.

Iryna O. Chechulina

PhD, Senior Researcher, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, the Department of Classical Archaeology, ORCID: 0000-0003-3783-6277, chechulina_iryana@iananu.org.ua.

BLACK-GLAZED WARE IN THE COLLECTION OF CLASSICAL ANTIQUITIES OF THE ALTES MUSEUM (BERLIN, GERMANY): PERSPECTIVES FROM THE NORTHERN BLACK SEA REGION

The collection of classical antiquities at the Berlin Museum is considered one of the richest in Europe. Attic ceramics, including black-glazed ware, hold a special place among the numerous artefacts stored in the museum. However, for a considerable period, these items have remained largely unexamined and unpublished by researchers.

During recent project, approximately 200 different objects were analysed, and 156 vases were selected for publication in the future catalogue. Among these are Italian imitations (primarily Campanian and Puglian) and one Boeotian krater. To differentiate Attic ware from its imitations, defining visual features were used, such as the nature of raw materials, black-glazed coating, stamped ornaments, the decoration of the outer surfaces of the bases, and morphological elements of the form.

For publication purposes, the material was categorised into “open” and “closed” forms. The first group (60 %) comprises vessels used for the consumption of wine (cups, skyphoi, kantharoi) and food (plates, stemmed dishes, bowls, and saltcellars). The second group consists of closed-type vessels (38 %), including those used for storing wine, water, and oil (oinochoai, pelikai, lekythoi, askoi, among others). The smallest share consisted of special-purpose vessels, such as lekanides and pyxides (2 %).

The article describes nine objects originating from the Northern Black Sea region. These include a skyphos, cups, bowls, a stemmed dish, and a lekythos. Most of the vessels were acquired by museum staff in the latter half of the 19th century. Additionally, four of these objects were purchased in the early 20th century in the area known then as ‘Southern Russia’, indicating their discovery in the Northern Black Sea region. Two of these vases have clear indications of their places of origin — Olbia Pontica and Panticapaeum in Taurica.

These objects exemplify Attic production and are of significant value among similar materials. Although the vases themselves are standard, mass-produced items, their ornamentation system, unique inscriptions, and graffiti elevate them to the status of the renowned painted ancient vases. Moreover, the publication of these previously unknown and unpublished materials from Ukraine enriches our understanding of the region’s antique artefacts and fosters enhanced scientific cooperation between Ukraine and global museum institutions.

Key words: Attic black-glazed pottery, museum collection, Altes Museum in Berlin, Northern Black Sea region.

References

- Blavatskii, V. 1954. *Istoriya antichnoi raspisnoi keramiki*. Moscow: Izdatelstvo Moskovskogo Universiteta.
- Papanova, V., Diatropov, P. 2017. Graffiti s prigorodnyih usadeb Olvii. In: Gavryliuk, N. O. et al. (eds.). *Pivnichne Prychornomoria za antychnoi doby*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, p. 82-93.
- Alexandrescu, P. 1978. *La céramique d'époque archaïque et classique (VII—IV s.)*. Histria, 4. Bucharest: Academiei Republicii Socialiste Romania.
- Aloupi-Siotis, E. 2020. Ceramic Technology: How to Characterize Black Fe-based Glass-Ceramic Coatings. *Archaeological and Anthropological Sciences*, 12, 191. <https://doi.org/10.1007/s12520-020-01134-x>
- Bazant, J., Bouzek, J., Dufkova, M., Frel, J., Haken, R., Ondrejova, I. 1997. *Corpus Vasorum Antiquorum*. Republique Tcheque, Prague, Universite Charles, 2. Prague: Karolinum.
- Beazley, J. D. 1927. *Corpus Vasorum Antiquorum*. Oxford, Ashmolean Museum, 1. Oxford: Clarendon Press.
- Berlin, A. M., Lynch, K. 2002. *Going Greek: Atticizing Pottery in the Achaemenid World*. Studio Troica, 12. Mainz am Rein: Verlag Philipp von Zabern.

- Bielefeld, E. 1959. *Corpus Vasorum Antiquorum*. Deutschland, Altenburg Staatliches Lindenau-Museum, 2. Berlin: Akademie-Verlag.
- Blonde, F. 2007. *Les Ceramiques d'Usage Quotidien a Thasos Au IV S. Av. J.-C.* Etudes Thasiennes, 20. Athens: École française d'Athènes.
- Braunova, D., Cadik, C., Dufkova, M. 2000. *Corpus Vasorum Antiquorum*. Republique Tcheque, Pilsen, Musée de La Boheme de L'ouest, 1. Pilsen: Musée de La Boheme de L'ouest.
- Breitenstein, N., Johansen, K. F. 1955. *Corpus Vasorum Antiquorum*. Dänemark: Musée National; Copenhague: Librairie Einar Munksgaard.
- Brommer, F. 1959. *Corpus Vasorum Antiquorum*. Deutschland, Schloß Fasanerie, 2. München: C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung.
- Busing-Kolbe, A. 1977. *Corpus Vasorum Antiquorum*. Deutschland, Mainz, Römisch-Germanisches Zentralmuseum, 1. München: C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung.
- Chechulina, I. 2023a, Attic Black-Glazed Pottery in the Collection of the Antikensammlung. *Jahrbuch der Berliner Museen*, 63, p. 7-24.
- Chechulina, I. 2023b. Die Entdeckung Athenischer Keramik Der erste Ansatz zur Erforschung der Schwarzfirnis-Keramik in der Antikensammlung Berlin. *Antike Welt*, 4, S. 68-74.
- Chechulina, I. 2024. *From Athens to Olbia Pontica: The Artistry of Black-Glazed Ware*. Kyiv: IA NAS Ukraine.
- Di Giuseppe, H. 2012. *Black-Gloss Ware in Italy Production Management and Local Histories*. BAR IS, 2335. Oxford: Archaeopress.
- Furtwängler, A. 1985. *Beschreibung der Vasensammlung im Antiquarium*. Berlin: W. Spemann.
- Gehrig, U. 1975. *Antiken aus Berliner Privatbesitz*. Berlin: Antikensammlung Berlin.
- Gehrig, U., Greifenhagen, A., Kunisch, N. 1968. *Führer durch die Antikenabteilung*. Berlin: Staatliche Museen Preußischer Kulturbesitz.
- Gropengiesser, H. 1970. *Corpus Vasorum Antiquorum*. Deutschland, Heidelberg, Universität, 4. München: C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung.
- Grüßinger, R., Kästner, V., Scholl, A. (Hrsg.). 2011. *Pergamon. Panorama der Antiken Metropole*. Berlin: Michael Imhoff Verlag.
- Hayes, J. 1984. *Greek and Italian Black-Gloss Wares and Related Wares in the Royal Ontario Museum*. Toronto: Royal Ontario Museum.
- Heilmeyer, W. D. 1988. *Antikensammlung Berlin. Die ausgestellten Werke*. Berlin: Staatliche Museen Preußischer Kulturbesitz.
- Johnson, A. 1979. *Trademarks on Greek Vases*. Warminster: Aris and Phillips Ltd; Wiltshire: Teddington House.
- Jones, R. 2021. The Decoration and Firing of Ancient Greek Pottery: A Review of Recent Investigations. *Advances in Archaeo-materials*, 2, p. 67-127.
- Kästner, U. 2002. Zur Geschichte der Berliner Vasensammlung. In: Bentz, M. (Hrsg.). *Vasenforschung und Corpus Vasorum Antiquorum*. CVA Deutschland, 1. München: C. H. Beck, p. 133-144.
- Kästner, U., Langner, M., Rabe, B. (Hrsg.). 2007. *Griechen, Skythen, Amazonen*. Berlin: H. Heenemann GmbH und Co. Berlin.
- Knigge, U. 1976. *Der Südhügel*. Kerameikos, 9. Berlin: De Gruyter.
- Knigge, U. 2005. *Der Bau Z*. Kerameikos, 17. Munich: Hirmer.
- Kotitsa, Z. 2013. Frühhellenistische Keramik aus Pydna. Hinweise auf regionale und überregionale Kontakte. In: Fenn, N., Römer-Strehl, Ch. (eds.). *Networks in the Hellenistic World According to the Pottery in the Eastern Mediterranean and Beyond*. BAR IS, 2539. Oxford: Archaeopress.
- Kunisch, N. 1967. *Alltag der griechischen Antike, Ausstellungskatalog*. Berlin; Wedding: Kunstamt Wedding.
- Kunze-Götte, E., Tancke, K., Vierneisel, K. 1999. *Die Nekropole der Mitte des 6. Jhs. bis Ende des 5. Jhs. Die Beigaben*. Kerameikos, 7 (2). Munich: Hirmer.
- MacDonald, B. R. 1981. The Emigration of Potters from Athens in the Late Fifth Century B.C. and its Effect on the Attic Pottery Industry. *American Journal of Archaeology*, 85 (2), p. 159-167.
- Μυλωνάς Γεώργιος, E. 1975. *Το δωτικόν νεκροταφείον της Ελευσίνας*. Αθήνα: Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Pellegrini, G. 1900. *Catalogo dei vasi antichi dipinti delle Collezioni Palagi ed Universitaria*. Bologna: Museo Civico.
- Rizzo, M. A. 1990. *Le anfore da trasporto e il commercio etrusco arcaico*, 1. Milano: De Lucca.
- Schade, G. (Hrsg.). 1988. *Die Welt der Etrusker, Ausstellungskatalog*. Berlin: Henschelverlag.
- Schone-Denkinger, A. 2014. *Corpus Vasorum Antiquorum*. Deutschland, Berlin, Antikensammlung, 15. Berlin: C. H. Beck.
- Schreiber, T. *Athenian Vase Construction. A Potter's Analysis*. Malibu: The J. Paul Getty Museum.
- Sparkes, B., Talcott, L. 1970. *Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th Centuries B.C.* The Athenian Agora XII. Princeton: The American School of Classical Studies in Athens.
- Trendall, A. D. 1982. Vase-Painting in South Italy and Sicily. In: Hamma, K. (ed.). *The Art of South Italy: Vases from Magna Graecia*. Richmond: Virginia Museum, p. 15-23.
- Wisseman, S. 1989. *Corpus Vasorum Antiquorum*. USA, Urbana — Champaign Illinois, University of Illinois, 1. Mainz: Philipp von Zabern.

K. S. SAVELIEVA, O. K. SAVELIEV

LAMPS FROM THE ROMAN CITADEL OF TYRAS

The present paper discusses 37 lamps discovered in the area where the Roman garrison of Tyras was stationed during the 2nd century and the first half of the 3rd century AD. Attention is focused on the distribution of lamps in the area under consideration and their typology. In total, three types of moulded lamps and one type of wheel-made lamps were identified.

Key words: Tyras, Roman period, Roman garrison, citadel, lamps.

Lamps found at Tyras have never been the subject of systematic and comprehensive research. Individual specimens have been mentioned in excavation reports and related publications, but the number of specialised studies devoted specifically to lamps remains extremely limited. Among them, two works provide a general overview of lighting equipment from the site: an article by E. O. Levina, focusing on material from the late 6th to the 1st century BC (Левина 1987), and an article by N. O. Son and S. B. Sorochan, covering the span from the Late Hellenistic to the Late Antique period (Сон, Сорочан 1988). Other publications focus on specific groups of lamps, including metal lamps (Сон, Шейко 2016), hand-made lamps (Сон, Шейко 2018), wheel-made lamps (Бруяко, Росохацкий 2000), and a figural lamp (Савельев 2021). Additionally, several moulds for lamp production have been published (Сон, Сорочан 1988, с. 126, рис. 5, 4; Смольянінова 2005, с. 90, рис. 5). The materials discussed in these studies include both lamps uncovered during excavations and objects with unknown find contexts. In

most cases, research has primarily focused on typological classification and chronological attribution, while the archaeological context has received comparatively little attention.

This paper focuses on lamps discovered in the area where the Roman garrison of Tyras was stationed during the 2nd century and the first half of the 3rd century AD. Finds from areas adjacent to the outer side of the citadel's defensive walls are also included. Systematic excavations were conducted within the territory of the Roman citadel by expeditions of the Odesa Archaeological Museum and the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine between 1963 and 1998.¹ The lamps discussed in this paper are housed in two institutions: the Odesa Archaeological Museum (OAM) and the Bilhorod-Dnistrovskyi Local Lore Museum (BDLM).

This study aims to identify the most common types of lamps and to assess the extent to which the military garrison utilized them for interior illumination. The mapping of finds (fig. 1) makes it possible to identify areas with the highest concentration of lamps within the citadel. However, it should be noted that in some cases this distribution may reflect the current state of research rather than the actual spatial pattern of lamp use. Large portions of the citadel remain unexcavated. The eastern section, in particular, is completely inaccessible for archaeological investigation, as it is obstructed by modern urban development. Only small fragments of the defensive wall have been uncovered in this area, allowing researchers to clarify the boundaries of the citadel — though its internal layout remains unknown. Moreover, because the area was reoccupied shortly after the garrison left and continued to be inhabited into the medieval period, many Roman-period contexts were disturbed — a factor that inevitably affected the distribution of lamps across the site. Despite these disturbances, analysing the archaeological context of the finds remains crucial for reconstructing both the everyday activities and religious practices of the Tyras garrison.

© Savelieva Kateryna Serhiivna, 2026 — PhD, Research Fellow, the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, the Department of Archaeology of the Crimea and the North-Western Black Sea Region, ORCID: 0000-0002-1899-3923, savelievakat6@gmail.com

© Saveliev Oleh Kostiantynovych, 2026 — PhD, Research Fellow, the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, the Department of Archaeology of the Crimea and the North-Western Black Sea Region, ORCID: 0000-0002-2010-2974, sav_reun@ukr.net

© Інститут археології НАН України, 2026

Це стаття відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0
<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk>

¹ This study does not include finds from the excavations of the building with portico (no. 702) coordinated by T. L. Samoilova during 1999–2004.

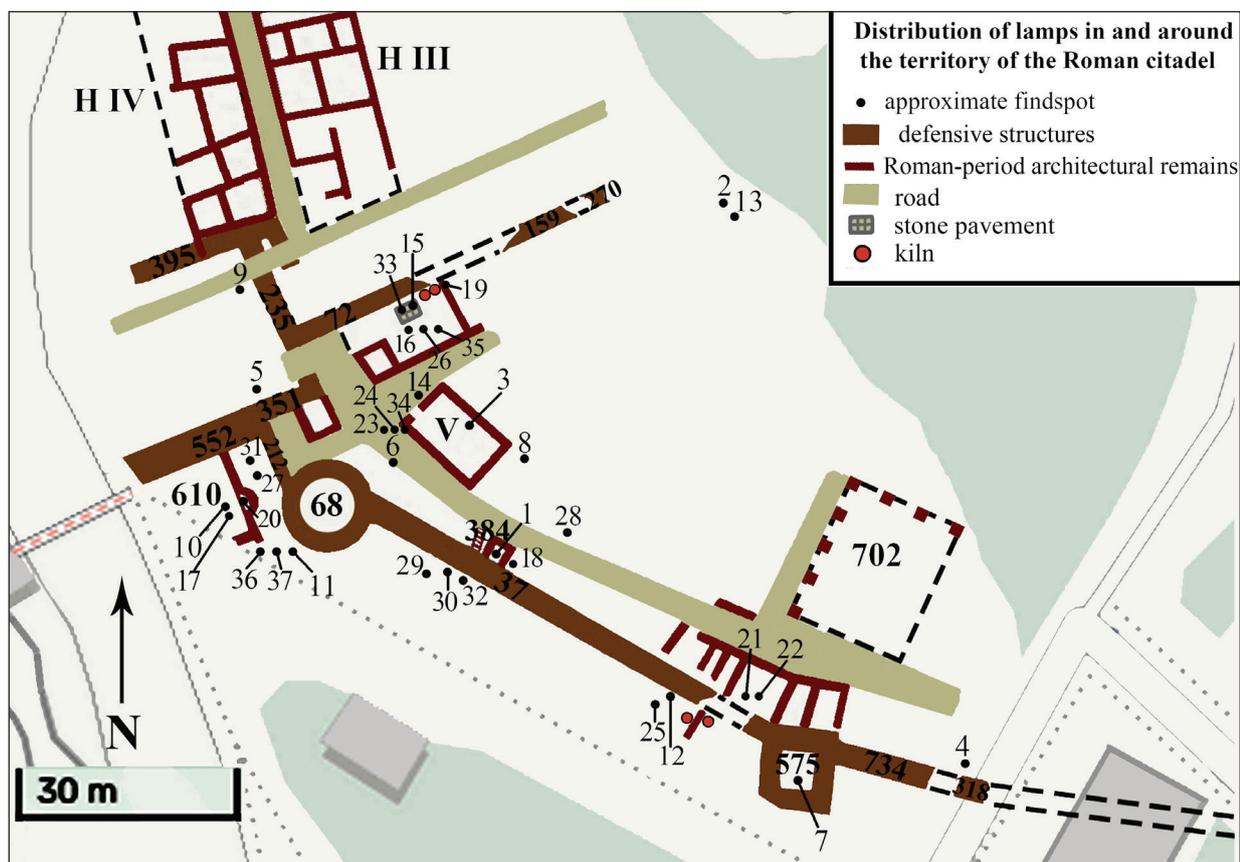

Fig. 1. Distribution map of the lamps in the area of the Roman citadel of Tyras

The catalogue (Appendix 1) includes two lamps previously published in the report on excavations conducted by P. Nicorescu in 1930 (Nicorescu 1933). The researcher excavated several trenches in various parts of the ancient city, one of which was located in the northern part of the citadel. One of the lamps discovered there is of the Ephesian type (cat. 2), which likely dates to an earlier period in the city's history and may not be directly related to the citadel itself. The second lamp belongs to the widespread Loeschke type VIII (cat. 13).

Archaeological context of the finds

Over the course of systematic research, several sections of the fortification lines of the Roman citadel have been excavated, including parts of the northern (sections nos. 72, 159, 270), western (no. 212), south-western (no. 37), and southern (nos. 734, 318) walls. One of the citadel's entrances, located in the north-western part, was also uncovered. In addition, two defensive towers were excavated: a round tower (no. 68) and a pentagonal tower (no. 575).

Several buildings within the citadel territory have been investigated. One of the largest is Building V, measuring about 70 m² (10.9 × 6.2 m) (Клейман

1971; Крижицкий, Клейман 1979, с. 40-45). The walls, constructed from large blocks, are 60 cm thick. The function of the building has not been definitively established. I. B. Kleiman referred to it as a "vexillation building" (Клейман 1971, с. 238), a term that has been adopted in subsequent scholarly literature on the history of Tyras. It has also been suggested that the structure may have served as an armoury (Крижицкий, Клейман 1979, с. 45). Most of its interior space was disturbed during the medieval period. Lamp cat. no. 3 was found in the fill of the building. Several additional lamps were recovered near the structure in layers dated to the 2nd–3rd centuries AD (cat. nos. 6, 8, 23, 24, 34). Lamp cat. no. 14 is an incidental find near the north-west wall of the building.

A few metres north of Building V, a large courtyard was uncovered, surrounded by a series of perimeter rooms and adjoining the northern defensive wall. Within the courtyard, a stone pavement composed of roughly dressed cobbles and flat-lying slabs was excavated (Сон и др. 1989, с. 25-26). During the clearing of this area, two lamps were found (cat. nos. 15 and 33).

Two pottery kilns were also discovered in the courtyard, though only their lower parts — the furnace chambers measuring 1.4 m and 1.6 m in di-

ameter — were preserved (Сон и др. 1990, с. 38-43). In the furnace pit of one kiln, pieces of raw clay used for making pottery were found, along with fragments of moulded but unfired vessels. The furnace chamber was filled with fragments of tiles and bricks, as well as tableware and kitchen pottery, showing no visible signs of use.

Several lamps were found in the layers associated with this site (cat. nos. 16, 19, 26, 35). While it may be tempting to assume that the lamps were produced in this workshop, there is insufficient evidence to support this hypothesis. It is therefore equally plausible that they were used in everyday activities here.

Along the south-western defensive line, the remains of several structures were discovered, which adjoined the wall from the inside. Their function has not been determined; they may have been residential or utilitarian in nature. Among them is Structure 384 (Клейман и др. 1979, с. 44). The room measures 6 m². Inside, a collapse of stones was excavated, containing material dated to the 2nd to mid-3rd centuries AD. Based on the dating of finds in the fill, the structure was likely built at the turn of the era and continued to function until the mid-3rd century AD, after which it was destroyed. An Ephesian lamp (cat. no. 1) was found in the fill of the room.

Further to the southeast, near the pentagonal Tower 575, the remains of several more structures adjoining the defensive wall were uncovered. In this area, fragments of lamps (cat. nos. 21 and 22) were found. A lamp (cat. no. 7) was discovered in the fill of Tower 575, within a medieval layer.

On the exterior side of the citadel's defensive walls, several features have been identified that can be interpreted as associated with its functioning. In particular, a structure was uncovered adjacent to the south-western defensive wall, near the pentagonal tower, and on its outer side. O. A. Rosokhatskyi tentatively interpreted it as the remains of a production complex related to bread baking for the garrison (Росохацкий и др. 1997, с. 37-39). This complex consisted of several rooms. Two ovens were found here, along with a stone millstone measuring one meter in diameter and fragments of a hand-operated grinding stone. A dark soil layer up to 0.5 meters thick, containing traces of burning, ash, and soot, indicates prolonged and intensive use of the ovens. Lamps cat. nos. 12 and 25 were discovered in the layer near the ovens.

A concentration of lamps has been recorded near and within Building 610. This is a large structure, 11.9 m wide, with an apse on the eastern side that

adjoins defensive wall no. 552 from the outside. The function and date of construction of this building remain subjects of scholarly debate. A. O. Rosokhatskyi and T. L. Samoiloва identified the structure as an early Christian basilica (Самойлова, Росохацкий 1997, с. 31-32; Самойлова, Кожокару, Богуславский 2002, с. 178-180). V. M. Zubar, however, argued that it dates to the Roman period and may have been part of a *thermae* complex or a *principia* (Зубар 2004, с. 143). R. Karasiewicz-Szczypiorski proposed that the building functioned as a sanctuary of the Roman garrison, possibly a *mithraeum* (Karasiewicz-Szczypiorski 2018, p. 193-194). Supporting this hypothesis, the structure displays several features characteristic of Roman sanctuaries. In particular, the apse — visible from the interior — formed a niche likely intended for reliefs or sculptures depicting deities. The lamp cat. no. 20, found on the floor of the apse, was likely one of the cultic attributes. Two lamps were also found in the fill of the room (cat. nos. 10 and 17), and several more were recovered in adjacent layers — next to the eastern wall (cat. nos. 31 and 27) and to the south of the building (cat. nos. 11, 36, and 37). The sacred function of the space is also indirectly confirmed by the nearby discovery of fragments of votive reliefs depicting the Thracian Horseman and Mithras. Its location just outside the citadel, along with artefacts found within the room, reinforces the association of this structure with the Roman military presence. It most likely served as a sanctuary dedicated to unofficial cults practiced by Roman soldiers (Savelieva 2023, p. 641).

The finds: classification and chronology

All of the lamps can be broadly divided into two groups based on production technique: mould-made lamps (33 items) and wheel-made lamps (4 items). Among the mould-made lamps, three main types are represented: Ephesian lamps (2 specimens), Loescheke type VIII (20 specimens), and Sunburst lamps (11 specimens). This group probably includes both imported and locally produced lamps. However, due to the lack of physical and chemical analyses of the clay, it is not possible to definitively attribute any of them to local production. The group of wheel-made lamps includes four open-type lamps, which were evidently manufactured locally.

Ephesian lamps (cat. nos. 2–3; fig. 2: 1–2)

Type: Broneer XIX, Howland 49 A-B. These lamps have a biconvex body and a circular reservoir. An elongated nozzle with a tip that

may be triangular or rounded, with a wide rim surrounding the wick hole. The discus is plain and bordered by a ridge. The ribbon handle has one or two grooves. The lamps are decorated. The shoulders of the lamps from Tyras feature a row of *ovolos*, two relief bands in the shoulder area near the nozzle, and a rosette on the top of the nozzle.

Lamps of this type were particularly widespread in the 2nd to 1st centuries BC (Broneer 1930, p. 66-70; Howland 1958, p. 166-170; Bruneau 1965, p. 51-78; Gürler 2002, S. 133-147; 2003, S. 123-131; Giuliani 2005, S. 140-141). Lamps from Ephesus were exported to various parts of Greece, Asia Minor, and the Black Sea region. Local copies have been identified in many centres. On the northern Black Sea coast, local imitations of the Howland 49 type were produced (Журавлев, Быковская, Желтикова 2010, с. 21-22; Zhuravlev, Zhuravleva 2014, p. 276-277; Шейко 2014, с. 116). Their production is also documented in Tyras, as evidenced by the discovery of the upper part of a lamp mould (found in a mixed layer; unpublished).

The dating of the finds from Tyras remains an open question, as one nearly intact lamp was discovered in a room containing Roman-period material. It may be assumed that the lamp had been in use for an extended period; however, this should likely be considered an exceptional case for an object made of such a fragile material as clay.

Loeschke type VIII (cat. nos. 3–22; fig. 2: 3–7; fig. 3–5)

These lamps feature a circular body and a short, rounded nozzle. They were widespread throughout the Roman Empire and were produced over a long period, from the 1st to the 4th century AD. Over such a lengthy timespan, numerous variations developed, making them difficult to classify (Bussière, Lindros Wohl 2017, p. 195).²

In Tyras, these lamps are found in layers and contexts dated to the 2nd century through the first half of the 3rd century AD; isolated examples also appear in later layers. This group is the most numerous among the lamps discussed, comprising 20 items. The group includes lamps with ivy leaf-shaped, U-shaped, or round nozzles; in some cases, the nozzle barely protrudes. Most examples have a ring handle; in one instance, there is a solid handle without a through-hole, and in some cases, no han-

dle is present at all. The shoulders are either plain or decorated with ornaments in the form of ovals or rows of globules. In many examples, the shoulders are separated from the discus by two thin circular ridges with a groove between them. The discus is slightly concave and is most often decorated with a relief image, such as a rosette, rooster, dove, bull's head, griffin, or a filled kantharos. The filling hole is located either in the centre of the discus or off-centre. The base is flat or slightly concave; in some examples, a slightly raised base-ring is present. On the base of lamp cat. no. 7, a stamp with the letters ΔΙ and a *planta pedis* is present.

N. O. Son and S. B. Soročan divide lamps of this type from Tyras into two groups based on their presumed place of production: West Pontic and North Pontic. As criteria for identifying lamps of North Pontic origin, they propose the indistinctness of the relief decoration on the discus and the presence of a handle with a groove (Сон, Сорочан 1988, с. 125). However, in our opinion, such criteria are insufficient for determining the place of manufacture. Lamps with indistinct images are likely the result of repeated copying and the use of worn-out moulds; such items could have been produced in any centre. These lamps were probably not attractive as trade goods between production centres, especially considering that they could have been relatively easily manufactured anywhere ceramic production existed. Such items are most likely to be regarded as local products, although laboratory analysis of the clay would be necessary to confirm their provenance.

One additional feature observed in some lamps from this group should be noted: the partial cutting away of the discus, likely intended to adapt the lamps for the use of solid fuel (animal fat or tallow) instead of the more expensive olive oil. In four cases (cat. nos. 5, 17, 18, 22), the discus was clearly modified intentionally, while in two other cases (cat. nos. 3 and 21), intentional modification is also likely.

Sunburst lamps (cat. nos. 23–33; fig. 6–7)

These lamps have a round or oval body, an elongated nozzle with a rounded tip, a circular discus separated by two annular ridges with a groove between them, and a wide ribbon handle. Radiating grooves or ridges extend outward from the discus, imitating the sunburst pattern that gives the type its name. The base of the lamp is decorated with a relief resembling a rosette with sun rays. The nozzle is frequently decorated as well, with one or more globules and a band of grooves arranged either across or diagonally.

² For the distribution of wheel-made open lamps and mould-made lamps with cut-out discuses designed for solid fuel use at military sites, see Eckardt 2000, p. 12; Petruț 2018, p. 115; Postoș 2022, p. 115.

Fig. 2. Lamps from Tyras: 1–2 — Ephesian lamps (cat. nos. 1–2); 2: after: Nicorescu 1933, p. 589, fig. 107; 3–7 — Loeschcke type VIII lamps (cat. nos. 3–7)

Several subtypes are distinguished based on various features. In particular, S. B. Sorochan identified two subtypes according to the shape of the body: pear-shaped and round-egg-shaped (Сорочан 1982, с. 44). G. Kuzmanov and A. Minchev proposed four subtypes based on nozzle design (Кузманов, Минчев 2018, с. 99-107).

Among the finds from Tyras, two specimens (cat. nos. 32–33) exhibit the same morphological characteristics but have smooth shoulders lack-

ing the typical radial pattern. Such unornamented lamps are considered imitations of Sunburst lamps (Журавлев, Турова 2012, с. 379), although the term “variation” may also be appropriate in this context.

These lamps were most popular during the 3rd–4th centuries AD, particularly along the western and northern Pontic coasts. Examples have been recorded in Tauric Chersonesos (Сорочан 1982, с. 43-50; Chrzanovski, Zhuravlev 1998, p. 133-

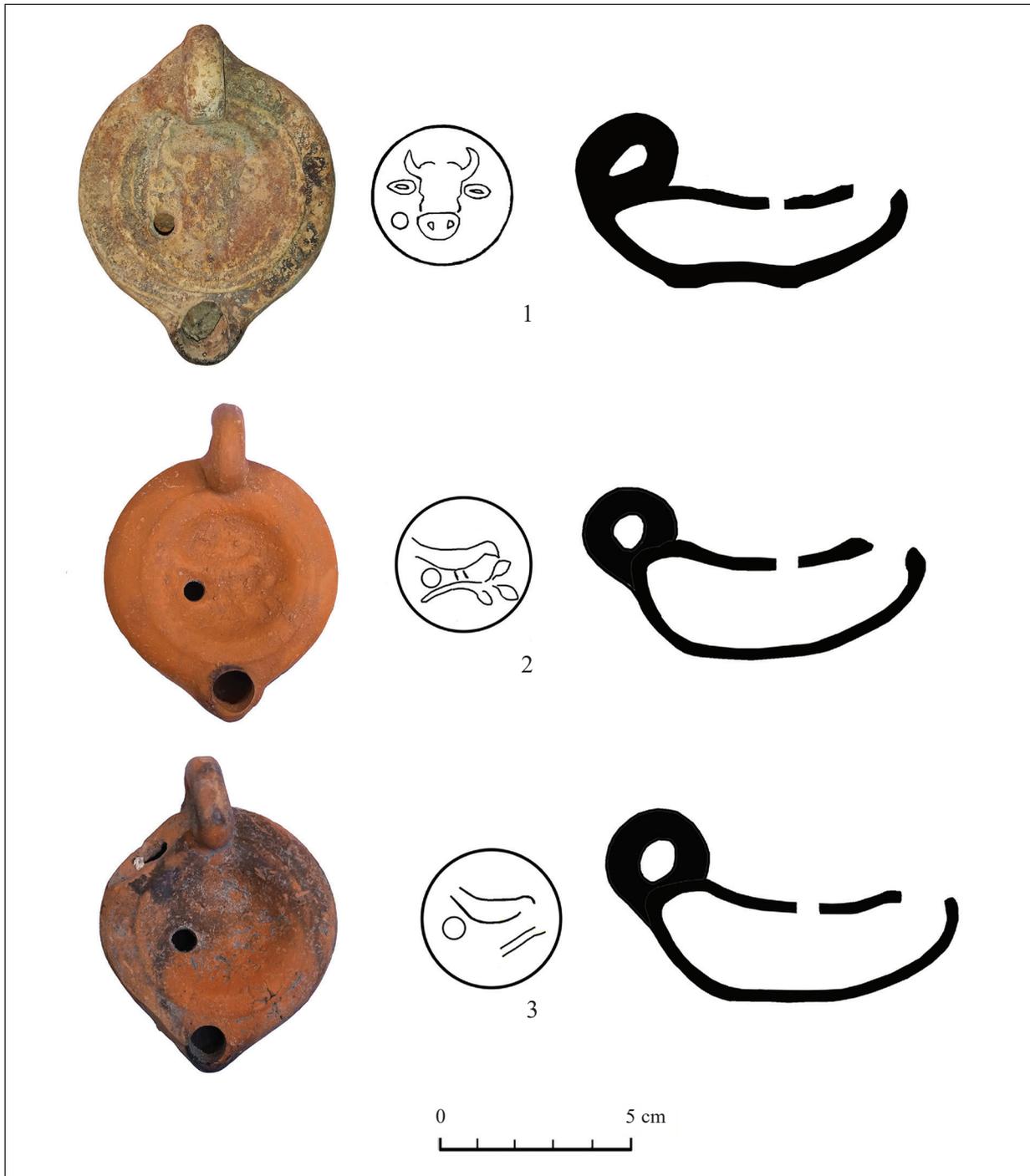

Fig. 3. Loeschcke type VIII lamps (cat. nos. 8–10)

140, cat. 75–81), Tanais (Арсеньева 1988, с. 43–45, табл. IX–XXIII), Tyrag (Nicorescu 1933, p. 589, 595, fig. 1109–1113; Левина 1985, с. 67–70; Сон, Сорочан 1988, с. 127, fig. 5: 5–6), Olbia (Крапивина 1993, с. 122, fig. 71; Sheiko, Puklina 2019, p. 79, 82, fig. 5; fig. 7: 5–6; Sheiko 2024, p. 71, fig. 1), Tomis (Panaitelescu 1977, p. 342, fig. 6: 2), Odessos (Кузманов 1992, с. 38, cat. 277–280; Кузманов, Минчев 2018, с. 99–110, pl. XXIX–XXXIV, no. 482–484), Callatis

(Topoleanu 2012, p. 166–167, pl. XII: 100; Topoleanu, Croitoru 2015, p. 148–152), Noviodunum (Baumann 2009, p. 254, fig. 14: 122), Histria (Bocan, Dabîca 2023, p. 74–75), Novae (Čičikova 1987, p. 180, pl. VIII: 61), Bărboși (Sanie 1981, p. 163, pl. 41:1a–b, 2), and Deultum (Kostova, Dobrev 2008, p. 163–164, pl. 119:7–7a). Fragments of such lamps have also been found on the coast of Colchis, in the Roman fort of Apsaros (Jaworska 2024, p. 40, fig. 2). Lamps of this type

Fig. 4. Loeschcke type VIII lamps (cat. nos. 11–14); 3 — after: Nicorescu 1933, p. 589, fig. 105

were apparently produced in various North Pontic and West Pontic workshops.

Wheel-made open lamps with a pinched spout (cat. nos. 34–37; fig. 8)

These lamps, referred to as the “Tyrasian type” (Бруяко, Росохацкий 2000, с. 342–345), are small bowls whose sides are folded together to form a pinched spout for holding a wick. These morphological features were likely adopted to facilitate the use of solid and readily available fuels, such

as animal fat and tallow. Among the lamps from Tyras, two subtypes can be distinguished based on the shape of the reservoir: a rounded bowl with a slightly raised circular base-ring (cat. no. 34) and a low bowl with a wide, flat bottom (cat. nos. 35–37). All specimens have reservoirs with rims bent outward. A loop-shaped handle is preserved on one specimen from Tyras. The lamps are made of coarse clay with visible impurities; the surface is rough, and signs of use are often apparent on

Fig. 5. Loeschcke type VIII lamps (cat. nos. 15–22)

the interior. Their surface colour ranges from reddish-brown to dark grey.

These lamps are similar in construction to lamps of the Vessberg Type 1, which have been dated to a broad chronological range from the Archaic to the Hellenistic periods (Oziol 1977, p. 17-19; Hayes 1980, p. 4-5; Kassab Tezgör, Sezer 1995, p. 33-34; Bussièrè, Lindros Wohl 2017, p. 8). However, there are notable morphological differences between these and the lamps from Tyras discussed here. In Tyras, such lamps are most commonly found in layers dating from the 2nd century to the first half of the 3rd century AD. The closest parallels are the Loeschcke

type XII lamps from Vindonissa, dated to the 1st century AD (Loeschcke 1919, S. 302-304, Taf. XX: 1036). There are also some similarities with certain lamps from the medieval period (Ursachi 2001, pl. XVIII: 9, pl. XXVI: 1, pl. XXXI: 1, pl. XLV: 1–3; Artimon 2008, fig. 4: 1; Bussièrè, Rivel 2012, p. 314, cat. 371–372; p. 339, cat. 400–401).

Apparently, the simplicity of their manufacturing technique allowed this type of lamps to be reproduced in various regions over the centuries, although it was never widely distributed during the Roman period. In Tyras, they are significantly fewer in number than mould-made oil lamps, and this ap-

Fig. 6. Sunburst lamps (cat. nos. 23–26)

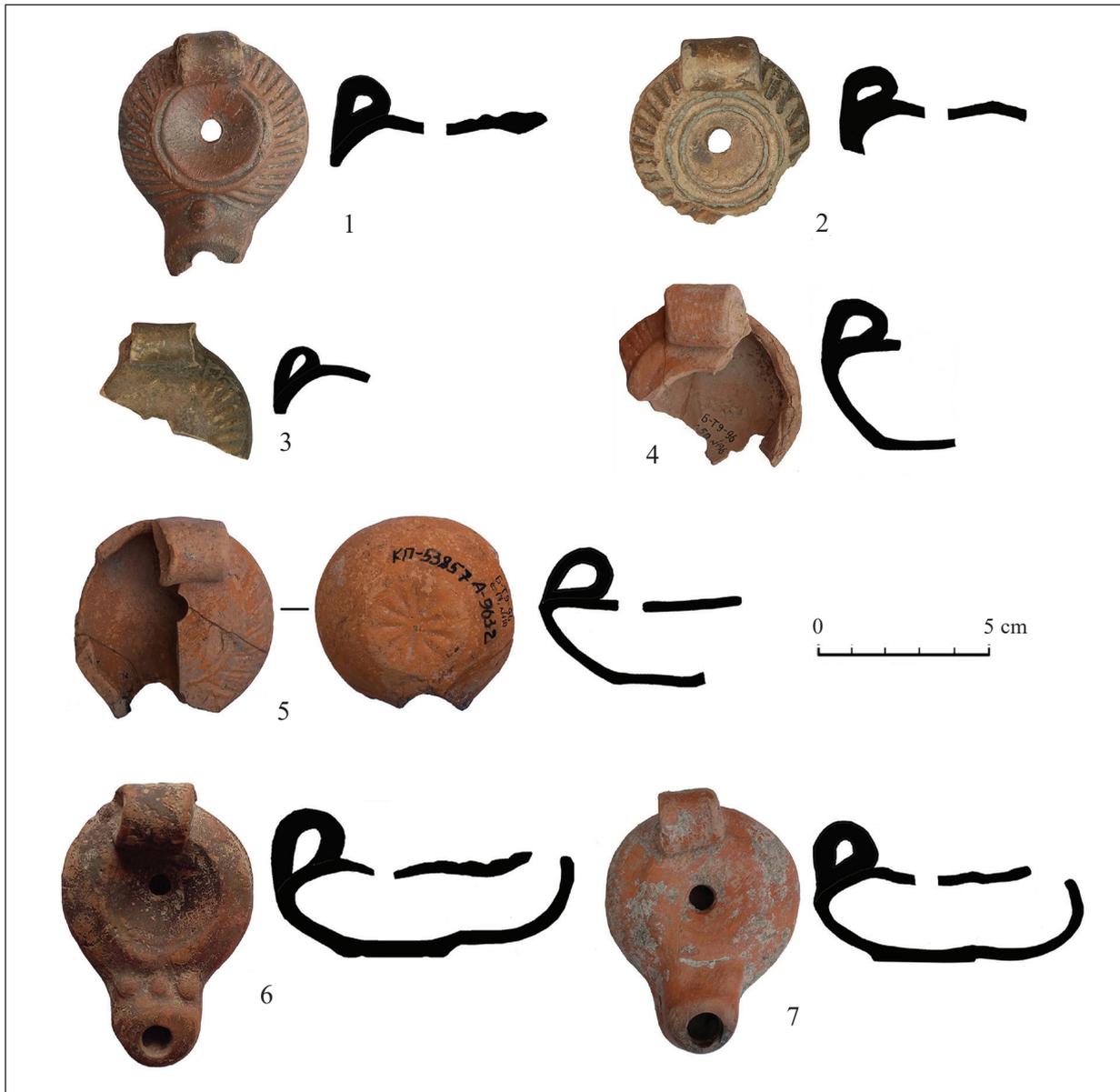

Fig. 7. Sunburst lamps (cat. nos. 27–33)

plies not only to finds from the citadel site but also to the Roman lamp collection as a whole.³ A comparable lamp form most likely reflects a change in fuel, as cheaper and more affordable animal fat began to replace vegetable oils — evidenced, for example, by the partially cut discus of some oil lamps.⁴

Their distribution appears to have been limited to Tyras and some neighbouring settlements, which is why I. V. Bruiaiko and O. A. Rosokhatskyi proposed referring to them as the “Tyrasian type”

³ It is also appropriate to mention the open lead lamp from Tyras (Сон, Шейко 2016, с. 83, рис. 1, 2).

⁴ For the distribution of wheel-made open lamps and mould-made lamps with cut-out discuses designed for solid fuel use at military sites, see Eckardt 2000, p. 12; Petruț 2018, p. 115; Postoș 2022, p. 115.

(Бруяко, Росохацкий 2000, с. 342-345). Due to their poor workmanship, they should probably be considered products of local tableware workshops rather than imported goods.

Conclusions

In conclusion, the number of lamps discovered during the excavations of the Roman citadel at Tyras is relatively modest. This limited quantity may be attributed to the fact that structures — such as barracks where lighting would have been used more intensively — have not yet been excavated. It is also plausible that alternative methods of lighting were preferred by the garrison. As a result, the available material does not allow for meaningful

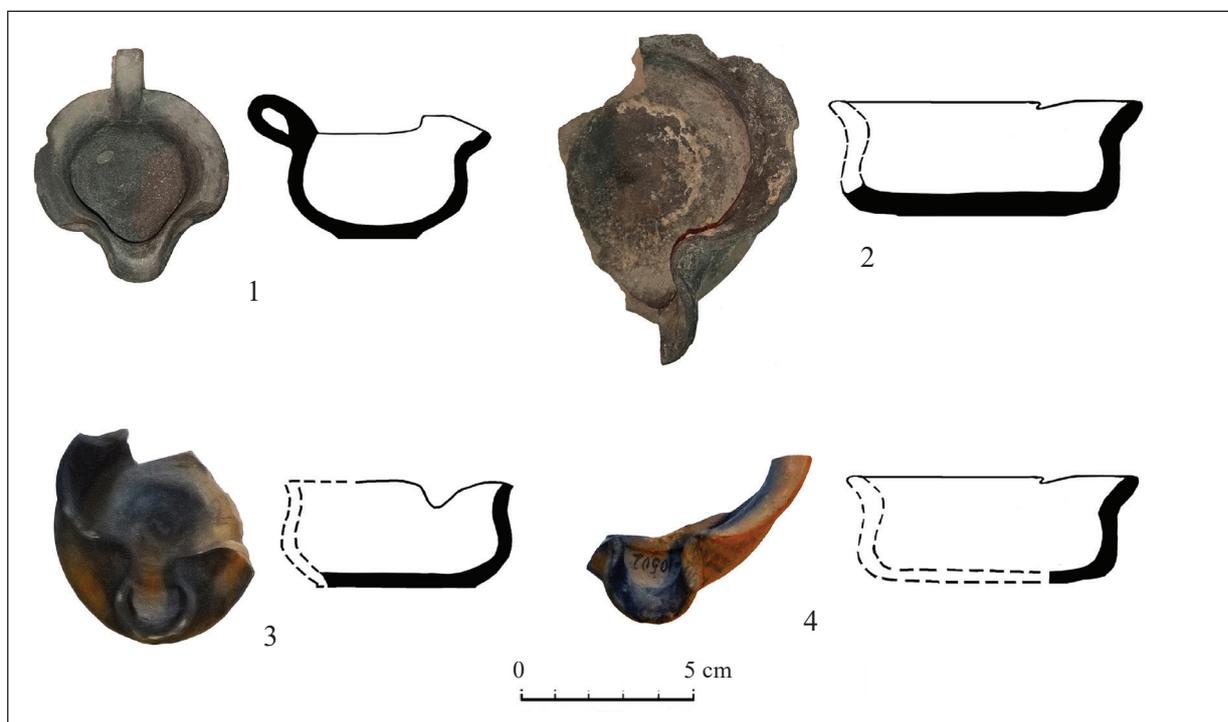

Fig. 8. Wheel-made lamps with a pinched spout (cat. nos. 34–37)

statistical analysis of lamp usage patterns. Despite this, the assemblage reveals a clear predominance of two types of oil lamps — Loeschcke type VIII and Sunburst lamps. Both types are widely distributed across the northern and western Black Sea region. Tallow lamps were also in use, and some oil lamps appear to have been deliberately modified for burning animal fat, which was a cheaper and more accessible fuel than olive oil.

Most of the lamps seem to be of local origin, a conclusion drawn from visual analysis of the clay and the quality of craftsmanship. However, laboratory testing is required to confirm this assumption. Although a few moulds have been discovered at Tyras, there is currently no evidence of an organised production system comparable to those known in other regions of the Roman Empire.

Identifying distinct chronological phases in the use of lamps is particularly challenging. The Roman garrison was stationed at Tyras for approximately 150 years, and it is clear that the assemblage primarily reflects the final phase of the garrison's presence in the city. Earlier lamps had likely fallen out of use by that time and are thus absent from the archaeological record.

These findings, while limited in number, contribute to our understanding of everyday life within the Roman garrison. Further excavations — particularly of military and domestic areas — may provide a more comprehensive picture of lighting technologies and local ceramic production at Tyras.

Received 26.05.2025

Appendix 1. Catalogue of lamps from the area of the Roman citadel of Tyras

Ephesian lamps

No. 1. Fig. 2: 1. Description: circular reservoir; shoulder with a row of ovolos; two relief stripes on the shoulder space near the nozzle; ridge separating shoulder from discus; concave discus with central filling-hole; elongated nozzle with a flat

top; rosette on nozzle top; raised circular base-ring. With traces of use. Material: red fine clay; brown slip. Condition: restored; handle missing, small part of nozzle tip chipped. Dimensions: L = 8.6 cm, W = 6.6 cm, H = 2.2 cm¹. Findspot and

¹ Here and below, the height is given without the handle. The following abbreviations are used: L - length, W - width, H - height, D - diameter.

context: 1979 year of excavations, South-Eastern section, structure 384. Storage location and inventory no.: OAM 88079 (БД-79/77). Bibliography: unpublished. Analogies: Oziol 1977, pl. 8: 134; Baumann 2009, p. 230, fig. 5: 30; Popescu 2011, pl. 1: 3–4.

No. 2. Fig. 2: 2. Description: similar to no. 1; ribbon handle with a groove. Material: red clay. Condition: complete. Dimensions: D = 5.7 cm, H = 2.3 cm. Findspot and context: 1930, point 23. Storage location and inventory no.: unknown. Bibliography: Nicorescu 1933, p. 589, fig. 107.

Loeschcke type VIII lamps

No. 3. Fig. 2: 3. Description: circular reservoir; concave discus, marked with two thin circular ridges with a groove between; ivy leaf-shaped nozzle; base marked off by one circular groove. Material: red fine clay; orange slip. Condition: large part of discus missing. Dimensions: D = 7.1 cm, H = 3 cm. Findspot and context: 1967, Building no. V, infill near the north-east wall. Storage location and inventory no.: OAM 80811 (БД-67, сп. 7). Bibliography: Клейман 1971, рис. 9. Analogies: Кузманов, Минчев 2018, табл. XII: 172.

No. 4. Fig. 2:4. Description: circular reservoir; ring handle; concave discus marked with two thin circular ridges with a groove between and decorated with a rosette of sixteen petals; central filling-hole; ivy leaf-shaped nozzle; concave base. Material: reddish brown clay; brown slip. Condition: restored; small part of discus missing. Dimensions: D = 6.2 cm, H = 3.7 cm. Findspot and context: 1976, Southern section, square 116 V-Д; grey clay layer. Storage location and inventory no.: OAM 86771 (БД-76/200). Bibliography: unpublished. Analogies: Кузманов, Минчев 2018, табл. XIII: 176, табл. XV: 218; табл. XVII: 240; Streinu, Pîrvulescu 2020, pl. II: 1–2.

No. 5. Fig. 2:5. Description: circular reservoir; ring handle; shoulder decorated with a row of ovolos; concave discus; ivy leaf-shaped nozzle; slightly raised base-ring. Material: red clay; dull red slip of poor quality. Condition: central part of discus and part of nozzle missing. Dimensions: D = 5.5 cm, H = 3.2 cm. Findspot and context: 1975, Western section, square 241/242 IV-Д, grey clay layer. Storage location and inventory no.: OAM 85821 (БД-75/129). Bibliography: unpublished. Analogies: Кузманов, Минчев 2018, табл. XII: 169; табл. XVIII: 250; Streinu, Pîrvulescu 2020, pl. III: 14.

No. 6. Fig. 2: 6. Description: circular reservoir with short nozzle, concave discus; filling-hole at left; slightly concave base. With traces of use. Material: red clay; yellowish brown slip of poor quality. Condition: complete. Dimensions: D = 5.8 cm, L = 6.8 cm, H = 2.2 cm. Findspot and context: 1986, Western section, square 284 IV-Д. Storage location and inventory no.: OAM 89874 (БД-86/9). Bibliography: unpublished.

No. 7. Fig. 2: 7. Description: circular reservoir; ring handle; shoulder decorated with three rows of globules; concave discus marked with two thin circular ridges; filling-hole off centre; short nozzle with U-shaped sides; flat base, marked by a groove; stamp on the base – *planta pedis* between Δ and I. Material: red clay; dark brown slip of poor quality; smudges on the underside. Condition: restored; part of the reservoir and discus missing. Dimensions: D = 6 cm, L = 7.8 cm, H = 2.1 cm. Findspot and context: 1997, Southern section, Tower no. 575, infill, medieval layer. Storage location and inventory no.: BDLM A-10670 (БТЕ-1997, сп. 72). Bibliography: unpublished. Analogies: Кузманов, Минчев 2018, табл. XIII: 180–181; Sheiko, Puklina 2019, fig. 6: 6; Streinu, Pîrvulescu 2020, pl. III: 15.

No. 8. Fig. 3:1. Description: circular reservoir; ring handle; slightly concave discus marked with two grooves and decorated with the head of a bull or a cow; short nozzle; slightly raised base-ring. With traces of use. Material: red clay; dull reddish-brown slip of poor quality. Condition: complete. Dimensions: D = 6.6 cm, H = 2.3 cm. Findspot and context: 1979, South-eastern section, square 307 IV-Д, layer of the 2nd–3rd centuries. Storage location and inventory no.: OAM 88081 (БД-79/294). Bibliography: unpublished.

No. 9. Fig. 3:2. Description: circular reservoir, ring handle; slightly concave discus marked with circular ridge and decorated with a pigeon standing on a branch; filling-hole at left; short nozzle; flat base. With traces of use. Material: red clay; orange slip of poor quality. Condition: complete. Dimensions: D = 6.1 cm, H = 2.5 cm. Findspot and context: 1998, Northern sector-2, squares 161/181 IV-Д, mixed layer. Storage location and inventory no.: BDLM A-10673 (БТЕ-1998/54). Bibliography: unpublished. Analogies: Кузманов, Салкин 1981, табл. V: 41–42; Sanie 1981, pl. 45: 2 a–b; Baumann 2009, pl. 2: 73; Topoleanu 2016, pl. III: 15; Кузманов, Минчев 2018, табл. XX: 274.

No. 10. Fig. 3:3. Description: similar to no. 9; decorated with a blurred pigeon standing on a branch to the right. With traces of use. Materi-

al: red clay; orange slip of poor quality. Condition: small part of reservoir missing. Dimensions: D = 6.1 cm, H = 2.5 cm. Findspot and context: 1998, Western sector, Building no. 610, layer of the 2nd–4th centuries. Storage location and inventory no.: BDLM A-9681 (BTE-98/260). Bibliography: unpublished.

No. 11. Fig. 4: 1. Description: circular reservoir; ring handle; slightly concave discus marked with two grooves and decorated with a rooster to the right; filling-hole at left; short nozzle; flat base. Material: red clay; orange slip of poor quality. Condition: restored; part of shoulder and most of nozzle missing. Dimensions: D = 4.7 cm, L = 7 cm, H = 2.5 cm. Findspot and context: 1996, Western sector, squares 322/321 IV-Д; grey clay layer. Storage location and inventory no.: BDLM A-10672 (BTE-96/102). Bibliography: unpublished. Analogies: Bârlădeanu 1977, pl. V: 7; Baumann 2009, fig. 7, 51; Rusu-Bolindeț 2010, pl. IV–V; Topoleanu 2012, p. 114-116; Ionomu 2013, pl. II, VII: 1; Topoleanu, Croitoru 2015, p. 130-132; Popescu, Rațiu 2016, pl. II: 11; Iliescu, Botiș 2018, fig. 9: 1–3; Croitoru, Diaconu 2019, fig. 1, 2; Bocan, Dabîca 2023, p. 63-64, cat. 1–2.

No. 12. Fig. 4: 2. Description: circular reservoir; ring handle; slightly concave discus marked with two grooves and decorated with the depiction of a filled kantharos; filling-hole at left; flat base with blurred base-ring. Material: red clay; orange slip of poor quality. Condition: restored; part of reservoir, part of discus and most of nozzle missing. Dimensions: D = 5.1 cm, L = 5.5 cm, H = 2.1 cm. Findspot and context: 1997, Southern sector, square 29 V-Д; grey clay layer. Storage location and inventory no.: BDLM A-10671 (BTE-97/71). Bibliography: unpublished. Analogies: Bârlădeanu 1977, pl. V: 3; Сои, Сорочан 1988, рис. 4, 6; Baumann 2009, pl. 1, 47; Rusu-Bolindeț 2010, pl. VII: 13–14; Topoleanu 2012, p. 117-122; Topoleanu, Croitoru 2015, p. 124-127; Popescu, Rațiu 2016, pl. II: 10; Topoleanu 2016, pl. III: 17; Streinu, Pîrvulescu 2020, pl. I: 1–2; Croitoru, Diaconu 2019, fig. 2, 3–4; Iliescu, Botiș 2018, fig. 9: 6; Ionomu 2013, pl. III: 1–2, IV: 4, V, VII: 2–3, IX: 2–4; Bocan, Dabîca 2023, p. 64-65, cat. 3–5.

No. 13. Fig. 4: 3. Description: same as no. 12; filling-hole at right; ivy leaf-shaped nozzle. Material: red clay. Condition: large part of shoulder and discus missing. Dimensions: D = 5.5 cm, H = 2.3 cm. Findspot and context: 1930, point 23.

Storage location and inventory no.: unknown. Bibliography: Nicorescu 1933, p. 589, fig. 105.

No. 14. Fig. 4: 4. Description: slightly concave discus marked with a groove and decorated with the depiction of a flying griffin to the left, with a purse-like object beneath; filling-hole off centre; short nozzle with U-shaped sides. Material: red clay; orange slip of poor quality. Condition: top part preserved, handle and part of nozzle missing. Dimensions: D = 5.8 cm. Findspot and context: 1968, accidental find near Building V during excavation. Storage location and inventory no.: OAM 83303. Bibliography: unpublished. Analogies: Кузманов 1992, с. 84, № 143.

No. 15. Fig. 5: 1. Description: circular reservoir; ring handle with two grooves on the upper part; concave discus marked with two grooves and decorated with a blurred rosette; central filling-hole; short nozzle; slightly concave base. Material: red clay; red slip of poor quality. Condition: restored; small part of reservoir missing. Dimensions: D = 6.5 cm, L = 8.5 cm, H = 3 cm. Findspot and context: 1989, North-Eastern section, squares 226/225 IV-Д, stone pavement 514. Storage location and inventory no.: OAM 90789 (БД-89/109). Bibliography: unpublished.

No. 16. Fig. 5: 2. Description: circular reservoir; concave discus marked with two grooves; short nozzle; slightly concave base. With traces of use. Material: red clay; red slip of poor quality. Condition: large part of the reservoir and most of the discus are missing. Dimensions: D = 5.6 cm, H = 2.6 cm. Findspot and context: 1975, Eastern section, square 225 IV-Д; yellow clay layer. Storage location and inventory no.: OAM 85871 (БД-75, сн. 121/7). Bibliography: unpublished.

No. 17. Fig. 5: 3. Description: circular reservoir; ring handle; concave discus; short nozzle; slightly concave base. Material: reddish brown clay. Condition: central part of discus and large part of nozzle missing. Dimensions: D = 5.7 cm, L = 7 cm, H = 2.8 cm. Findspot and context: 1996, squares 300/280 IV-Г; Building no. 610; mixed layer. 19.76–18.60. Storage location and inventory no.: BDLM № A-10667 (BTE-96/136). Bibliography: unpublished.

No. 18. Fig. 5: 4. Description: circular reservoir; ring handle; slightly concave discus with central filling-hole; short nozzle; slightly concave base. Material: orange clay; red slip. Condition: part of discus missing. Dimensions: D = 7.6 cm, H = 2.5 cm. Findspot and context: 1979, South-Eastern section, square 346 IV-Д, lay-

er of the 2nd–3rd centuries. Storage location and inventory no.: OAM 88080 (БД-79/90). Bibliography: unpublished.

No. 19. Fig. 5: 5. Description: circular reservoir; solid vertical handle; concave discus with central filling-hole; short nozzle; flat base. With traces of use. Material: reddish orange clay; orange slip. Condition: large part missing. Dimensions: L = 6 cm, H = 3.2 cm. Findspot and context: 1973, Northern section, square 206 IV-Д. Storage location and inventory no.: OAM, without number (БД-73/38). Bibliography: unpublished.

No. 20. Fig. 5: 6. Description: circular reservoir; ring handle; elongated nozzle, slightly concave discus decorated with a blurred rosette; central filling-hole; flat base. With traces of use. Material: reddish brown clay. Condition: complete. Dimensions: L = 6.7 cm, W = 5 cm, H = 2.3 cm. Findspot and context: 1996, Building no. 610, apse floor. Storage location and inventory no.: BDLM A-10669 (БТЕ-96/169). Bibliography: Самойлова, Кожокару, Богуславский 2002, с. 147, табл. LXI: 4; Savelieva 2023, p. 641, fig. 4: 1.

No. 21. Fig. 5: 7. Description: circular reservoir; ring handle; concave discus marked with two grooves. Material: red clay; brownish red slip. Condition: most of reservoir and discus missing. Dimensions: L = 5 cm, H = 1.8 cm. Findspot and context: 1975, Southern section, square 30 V-D; grey clay layer. Storage location and inventory no.: OAM without number (БД-75, l. 69/12). Bibliography: unpublished. Analogies: Topoleanu 2016, pl. III: 16; Кузманов, Минчев 2018, табл. XII: 169.

No. 22. Fig. 5: 8. Description: circular reservoir; concave discus marked with a groove. Material: reddish orange clay; dark orange slip of poor quality. Condition: part of reservoir and small part of handle preserved; central part of discus and nozzle missing. Dimensions: L = 7 cm, W = 5 cm, H = 2.2 cm. Findspot and context: 1969, Southern section, square 30 V-Д; grey clay layer. Storage location and inventory no.: OAM, without number (БД-75, l. 69/12). Bibliography: unpublished. Analogies: Topoleanu 2016, pl. III: 16; Кузманов, Минчев 2018, Табл. XII: 169.

Sunburst lamps

No. 23. Fig. 6: 1. Description: circular reservoir; ribbon handle; shoulder decorated with radiating grooves; concave discus surrounded by a ridge and a groove; central filling-hole; elon-

gated nozzle; ridge with transverse grooves and two globules separating nozzle from the shoulder; raised, rounded base-ring with two rows of radiating lines. Material: red clay; dark orange slip of poor quality. Condition: complete. Dimensions: L = 7.2 cm, W = 5 cm, H = 2.5 cm. Findspot and context: 1963, excavation site B, square 27²; mixed layer. Storage location and inventory no.: OAM 80217 (БД-63/28). Bibliography: unpublished.

No. 24. Fig. 6: 2. Description: circular reservoir; ribbon handle; shoulder decorated with radiating grooves; concave discus with central filling-hole; elongated nozzle decorated with two globules; base-ring with twelve radiating lines. With traces of use. Material: red clay; brown, metallic, shiny slip of poor quality. Condition: complete. Dimensions: L = 6.8 cm, W = 5 cm, H = 2.4 cm. Findspot and context: 1963, excavation site B, square 27; mixed layer. Storage location and inventory no.: OAM 80218 (БД-63/74). Bibliography: unpublished.

No. 25. Fig. 6: 3. Description: circular reservoir; wide ribbon handle; shoulder decorated with radiating grooves; concave discus surrounded by a ridge; central filling-hole; elongated nozzle decorated with a globule; raised, rounded base-ring with ten radiating lines. With traces of use. Material: red clay; red-brown matte slip. Condition: restored. Dimensions: L = 7.3 cm, W = 5.2 cm, H = 2.3 cm. Findspot and context: 1975, South section, square 29 V-Д; grey clay layer. Storage location and inventory no.: BDLM A-7586 (БД-75/154). Bibliography: unpublished.

No. 26. Fig. 6: 4. Description: circular reservoir; ribbon handle; shoulder decorated with radiating grooves; concave discus surrounded by three ridges; central filling-hole; elongated nozzle decorated with a globule; raised, rounded base-ring with two circular grooves. Material: red clay; reddish-brown, metallic, shiny slip. Condition: complete. Dimensions: L = 6.2 cm, W = 4.9 cm, H = 2 cm. Findspot and context: 1989, North-Eastern section, squares 226, 225 IV-Д; yellow clay layer. Storage location and inventory no.: OAM 90790 (БД-89/22). Bibliography: unpublished.

No. 27. Fig. 7: 1. Description: circular reservoir; ribbon handle; shoulder decorated with radiating grooves; concave discus surrounded by a groove; central filling-hole; elongated nozzle decorated

² Based on L. D. Dmitrov's system of squares that was used from 1945 to 1968.

with a globule. Material: red clay; reddish-brown, metallic, shiny slip. Condition: fragment; lower part of the lamp and the nozzle missing. Dimensions: L = 6.8 cm, W = 5.4 cm, H = 1 cm. Findspot and context: 1996, Western sector, area between Building 610 and Tower 68; grey clay layer. Storage location and inventory no.: BDLM A-9825 (БТЕ-96/154). Bibliography: unpublished.

No. 28. Fig. 7: 2. Description: circular reservoir; ribbon handle; shoulder decorated with radiating grooves; concave discus surrounded by two grooves; central filling-hole. Material: red clay; yellowish-brown, metallic, shiny slip of poor quality. Condition: fragment, lower part of reservoir and nozzle missing. Dimensions: L = 5.3 cm, W = 5.2 cm. Findspot and context: 1974, Eastern section, square 348 IV-Д; grey clay layer. Storage location and inventory no.: OAM without inventory number (БД-74/48). Bibliography: unpublished.

No. 29. Fig. 7: 3. Description: circular reservoir; ribbon handle; shoulder decorated with radiating grooves. Material: red clay; yellowish-brown, metallic, shiny slip of poor quality. Condition: fragment. Dimensions: L = 5 cm, W = 4 cm. Findspot and context: Western section, squares 324, 344, 345 IV-Д; mixed layer. Storage location and inventory no.: OAM, without number (БД-71, сп. 14). Bibliography: unpublished.

No. 30. Fig. 7: 4. Description: circular reservoir; ribbon handle; shoulder decorated with radiating grooves; concave discus surrounded by a ridge. Material: red clay; dark red slip of poor quality. Condition: fragment. Dimensions: L = 5.3 cm, W = 5 cm, H = 2.2 cm. Findspot and context: 1996, squares 345, 366, 367 IV-Д, during the excavation of the outer façade of the curtain defensive wall no. 37. Storage location and inventory no.: BDLM A-10889 (БТЕ-96/196). Bibliography: unpublished.

No. 31. Fig. 7: 5. Description: circular reservoir; ribbon handle; shoulder decorated with radiating grooves; flat discus surrounded by a groove; central filling-hole; slightly concave base with ten radiating lines. Material: red clay; dark red slip. Condition: fragment; part of the reservoir, discus and nozzle missing. Dimensions: L = 5.7 cm, H = 2 cm. Findspot and context: 1996, squares 261/281 IV-Д, area between Building 610 and Tower 68, beneath stone rubble no. 544. Storage location and inventory no.: BDLM A-9632 (БТЕ-96/110). Bibliography: unpublished.

No. 32. Fig. 7: 6. Description: circular reservoir; ribbon handle; concave discus surrounded by a ridge; central filling-hole; elongated nozzle dec-

orated with three globules; raised, rounded base-ring with a circular groove. Material: red clay; reddish-brown slip. Condition: complete. Dimensions: L = 7.9 cm, W = 5.5 cm, H = 2.1 cm. Findspot and context: 1971, squares 325/345 IV-Д; backfill at defensive wall no. 37. Storage location and inventory no.: OAM 84249 (БД-71/53). Bibliography: unpublished.

No. 33. Fig. 7: 7. Description: circular reservoir; ribbon handle; concave discus with central filling-hole; elongated nozzle; raised, rounded base-ring. With traces of use. Material: red clay. Condition: complete. Dimensions: L = 7 cm, W = 5.5 cm, H = 2.3 cm. Findspot and context: North-eastern section, squares 226/225 IV-Д, pavement 514. Storage location and inventory no.: BDLM BX-694 (БД-89/108). Bibliography: unpublished.

Wheel-made lamps with a pinched spout (Tyra-sian type)

No. 34. Fig. 8: 1. Description: shallow, rounded bowl with a pinch on one side forming a spout; looped handle; slightly raised circular base-ring. Material: light brown clay with visible impurities, grey on the surface. Condition: some chips on vessel rim. Dimensions: L = 6.1 cm, W = 5.5 cm, H = 3.7 cm. Findspot and context: 1963, excavation site B, square 27; mixed layer. Storage location and inventory no.: OAM 80216 (БД-63/6). Bibliography: unpublished.

No. 35. Fig. 8: 2. Description: shallow flat-bottomed bowl with a pinch on one side forming a spout. Material: light brown clay with visible impurities, grey on the surface. Condition: fragment; some chips on vessel rim. Dimensions: L = 9.2 cm, W = 7 cm, H = 3.2 cm. Findspot and context: 1989, North-Eastern section, squares 225, 226, 227, 245, 246, 247 IV-Д, during site clearance. Storage location and inventory no.: OAM 90788 (БД-89/17). Bibliography: unpublished.

No. 36. Fig. 8: 3. Description: shallow flat-bottomed bowl with a pinch on one side forming a spout. Material: reddish-brown clay with visible impurities. Condition: large part missing. Dimensions: L = 6.1 cm, W = 5.6 cm, H = 2.9 cm. Findspot and context: 1998, Western sector, square 321 IV-Д, pit no. 597 of 2nd-3rd century. Storage location and inventory no.: BDLM (БТЕ-98, l. 25). Bibliography: Бруяко, Росохацкий 2000, с. 343, fig. 1, 3.

No. 37. Fig. 8: 4. Description: shallow flat-bottomed bowl with a pinch on one side forming a spout. Material: reddish-brown clay with visi-

ble impurities. Condition: fragment. Dimensions: H = 3.2 cm. Findspot and context: 1998, Western sector, south of Building 610, 2nd–3rd century layer.

Арсеньева, Т. М. 1988. *Светильники Танаиса*. Москва: Наука.

Бруяко, И. В., Росохацкий, А. А. 2000. К собранию светильников римского времени из Тире. *Stratum plus*, 4, с. 342-345.

Журавлев, Д. В., Быковская, Н. В., Желтикова, А. Л. 2010. *Светильники второй половины III в. до н.э. – IV в. н.э.* Киев: Мистецтво.

Журавлев, Д. В., Турова, Н. П. 2012. Античные глиняные светильники Ялтинского историко-литературного музея. *Боспорские исследования*, XXVI, с. 335-400.

Зубар, В. М. 2004. З приводу інтерпретації однієї споруди, відкритої на території античної Тіри. *Археологія*, 2, с. 137-145.

Клейман, И. Б., Кравченко, А. А., Самойлова, Т. Л., Сон, Н. А. *Отчет о раскопках античной Тире и средневекового Белгорода Белгород-Тирской экспедицией ИА АН УССР в 1979 г.* Научный архив Института археологии НАН Украины, ф. 64, 1979/91.

Клейман, И. Б. 1971. Раскопки помещения вексилляции 1-го Итальянского легиона в Тире. *Материалы по археологии Северного Причерноморья*, 7, с. 229-238.

Крапивина, В. В. 1993. *Ольвия. Материальная культура I–IV вв. н.э.* Киев: Наукова думка.

Крыжицкий, С. Д., Клейман, И. Б. 1979. Раскопки Тире в 1963 и 1965–1976 гг. В: Карышковский, П. О. (отв. ред.). *Античная Тира и средневековый Белгород*. Киев: Наукова думка, с. 34-119.

Кузманов, Г. 1992. *Античные лампы. Коллекция на Национального археологического музея*. София: Българска академия на науките.

Кузманов, Г., Минчев, А. 2018. *Античные лампы. Коллекция на Регионален исторически музей Варна*. София: Булгед.

Кузманов, Г., Салкин, А. 1981. Коллекция от античных ламп в музее на Каварна. *Известия на Народния музей*, 17 (32), с. 50-63.

Левина, Э. А. 1985. Рубчатые светильники из коллекции Одесского археологического музея. В: Дзис-Райко, Г. А. (отв. ред.). *Памятники древней истории Северо-Западного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, с. 67-70.

Левина, Э. А. 1987. Светильники из раскопок Тире (конец VI – I в. до н.э.). В: Самойлова, Т. Л. (отв. ред.). *Новые исследования по археологии Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, с. 108-118.

Росохацкий, А., Батизат, Г., Кожокару, В., Оприш, И. К. 1997. *Отчет о работе Белгород-Тирской экспедиции Института археологии НАН Украины при участии Института Фракологии Румынии в 1997 г.* Научный архив Института археологии НАН Украины, ф. 64, 1997/71.

Савельев, О. К. 2021. Фрагмент римского фигурного светильника из Тире. *Стародавнє Причорномор'я*, XIII, с. 374-381.

Самойлова, Т. Л., Кожокару, В., Богуславский, Г. С. 2002. Античная Тира – средневековый Белгород (отчет о раскопках за 1996–1999 гг.). In: Roman, P., Kryzickij, S. (eds.). *Tyras – Cetatea Alba / Belhorod-Dnistrovs'kyi. I. Săpăturile 1996–1999*. București: Redacția publicațiilor pentru străinătate, p. 51-189.

Самойлова, Т. Л., Росохацкий, А. А. 1997. К вопросу о распространении христианства в Северо-Западном Причерноморье. В: Крючков, Ю. (ред.). *История. Этнография*.

Storage location and inventory no.: BDLM (БТЕ-98, сп. 19). Bibliography: Бруяко, Росохацкий 2000, с. 343, fig. 1, 4.

Культура. Нові дослідження: матеріали II Миколаївської обласної краєзнавчої конференції. Миколаїв: Миколаївський обласний краєзнавчий музей, с. 31-32.

Смолянникова, С. П. 2005. Ливарні форми з Тіри. *Археологія*, 1, с. 82-91.

Сон, Н. А., Кравченко, А. А., Клейман, И. Б., Чепак, В. Н., Отрешко, В. М., Русяева, М. В., Соболевская, И. А., Чаплыгина, Н. А. 1989. *Отчет о раскопках античной Тире и средневекового Белгорода Тирской экспедицией ИА АН УССР в 1989 г.* Научный архив Института археологии НАН Украины, ф. 64, 1989/7.

Сон, Н. А., Кравченко, А. А., Чепак, В. Н., Клейман, И. Б., Ивлев, С. М. 1990. *Отчет о раскопках Тире в 1990 г. Тирской экспедицией ИА АН УССР*. Научный архив Института археологии НАН Украины, ф. 64, 1990/19.

Сон, Н. А., Сорочан, С. Б. 1988. Античные светильники из Тире. В: Анохин, В. А. (отв. ред.). *Античные древности Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, с. 115-133.

Сон, Н. О., Шейко, И. М. 2016. Металеві світильники з Ольвії та Тіри. *Археологія*, 4, с. 79-87.

Сон, Н. О., Шейко, И. М. 2018. Ліпні світильники з Тіри. *Археологія і давня історія України*, 3 (28), с. 140-146.

Сорочан, С. Б. 1982. Про так звані рубчасті світильники з Херсонесу. *Археологія*, 38, с. 43-50.

Шейко, И. Н. 2014. Пергамские и эфесские светильники из Ольвии (импорт и местные имитации). *Проблемы истории, филологии, культуры*, 2, с. 108-123.

Artimon, A. 2008. Precizări privind geneza și evoluția orașului Bacău în secolele XIV–XV. *Carpica*, XXXVII, p. 23-67.

Bârlădeanu, E. 1977. În legătură cu o necropolă din epoca romană timpurie la Callatis. *Pontica*, X, p. 127-152.

Baumann, V. 2009. Lucernele de la Noviodunum. *Peuce*, VII, p. 217-310.

Bocan, I., Dabica, M. 2023. Lămpile de la Histria I. Lămpi romane timpurii din Sectorul Sud al cetății Histria. *Materiale și cercetări arheologice*, XIX, p. 61-77.

Broneer, O. 1930. *Terracotta Lamps*. Corinth, IV. Cambridge: The American School of Classical Studies at Athens.

Bruner, Ph. 1965. *Les lampes*. Délos, XXVI. Paris: De Boccard.

Bussière, J., Lindros Wohl, B. 2017. *Ancient Lamps in the J. Paul Getty Museum*. Los Angeles: J. Paul Getty Museum.

Bussière, J., Rivel, J.-C. 2012. *Lampes antiques de Méditerranée*. Oxford: British Archaeological Reports. DOI <https://doi.org/10.30861/9781407310275>

Chrzanovski, L., Zhuravlev, D. 1998. *Lamps from Chersonesos in the State Historical Museum*. Moscow; Roma: "L'erma" di Bretschneider.

Čičikova, M. 1987. Pottery Lamps from Novae (Lower Moesia) (1st–3rd Century). In: Ivanov, T., Čičikova, M., Dimitrova-Milčeva, A. (eds). *Recherches sur la culture en Mesie et en Thrace, Bulgarie, Ie–IVe siècle*. Sofia: Editions De L'Academie Bulgare des Sciences, p. 153-172.

Croitoru, C., Diaconu, V. 2019. Lămpi antice de tip "Euctemon" (re)descoperite într-o colecție locală. *Memoria Antiquitatis*, XXXV, p. 57-69.

Eckardt, H. 2000. Illuminating Roman Britain. *Theoretical Roman Archaeology Journal 1999*, p. 8-21. https://doi.org/10.16995/TRAC1999_8_21

Giuliani, A. 2005. Hellenistische Matrizenlampen aus Ephesos. In: Chrzanovski, L. (ed.). *Lychnological Acts, 1*. Montagnac: Nyon-Genève, p. 139-142.

- Gürler, B. 2002. Ephesos-Lampen aus Metropoli/Ionien. *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien*, S. 133-147.
- Gürler, B. 2003. Ephesos-Lampen im Museum von Tire. *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien*, S. 123-131.
- Hayes, J. W. 1980. *Ancient Lamps in the Royal Ontario Museum, I. Greek and Roman Clay Lamps*. Toronto: Royal Ontario Museum.
- Howland, R. H. 1958. *Greek Lamps and Their Survivals*. The Athenian Agora, IV. New Jersey: American School of Classical Studies at Athens.
- Iconomu, C. 2013. Euctemon – un producător de lucerne la Tomis (I). *Arheologia Moldovei*, XXXVI, p. 89-104. DOI: <https://doi.org/10.11588/amold.2013.0.29156>
- Iliescu, I., Botiș, F.-O. 2018. The Pottery Workshops from Histria. In: Rusu-Bolindeț, V. (ed.). *Atlas of Roman Pottery Workshops from the Provinces Dacia and Lower Moesia/Scythia Minor (1st – 7th centuries AD)*. Cluj-Napoca: Editura Mega, p. 193-210.
- Jaworska, M. 2024. The So-Called “Sunburst Lamps” Found in Apsaros. *Pontica et Caucasia*, IV, p. 39-47. DOI: <https://doi.org/10.31338/uw.9788366210363>
- Karasiewicz-Szczypiorski, R. 2018. Mithraea in Scythia and Taurica. *Novae*, VI, p. 189-199.
- Kassab Tezgör, D., Sezer, T. 1995: *Catalogue des lampes en terre cuite du Musée Archéologique d’Istanbul. I. Epoques protohistorique, archaïque, classique et hellénistique*. Istanbul: Institut Français d’Etudes Anatoliennes d’Istanbul.
- Kostova, K., Dobрева, D. 2008. Roman, Late Roman and Early Byzantine Lamps from National Archaeological Reserve “Deultum-Debelt”. In: Roman, C.-A., Gudea, N. (eds.). *Lychnological Acts, 2. Trade and Local Production of Lamps from the Prehistory until the Middle Age*. Cluj-Napoca: Editura Mega, p. 161-170.
- Loeschcke, S. 1919. *Lampen aus Vindonissa. Ein Beitrag zur Geschichte von Vindonissa und des antiken Beleuchtungswesens*. Zürich: Beer & Cie.
- Nicorescu, P. 1933. Fouilles de Tyras. *Dacia*, III-IV, p. 557-601.
- Oziol, T. 1977. *Les lampes du Musée de Chypre*. Salamine de Chypre, VII. Paris: De Boccard.
- Panaitescu, A. 1977. Mormânt de epocă romană de la Tomis. *Pontica*, X, p. 339-343.
- Petruț, D. 2018. *Pottery and Military Life. The Ceramic Assemblages from the Barracks of the Auxiliary Fort at Buciumi, Dacia Porolissensis*. Cluj-Napoca: Editura Mega.
- Popescu, M.-C. 2011. Lamps Discovered in Pre-Roman Dacia 2nd Century BC – 1st Century AD). Notes on the Adoption of an Innovation. *Caiete. Asociația Arhitectură. Restaurare. Arheologie*, 2, p. 5-21.
- Popescu, R., Rațiu, A. 2016. Lămpi romane și romano-bizantine din colecția Muzeului Municipiului București. *Revisita de Cercetări Arheologice și Numismatice*, 2, p. 144-165.
- Postoș, R.-G. 2022. Broken Discus Lamps from Roman Dacia. *Acta Musei Napocensis*, 59/I, p. 113-128. DOI: <https://doi.org/10.54145/ActaMN.I.59.07>
- Rusu-Bolindeț, V. 2010. The Lamps from the Early Roman Time from Histria. An Introduction on the Activity of the Lamp Producing Workshops in Roman Dobrogea. In: Angelescu, M. V. (ed.). *Antiquitas Istro-Pontica. Mélanges d’archéologie et d’histoire ancienne offerts à Alexandru Suceveanu*. Cluj-Napoca: Mega Éditions, p. 401-420.
- Sanie, S. 1981. *Civilizația Romană la est de Carpați și romanitatea pe teritoriul Moldovei (secolele II î.e.n. – III e.n.)*. Iași: Editura Junimea.
- Savelieva, K. 2023. Archaeological and Epigraphic Evidence about the Religious Life of the Roman Garrison in Tyras. *Cercetări arheologice*, 30/2, p. 639-650. DOI: <https://doi.org/10.46535/ca.30.2.13>
- Sheiko, I. 2024. Recent Finds of the Latest Lamps from Olbia. *Archaeologia Polonia*, 62, p. 69-88. DOI: <https://doi.org/10.23858/APa62.2024.3570>
- Sheiko, I. M., Puklina, O. O. 2019. Roman Lamps from the National Museum of History of Ukraine. *Археологія*, 2, с. 74-94. DOI: <https://doi.org/10.15407/archaeologyua2019.02.074>
- Streinu, A., Pîrvulescu, D. 2020. Shedding New Light on a Lot of Roman Lamps from Tomis from the Maria and Dr. George Severeanu Collection. *Pontica*, LIII, p. 253-277.
- Topoleanu, F. 2012. *Lămpile antice din colecțiile Muzeului Județean de Istorie și Arheologie Prahova*. Ploiești: Oscar Print.
- Topoleanu, F. 2016. Oil Lamps from Troesmis. In: Alexandrescu, C.-G. (ed.). *Troesmis – A Changing Landscape. Romans and the Others in the Lower Danube Region in the First Century BC – Third Century AD*. Cluj-Napoca: Editura Mega, p. 63-116.
- Topoleanu, F., Croitoru, C. 2015. *Lămpile antice din colecția Muzeului Brăilei „Carol I”*. Brăila: Editura Istros.
- Ursachi, V. 2001. Cercetările arheologice de la Tămășeni – “La Siliște”, jud. Neamț. *Memoria Antiquitatis*, XXII, p. 219-289.
- Zhuravlev, D., Zhuravleva, N. 2014. Late Hellenistic Pottery and Lamps from Pantikapaion: Recent Finds. In: Guldager Bilde, P., Lawall, M. L. (eds.). *Pottery, Peoples and Places. Study and Interpretation of Late Hellenistic Pottery*. *Black Sea Studies*, 16. Aarhus: Aarhus University Press, p. 255-286.

Катерина С. Савельєва¹, Олег К. Савельєв²

¹Кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України, науковий співробітник відділу археології Криму та Північно-Західного Причорномор'я, ORCID: 0000-0002-1899-3923, savelievakat6@gmail.com

²Кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України, науковий співробітник відділу археології Криму та Північно-Західного Причорномор'я, ORCID: 0000-0002-2010-2974, sav_reun@ukr.net

СВІТИЛЬНИКИ З РИМСЬКОЇ ЦИТАДЕЛІ ТИРИ

У статті розглянуто світильники, які були знайдені в Тірі на території римської цитаделі та на прилеглих до неї ділянках в результаті шурфувань 1930 р. та систематичних розкопок 1963–1998 рр. Картографування знахідок дало можливість виявити ділянки з найбільшою концентрацією світильників. Одним із таких місць є будівля № V («будівля вексіяції»), всередині якої та поблизу виявлено 7 ламп. Кілька знахідок може бути пов'язано з комплексом із двома гончарними печами, розташованим біля північного оборонного муру цитаделі. Кілька світильників знайдено під час дослідження житлових або господарських споруд, розташованих вздовж південно-західного оборонного муру. Також із зовнішнього боку оборонних мурів цитаделі виявлено кілька комплексів, які попередньо можна інтерпретувати як такі, що пов'язані з її функціонуванням. Зокрема всередині та поблизу будівлі № 610, яка на нашу думку, є святилищем римського гарнізону, зафіксовано скупчення світильників. Знайдений на підлозі апсиди світильник, імовірно, був одним із культових атрибутів.

Усі знахідки розподіляються на дві групи за технологією виробництва: світильники, виготовлені у формах (33 одиниці), та на гончарному крузі (4 одиниці). Серед світильників виготовлених у формах, представлено три основні типи: Ефеські (2 екземпляри), тип Loeschke VIII (20 екземплярів) і т. зв. «рубчасті», або «Sunburst» світильники (11 екземплярів). Очевидно, до цієї групи належать як імпортовані, так і місцеві лампи, однак через відсутність фізико-хімічного аналізу глини не можна однозначно віднести жодну з них до локального виробництва. Група гончарних світильників складається з чотирьох відкритого типу, очевидно, місцевого виготовлення.

Загалом, кількість світильників, знайдених під час розкопок римської цитаделі в Тірі, є відносно незначною. Це можна пояснити тим, що такі споруди, як казарми, де освітлення використовувалося б більш інтенсивно, ще не були розкопані. Як наслідок, наявний матеріал не дозволяє провести повноцінний статистичний аналіз використання ламп.

К л ю ч о в і с л о в а: Тіра, римський час, римський гарнізон, цитадель, світильники.

References

- Arseneva, T. M. 1988. *Svetilniki Tanaisa*. Moscow: Nauka.
- Bruiaiko, I. V., Rosokhatskii, A. A. 2000. On Collection of Roman TOME Lamps from Tyra. *Stratum plus*, 4, p. 342-345.
- Zhuravlev, D. V., Bykovskaia, N. V., Zheltikova, A. L. 2010. *Svetilniki vtoroi poloviny III v. do n.e. – IV v. n.e.* Kyiv: Mystetstvo.
- Zhuravlev, D. V., Turova, N. P. 2012. Ancient Clay Lamps of the Yalta Historical-Literary Museum. *Bosporskie issledovaniia*, XXVI, p. 335-400.
- Zubar, V. M. 2004. Interpretation of a structure discovered at the territory of the ancient town of Tyras. *Arheologia*, 2, p. 137-145.
- Kleiman, I. B., Kravchenko, A. A., Samoilo, T. L., Son, N. A. *Otchet o raskopkakh antichnoi Tiry i srednevekovogo Belgoroda Belgorod-Tirskoi ekspeditsii Odesskogo arheologicheskogo muzeia i Tirskim otriadom IA AN USSR v 1979 g.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1979/91.
- Kleiman, I. B. 1971. Raskopki pomeshcheniia veksilliatsii 1-go Italiiskogo legiona v Tیره. *Materialy po arheologii Severnogo Prichernomoria*, 7, p. 229-238.
- Krapivina, V. V. 1993. *Olviia. Materialnaia kultura I–IV vv. n.e.* Kyiv: Naukova dumka.
- Kryzhitskii, S. D., Kleiman, I. B. 1979. Raskopki Tiry v 1963 i 1965–1976 gg. In: Karyshkovskii, P. O. (ed.). *Antichnaia Tira i srednevekovyi Belgorod*. Kyiv: Naukova dumka, p. 34-119.
- Kuzmanov, G. 1992. *Antike Lampen. Sammlung des Nationalen Archaologischen Museums*. Sofia: Balgarska akademii na naukite.
- Kuzmanov, G., Minchev, A. 2018. *Ancient Lamps. The Collection of Varna Regional Historical Museum*. Sofia: Bulged.
- Kuzmanov, G., Salkin, A. 1981. Die Sammlung Antiker Lampen im Museum der Stadt Kavarna. *Izvestia na Narodnia muzey*, 17 (32), p. 50-63.
- Levina, E. A. 1985. Rubchatye svetilniki iz kollektzii Odesskogo arheologicheskogo muzeia. In: Dzis-Raiko, G. A. (ed.). *Pamiatniki drevnei istorii Severo-Zapadnogo Prichernomoria*. Kyiv: Naukova dumka, p. 67-70.
- Levina, E. A. 1987. Svetilniki iz raskopok Tiry (konets VI – I v. do n.e.). In: Samoilo, T. L. (ed.). *Novye issledovaniia po arheologii Severnogo Prichernomoria*. Kyiv: Naukova dumka, p. 108-118.
- Rosokhatskii, A., Batizat, G., Kozhokaru, V., Oprish, I. K. 1997. *Otchet o rabote Belgorod-Tirskoi ekspeditsii Instituta arheologii NAN Ukrainy pri uchastii Instituta Frakologii Rumynii v 1997 g.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1997/71.
- Savelev, O. K. 2021. Fragment rimskogo figurnogo svetilnika iz Tiry. *Starodavnie Prychornomoria*, XIII, p. 374-381.
- Samoilo, T. L., Kozhokaru, V., Boguslavskii, G. S. 2002. Antichnaia Tira – srednevekovyi Belgorod (otchet o raskopkakh za 1996–1999 gg.). In: Roman, P., Kryzhitskii, S. (eds.). *Tyras – Cetatea Alba / Belhorod-Dnistrovs'kyi. I. Săpăturile 1996–1999*. București: Redacția publicațiilor pentru străinătate, p. 51-189.
- Samoilo, T. L., Rosokhatskii, A. A. 1997. K voprosu o rasprostraneniі khristianstva v Severo-Zapadnom Prichernomore. In: Kriuchkov, Yu. (ed.). *Istoriia. Etnohrafiia. Kultura. Novi doslidzhennia: materialy II Mykolaivskoi oblasnoi kraieznavchoi konferentsii*. Mykolaiv: Mykolaivskiy oblasnyi kraieznavchyi muzei, p. 31-32.
- Smolianinova, S. P. 2005. Casting moulds from Tyras. *Arheologia*, 1, p. 82-91.
- Son, N. A., Kravchenko, A. A., Kleiman, I. B., Chepak, V. N., Otreshko, V. M., Rusiaeva, M. V., Sobolevskaia, I. A., Chaplygina, N. A. 1989. *Otchet o raskopkakh antichnoi Tiry i srednevekovogo Belgoroda Tirskoi ekspeditsiei IA AN USSR v 1989 g.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1989/7.
- Son, N. A., Kravchenko, A. A., Chepak, V. N., Kleiman, I. B., Ivlev, S. M. 1990. *Otchet o raskopkakh Tiry v 1990 g. Tirskoi ekspeditsiei IA AN USSR*. Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1990/19.
- Son, N. A., Sorochan, S. B. 1988. Antichnye svetilniki iz Tiry. In: Anokhin, V. A. (ed.). *Antichnye drevnosti Severnogo Prichernomoria*. Kyiv: Naukova dumka, p. 115-133.
- Son, N. O., Sheiko, I. M. 2016. Metal Lamps from Olbia and Tyras. *Arheologia*, 4, p. 79-87.
- Son, N. O., Sheiko, I. M. 2018. Handmade Lamps from Tyras. *Archaeology and Early History of Ukraine*, 3 (28), p. 140-146.
- Sorochan, S. B. 1982. Pro tak zvani rubchasti svitylnyky z Khersonesu. *Arheologia*, 38, p. 43-50.
- Sheiko I. N. 2014. Pergamum and Ephesus Type Lamps from Olbia (Import and Local Replicas). *Problemy istorii, filologii, kultury*, 2, p. 108-123.
- Artimon, A. 2008. Precizări privind geneza și evoluția orașului Bacău în secolele XIV–XV. *Carpica*, XXXVII, p. 23-67.
- Bărlădeanu, E. 1977. În legătură cu o necropolă din epoca romană timpurie la Callatis. *Pontica*, X, p. 127-152.
- Baumann, V. 2009. Lucernele de la Noviodunum. *Peuce*, VII, p. 217-310.

- Bocan, I., Dabîca, M. 2023. Lămpile de la Histria I. Lămpi romane timpurii din Sectorul Sud al cetății Histria. *Materiale și cercetări arheologice*, XIX, p. 61-77.
- Broneer, O. 1930. *Terracotta Lamps*. Corinth, IV. Cambridge: The American School of Classical Studies at Athens.
- Bruneau, Ph. 1965. *Les lampes*. Délos, XXVI. Paris: De Boccard.
- Bussière, J., Lindros Wohl, B. 2017. *Ancient Lamps in the J. Paul Getty Museum*. Los Angeles: J. Paul Getty Museum.
- Bussière, J., Rivel, J.-C. 2012. *Lampes antiques de Méditerranée*. Oxford: British Archaeological Reports. DOI <https://doi.org/10.30861/9781407310275>
- Chrzanowski, L., Zhuravlev, D. 1998. *Lamps from Chersonesos in the State Historical Museum*. Moscow: Roma: “L’erma” di Bretschneider.
- Čičikova, M. 1987. Pottery Lamps from Novae (Lower Moesia) (1st–3rd Century). In: Ivanov, T., Čičikova, M., Dimitrova-Milčeva, A. (eds). *Recherches sur la culture en Mesie et en Thrace, Bulgarie, Ie–IVe siècle*. Sofia: Editions De L’Academie Bulgare des Sciences, p. 153-172.
- Croitoru, C., Diaconu, V. 2019. Lămpi antice de tip “Euctemon” (re)descoperite într-o colecție locală. *Memoria Antiquitatis*, XXXV, p. 57-69.
- Eckardt, H. 2000. Illuminating Roman Britain. *Theoretical Roman Archaeology Journal 1999*, p. 8-21. https://doi.org/10.16995/TRAC1999_8_21
- Giuliani, A. 2005. Hellenistische Matrizenlampen aus Ephesos. In: Chrzanowski, L. (ed.). *Lychnological Acts, 1*. Montagnac: Nyon-Genève, p. 139-142.
- Gürler, B. 2002. Ephesos-Lampen aus Metropoli/Ionien. *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien*, S. 133-147.
- Gürler, B. 2003. Ephesos-Lampen im Museum von Tire. *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien*, S. 123-131.
- Hayes, J. W. 1980. *Ancient Lamps in the Royal Ontario Museum, I. Greek and Roman Clay Lamps*. Toronto: Royal Ontario Museum.
- Howland, R. H. 1958. *Greek Lamps and Their Survivals*. The Athenian Agora, IV. New Jersey: American School of Classical Studies at Athens.
- Iconomu, C. 2013. Euctemon – un producător de lucerne la Tomis (I). *Arheologia Moldovei*, XXXVI, p. 89-104. DOI: <https://doi.org/10.11588/amold.2013.0.29156>
- Iliescu, I., Botiș, F.-O. 2018. The Pottery Workshops from Histria. In: Rusu-Bolindeț, V. (ed.). *Atlas of Roman Pottery Workshops from the Provinces Dacia and Lower Moesia/Scythia Minor (1st – 7th centuries AD)*. Cluj-Napoca: Editura Mega, p. 193-210.
- Jaworska, M. 2024. The So-Called “Sunburst Lamps” Found in Apsaros. *Pontica et Caucasia*, IV, p. 39-47. DOI: <https://doi.org/10.31338/uw.9788366210363>
- Karasiewicz-Szczypiorski, R. 2018. Mithraea in Scythia and Taurica. *Novae*, VI, p. 189-199.
- Kassab Tezgör, D., Sezer, T. 1995. *Catalogue des lampes en terre cuite du Musée Archéologique d’Istanbul, 1. Epoques protohistorique, archaïque, classique et hellénistique*. Istanbul: Institut Français d’Etudes Anatoliennes d’Istanbul.
- Kostova, K., Dobрева, D. 2008. Roman, Late Roman and Early Byzantine Lamps from National Archaeological Reserve “Deultum-Debel”. In: Roman, C.-A., Gudea, N. (eds.). *Lychnological Acts, 2. Trade and Local Production of Lamps from the Prehistory until the Middle Age*. Cluj-Napoca: Editura Mega, p. 161-170.
- Loeschke, S. 1919. *Lampen aus Vindonissa. Ein Beitrag zur Geschichte von Vindonissa und des antiken Beleuchtungswesens*. Zürich: Beer & Cie.
- Nicorescu, P. 1933. Fouilles de Tyras. *Dacia*, III–IV, p. 557-601.
- Oziol, T. 1977. *Les lampes du Musée de Chypre*. Salamine de Chypre, VII. Paris: De Boccard.
- Panaiteșcu, A. 1977. Mormânt de epocă romană de la Tomis. *Pontica*, X, p. 339-343.
- Petruț, D. 2018. *Pottery and Military Life. The Ceramic Assemblages from the Barracks of the Auxiliary Fort at Buciumi, Dacia Porolissensis*. Cluj-Napoca: Editura Mega.
- Popescu, M.-C. 2011. Lamps Discovered in Pre-Roman Dacia 2nd Century BC – 1st Century AD). Notes on the Adoption of an Innovation. *Caiete. Asociația Arhitectură. Restaurare. Arheologie*, 2, p. 5-21.
- Popescu, R., Rațiu, A. 2016. Lămpi romane și romano-bizantine din colecția Muzeului Municipiului București. *Revista de Cercetări Arheologice și Numismatice*, 2, p. 144-165.
- Postoș, R.-G. 2022. Broken Discus Lamps from Roman Dacia. *Acta Musei Napocensis*, 59/I, p. 113-128. DOI: <https://doi.org/10.54145/ActaMN.I.59.07>
- Rusu-Bolindeț, V. 2010. The Lamps from the Early Roman Time from Histria. An Introduction on the Activity of the Lamp Producing Workshops in Roman Dobrogea. In: Angelescu, M. V. (ed). *Antiquitas Istro-Pontica. Mélanges d’archéologie et d’histoire ancienne offerts à Alexandru Suceveanu*. Cluj-Napoca: Mega Éditions, p. 401-420.
- Sanie, S. 1981. *Civilizația Romană la est de Carpați și romanitatea pe teritoriul Moldovei (secolele II î.e.n. – III e.n.)*. Iași: Editura Junimea.
- Savelieva, K. 2023. Archaeological and Epigraphic Evidence about the Religious Life of the Roman Garrison in Tyras. *Cercetări arheologice*, 30/2, p. 639-650. DOI: <https://doi.org/10.46535/ca.30.2.13>
- Sheiko, I. 2024. Recent Finds of the Latest Lamps from Olbia. *Archaeologia Polona*, 62, p. 69-88. DOI: <https://doi.org/10.23858/APa62.2024.3570>
- Sheiko, I. M., Puklina, O. O. 2019. Roman Lamps from the National Museum of History of Ukraine. *Arheologia*, 2, c. 74-94. DOI: <https://doi.org/10.15407/archaeologyua2019.02.074>
- Streinu, A., Pîrvulescu, D. 2020. Shedding New Light on a Lot of Roman Lamps from Tomis from the Maria and Dr. George Severeanu Collection. *Pontica*, LIII, p. 253-277.

- Topoleanu, F. 2012. *Lămpile antice din colecțiile Muzeului Județean de Istorie și Arheologie Prahova*. Ploiești. Oscar Print.
- Topoleanu, F. 2016. Oil Lamps from Troesmis. In: Alexandrescu, C.-G. (ed.). *Troesmis – A Changing Landscape. Romans and the Others in the Lower Danube Region in the First Century BC – Third Century AD*. Cluj-Napoca: Editura Mega, p. 63-116.
- Topoleanu, F., Croitoru, C. 2015. *Lămpile antice din colecția Muzeului Brăilei „Carol I”*. Brăila: Editura Istros.
- Ursachi, V. 2001. Cercetările arheologice de la Tămășeni – “La Siliște”, jud. Neamț. *Memoria Antiquitatis*, XXII, p. 219-289.
- Zhuravlev, D., Zhuravleva, N. 2014. Late Hellenistic Pottery and Lamps from Pantikapaion: Recent Finds. In: Guldager Bilde, P., Lawall, M. L. (eds). *Pottery, Peoples and Places. Study and Interpretation of Late Hellenistic Pottery*. Black Sea Studies, 16. Aarhus: Aarhus University Press, p. 255-286.

До історії стародавнього виробництва

УДК: 903.02(282.247.32)“637”

<https://doi.org/10.15407/arheologyua2026.01.126>

І. М. БУЦЬКИЙ, О. В. МИШУСТА

ТЕХНОЛОГІЧНІ ТРАДИЦІЇ ВИГОТОВЛЕННЯ КЕРАМІКИ НАСЕЛЕННЯ ФІНАЛУ ДОБИ БРОНЗИ В БАСЕЙНІ р. САМАРА

У статті розглянуто такі аспекти технології виробництва керамічного посуду на поселеннях фіналу епохи бронзи в басейні р. Самара, як рецептура формувальних мас, спосіб формування посудини, обробка поверхонь і параметри випалу. Запропоновано інтерпретацію отриманих даних, зокрема виділено певні пучки поселень і простежено їх мікрохронологію на основі змін в асортименті рецептів, що використовувались у різних стратиграфічних горизонтах. Також розглянуто проблему існування та поширення посуду з особливим типом випалу, що надавав поверхні посудин «білого» кольору.

К л ю ч о в і с л о в а: басейн р. Самара, зрубна культурно-історична спільнота (КІС), постзрубний тип, богуславсько-білозерська культура, епоха бронзи, рецептури формувальних мас, кераміка, ліпна кераміка.

Басейн р. Самара, найбільшої лівої притоки Дніпра, утворює мікрорегіон, який на сьогодні порівняно добре досліджений. Це, а також доступність матеріалів в умовах російського воєнного вторгнення дозволило створити відносно докладну мапу пам'яток, для яких можна з'ясувати рецептуру формувальних мас та про-

стежити методи формування й обробки керамічного¹ посуду.

З першої половини 1970-х рр. на території Присамар'я археологічні дослідження проводила експедиція Дніпропетровського національного університету (колишнього Дніпропетровського державного університету) (див. напр.: Ковальова 1972; Морковина 1988; Марина и др. 1990; Марина, Ромашко, Северин 1995). Співробітники Дніпропетровського обласного центру з охорони історико-культурних цінностей у 2010-х рр. відкрили, а в деяких випадках перевідкрили велику кількість пам'яток; матеріали їхніх досліджень лягли в основу цієї статті. Завдяки цим роботам у межах зазначеного регіону встановлено наявність густої мережі пам'яток археології часів неоліту та енеоліту, доби бронзи, раннього залізного віку й раннього середньовіччя, але більшість із виявлених пам'яток — кургани.

Наприкінці епохи бронзи, що традиційно датується в абсолютних датах XII—X ст. до н.е., регіон був заселений носіями культури постзрубного типу, або, за термінологією В. А. Ромашко, богуславсько-білозерської культури (Ромашко 2013а, 2013б). Це культурне утворення, що виникло наприкінці епохи бронзи на основі зрубної КІС під впливом східних, північно-східних і західних культурних утворень; у процесі його розвитку імовірними є впливи сусідніх культур — білозерської, чорноліської, бондарихинської та ін. Проте наразі не до кінця зрозуміло, чи може постзрубна (або богуславсько-білозерська) культура репрезентувати порівняно сталу традицію керамічного виробни-

© БУЦЬКИЙ Ігор Миколайович, 2026 — аспірант Інституту археології НАН України, відділ археології енеоліту — бронзової доби, Інститут археології НАН України, ORCID: 0000-0002-3818-3290, jaingwarr@gmail.com

© МИШУСТА Олександр Васильович, 2026 — завідувач відділу охорони пам'яток археології, Дніпропетровський обласний центр з охорони історико-культурних цінностей, ORCID: 0009-0007-4837-5580, myshusta.oleksandr@gmail.com

© Інститут археології НАН України, 2026

Це стаття відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0
<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk>

¹ Ми вважаємо термін «керамічний» більш точним, ніж «глиняний». Кераміка більше не є глиною, вона перетворюється в процесі випалювання на інший матеріал; керамічний посуд може бути виготовлений також із лесу й мулу, які не є глиною.

цтва або які традиції можна виділити в її межах. Для подальшого прояснення цих питань, на нашу думку, великі перспективи відкривають дослідження технології виробництва кераміки.

Першим дослідником, який зауважив, що доба бронзи не закінчується зрубною культурою і між нею та культурами ранньої залізної доби існує окремий горизонт пам'яток, був В. О. Городцов (Городцов 1910, с. 274-283). Він пов'язував зміни культурної ситуації в степу наприкінці доби бронзи із «сибірським культурним плином». О. І. Тереножкін залучив західноєвропейські аналоги та встановив абсолютну хронологію для сабатинівського й білозерського етапів тоді ще зрубної культури, довів, що між білозерським етапом та ранньоскіфським періодом існує передскіфський горизонт пам'яток (Тереножкін 1961, с. 191-197; 1965, с. 63-85). Таким чином, білозерський горизонт в абсолютних датах укладається в межі XI—IX ст. до н.е. Дослідники виділяли білозерський етап зрубної культури в окрему культуру, відмінну від зрубної (Отрощенко 1986, с. 117-121). Я. П. Гершкович позначив її терміном «постзрубна» (Гершкович 1998). В історіографії також поширений термін «пізньозрубна» культура (Берестнев 1994; Горбов 1996).

Дослідження технології виробництва кераміки епохи бронзи на території України почали з'являтися здебільшого в останні три десятиліття зусиллями А. О. Денисової (Косаревої) (Косарева 1979; Денисова 1996) та А. В. Корохіної (Корохіна 2016, Корохіна 2020; Korokhina, Butskiy 2023; Korokhina (б. р.)). Розвідкові матеріали для таких досліджень не залучались, імовірно, через те, що створити великі вибірки зразків та надійно простежити стратиграфію пам'яток на таких матеріалах доволі складно. Проте їх залучення дає, як ми зможемо побачити далі, можливість досліджувати розвиток мікрорегіонів, а саме — оцінити щільність поселенських пам'яток та виділити скупчення (або «пучки») поселень, простежити межі їх ресурсних зон та отримати інформацію (хоч і дещо обмежену) про зв'язки між сусідніми поселеннями на основі даних про технологічні традиції. Тут ми пропонуємо першу узагальнену картину розвитку технологічних традицій виготовлення кераміки в басейні р. Самара, яка спирається на мікроскопічне дослідження великих вибірок кераміки, що часом є недоступним при застосуванні вартісних лабораторних аналізів. Зауважимо, що більш точні лабораторні аналізи (елементний та петрографічний) зазвичай

охоплюють значно менші вибірки, однак їх застосування для подальшої характеристики виділених нами рецептів дозволить точніше дослідити технологічні параметри виробів, зокрема варіабельність сировини.

Методи

Особливістю цієї роботи є те, що вона проводилася на основі розвідкових матеріалів. Серед сильних сторін вибірки пам'яток можна відзначити їх відносну географічну щільність, що дозволяє простежити певні «пучки» поселень, об'єднаних однаковими чи подібними рецептами формувальних мас та розташованих на відстані не більше 1–2 км одне від одного. Слабка сторона вибірки полягає в тому, що вона складається з пам'яток, які не були досліджені масштабними розкопками, а переважно — розвідками із шурфуванням, через що кількісно вибірки зразків із пам'яток порівняно невеликі.

Відбір зразків відбувався випадково, але перевага надавалася фрагментам посуду з такими морфологічними елементами та діагностичними ознаками, як вінця, частини тулуба з пережинами, денця й придонні частини, декор. Коли це було можливо, відбиралися зразки, що репрезентували всі морфологічні частини посудини. Також у вибірку потрапляли всі зразки, що відрізнялися кольором, формою або декором від основної маси, а також зразки з ангобуванням і лискуванням чи з помітними неозброєним оком нехарактерними включеннями у формувальній масі. У випадку з нечисленними вибірками досліджувалися всі наявні фрагменти кераміки.

Під час відбору проводилася фотофіксація й документування таких технологічних слідів на поверхні і давніх зламах, як сліди швів від з'єднання елементів, із яких формувалися посудини, відбитки інструментів, сліди додаткових обмазувань, способи обробки зовнішніх і внутрішніх поверхонь (загладжування твердим пласким чи гребінчастим знаряддям або м'яким матеріалом, пальцями, лискування, ангобування, обмивання підсушеного виробу тощо) і якість обробки за ознаками, сформульованими відомими дослідниками (Roux 2019, р. 140-178).

Для визначення рецептів формувальних мас були зроблені свіжі злами кераміки завширшки до 10–15 мм у вертикальних перетинах. Усі зразки досліджували за допомогою цифрового мікроскопа Magnifier SuperZoom 0–1600X при збільшенні близько 500x — 600x. Для детальні-

шої фотофіксації в окремих випадках застосовували оптичний мікроскоп БЮЛАМ Р11 із адаптованим предметним столиком, доданими вертикальною та бічною підсвітками й приладдям для фіксації камери. Вимірювання розмірів включень проводилося за допомогою мікролінійки, що входить до комплекту мікроскопа Magnifier SuperZoom. Оцінка концентрації включень проводилася шляхом порівняння з попередньо створеними авторами еталонами із відомими концентраціями штучно доданих домішок.

Визначення включень піску й органіки, на відміну від включень шамоту, становить певну проблему, оскільки вони можуть бути як природними, так і штучними чи випадковими. У випадку з піском наявність скупчень чи зон із різними характеристиками розглядалася як ознака того, що пісок (принаймні частково) доданий штучно. У випадках, коли неможливо було однозначно встановити штучний чи природний характер домішок, констатовувалася лише їх загальна концентрація з відповідними припущеннями щодо можливого походження піску. Органіка могла бути не тільки свідомою домішкою, але й природним включенням або результатом процесів, які відбувалися після депонування матеріалу (напр.: утворення грибкових/бактеріальних плівок у мікротріщинах, наростання оксидів заліза на ділянках, що зберігали органічні речовини). У цьому дослідженні органіка вважалася штучною домішкою, коли сліди свідчили про її наявність не менше 20 % від об'єму у формувальній масі; зазвичай при значній концентрації органіки її сліди були порівняно однотипними, найчастіше це були відбитки рослинних волокон. У вибірках з окремих пам'яток часто були присутні одиничні включення осадових порід (вапняків та сланців/алевролітів), що складали не більше 10 % від маси і, очевидно, є природними включеннями, характерними для геологічних умов цього регіону.

Окремо відзначимо наявність фрагментів посуду з білуватою, світло-сірою чи світло-кремвою поверхнею, що в тій чи іншій кількості був виявлений на низці опрацьованих пам'яток (від одиничних зразків до майже виключної присутності лише такого посуду). Ця поверхня помітно відрізняється від світлих відтінків жовтого та світло-коричневого кольорів поверхонь, які характерні для посуду з озалізненої глини, випаленого із доступом кисню. Далі ми будемо називати його умовно «білим», а таку поверхню «білою». Зазвичай такі фрагменти мали «білу» зовнішню поверхню й чорний внутрішній шар, але є випад-

ки фіксації такого шару також на внутрішній стороні чи коли такий колір розповсюджувався на всю товщину черепка на певних ділянках. Відомі також фрагменти із частково чи майже повністю зруйнованим «білим» шаром. Мікроскопічне дослідження таких фрагментів виявило, що ангоб на більшості з них відсутній або шар «білого» кольору ніяк із ним не пов'язаний. Це, а також те, що всередині черепок у більшості випадків має чорний колір (який свідчить про використання озалізненої глини, де в середині черепка під час випалювання відбувалися відновлювальні хімічні процеси), нашо вухує на думку про те, що перед нами дійсно результат певного термохімічного процесу, найімовірніше — пов'язаного з особливою обробкою поверхонь виробів перед випалом (Günsenin 2018, p. 94-95). Певною мірою на це також вказує нестійкість цього шару «псевдоангобу», який на частині зразків утрачений на більшості поверхні й лишився лише в порах та заглибленнях (Günsenin 2018).

Пам'ятки та вибірка

Вибірка поселень формувалась на основі наявності серед керамічного матеріалу таких ознак постзрубного посуду, як: розташування пружка на плечиках посудин або в місці переходу шийки в плічко, пружок з опущеними кінцями, «вусами», декорування пружка або краю вінець навскісними відбитками чи навскісними хрестами гладкого чи зубчастого штампа, наявність комірців (Пробийголова 2017, с. 7) і також — наявність посудин із ручками, у яких можна вбачати вплив білозерської культури.

Було досліджено кераміку з 18 таких поселень; перелік наводиться з заходу на схід (рис. 1):

Орловщина 1 (Голубчик, Філімонов, Мишуста 2016, с. 7, 20-23)

Поселення розташоване на частині приуслового схилу лівого берега стариці р. Самара, що має місцеву назву о. Купевате, на схід від східної околиці с. Орлівщина Самарівського р-ну. На території поселення наявні три кургани. На території досліджуваної ділянки приуслового валу було виявлено п'ять пунктів поширення культурного шару з досить неоднорідною насиченістю з матеріалами доби пізньої бронзи та середньовічних кочовиків. Здебільшого до вибірки потрапив матеріал із пунктів 4 та 5 як найбільш численний і придатний до виконання зламів. Усього було відібрано 26 зразків, серед яких один фрагмент вінець та один фрагмент придонної частини ліпних

Рис. 1. Поселення фіналу епохи бронзи у басейні р. Самари: 1 — Орловщина 1, 2 — Павлоград (Соснівка) 1, 3 — Павлоград (Соснівка) 2, 4 — Привовчанське 1, 5 — Привовчанське 2, 6 — Привовчанське 3, 7 — Великоолександрівка 1, 8 — Богданівка 1, 9 — Богданівка 2, 10 — Богданівка 3, 11 — Самарське 3, 12 — Самарське 4, 13 — Бажани 1, 14 — Катеринівка 1, 15 — Мар'їна Рошча 1, 16 — Петропавлівка 1, 17 — Петропавлівка 2, 18 — Петропавлівка 3

Fig. 1. Settlements of the Bronze Age in the Samara River basin: 1 — Orlovshchyna 1, 2 — Pavlohrad (Sosnivka) 1, 3 — Pavlohrad (Sosnivka) 2, 4 — Pryvovchanske 1, 5 — Pryvovchanske 2, 6 — Pryvovchanske 3, 7 — Velykooleksandrivka 1, 8 — Bohdanivka 1, 9 — Bohdanivka 2, 10 — Bohdanivka 3, 11 — Samarske 3, 12 — Samarske 4, 13 — Bazhany 1, 14 — Katerynivka 1, 15 — Marina Roshcha 1, 16 — Petropavlivka 1, 17 — Petropavlivka 2, 18 — Petropavlivka 3

посудин. Серед них — не менше трьох «білих» фрагментів.

Павлоград (Соснівка) 1 (Голубчик, Мишуста 2019, с. 12)

Поселення розташоване на високому мисоподібному виступі надзаплавної тераси лівого берега р. Самара, на краю надзаплавної тераси, біля південно-східної околиці м. Павлоград, на північний захід від високовольтної підстанції, на північний схід від залізниці. Вибірка представлена уламками кераміки із шурфування. Було відібрано всього дев'ять зразків, що являють собою фрагменти стінок та один фрагмент вінець.

Павлоград (Соснівка) 2 (Голубчик, Мишуста 2019, с. 12-13)

Поселення розташоване на високому мисоподібному виступі надзаплавної тераси лівого берега р. Самара, на схилі надзаплавної тераси, біля південно-східної околиці м. Павлоград, на північний схід від електричної підстанції. Вибірка представлена уламками кераміки із шурфування. Було відібрано 16 зразків, що являють собою фрагменти стінок та вінець посудин².

² Цікаво, що традиції приготування формувальних мас для виготовлення керамічного посуду на двох сусідніх поселеннях Сосновка 1 та Сосновка 2 не збіглися повністю. На обох поселеннях основним рецептом слугувала суміш, що містила, з певними відхиленнями, близько 1/6–1/5 частин піску та 1/7–1/5 частин шамоту. Але на Сосновці 1 є також група зразків, що містила трохи більшу концентрацію піску і не містила шамоту. У випадку з Сосновкою 2 такий рецепт помічений лише у досить нетиповому виробі. Також дуже помітне частіше використання такого прийому обробки поверхні, як лискування, на Сосновці 2.

Привовчанське 1, Привовчанське 2, Привовчанське 3 (Голубчик, Філімонов, Мишуста 2018, с. 29-33)

Група з трьох пам'яток розташована на мисоподібних виступах надзаплавної піщаної борової тераси, розділених ярами, у заплаві правого берега нижньої течії р. Вовча, лівобережної притоки р. Самари, на відстані 3,40–3,85 км на північний схід від умовного центру с. Привовчанське Павлоградського р-ну³.

Привовчанське 1. Вибірка представлена фрагментами ліпної кераміки з шурфування. Було відібрано 15 зразків, що являють собою фрагменти стінок посудин. Не менше чотирьох зразків — «білі» чи мають сліди «білого» шару.

Привовчанське 2. Вибірка представлена фрагментами ліпної кераміки з шурфування. Було відібрано 12 зразків, що являють собою фрагменти стінок посудин, один фрагмент вінець і дві придонні частини. Не менше чотирьох — зразків «білого» кольору чи мають його сліди.

Привовчанське 3. Вибірка представлена фрагментами ліпної кераміки з шурфування. Було відібрано 15 зразків, що являють собою

³ На всіх трьох пам'ятках рецепти досить схожі, особливо кидається в око невелика домішка органіки, серед якої є відбитки насінневих лусок(?), листків чи стебел. Але помітна кількісна різниця в співвідношенні рецептів дає можливість припустити, що рецепт із додаванням піску та органічних включень співвідноситься з іншим етапом існування одного і того самого поселення, розділеного зарав'ями.

фрагменти стінок посудин, два фрагменти вінець і три придонні частини.

Великоолександрівка 1 (Буров 1993, с. 233, 238-239; Голубчик, Мишуста 2020, с. 6-10)

Поселення розташоване на високому мисоподібному виступі надзаплавної тераси правого берега р. Вовча, на північний захід від північно-західної околиці с. Великоолександрівка Синельниківського р-ну, на південний захід від автодороги Павлоград — Васильківка. Вибірка представлена уламками кераміки з шурфування. Було відібрано 20 зразків, що являють собою фрагменти стінок та по одному фрагменту придонної частини посудини й вінець.

Богданівка 1 (Голубчик, Філімонов, Мишуста 2017, с. 20-21)

Поселення розташоване на мисах на краю корінного правого берега р. Самара, на правому березі гирла балки Таранова при її впадінні у долину р. Самара, на південь від південної околиці с. Богданівка Павлоградського р-ну. Вибірка представлена фрагментами ліпної кераміки з шурфування. Було відібрано 10 зразків ліпних посудин, серед яких: три являють собою фрагменти вінець і один — придонну частину.

Богданівка 2 (Голубчик, Філімонов, Мишуста 2017, с. 21)

Поселення розташоване на південь від південної околиці с. Богданівка Павлоградського р-ну, на дюнному підвищенні у заплаві правого берега р. Самари. Вибірка представлена фрагментами ліпної кераміки з шурфування. Було відібрано сім зразків, серед яких чотири являють собою фрагменти стінок, три — вінець.

Богданівка 3 (Голубчик, Філімонов, Мишуста 2017, с. 21)

Пам'ятка розташована на південний захід від умовного центру с. Богданівка Павлоградського р-ну, на південний схід від дороги Богданівка-Богуслав, на дюнних підвищеннях у заплаві правого берега р. Самари. Вибірка представлена фрагментами ліпної кераміки з шурфування. Було відібрано сім зразків, серед яких: п'ять являють собою фрагменти стінок, один — фрагмент вінець і один — уламок придонної частини.

Самарське 3 (Голубчик, Філімонов, Мишуста 2017, с. 22)

Поселення розташоване на дюнному підвищенні в заплаві правого берега р. Самари, на східній околиці с. Самарське Павлоградського р-ну. Вибірка представлена фрагментами ліпної кераміки з шурфування. Було відібрано п'ять зразків, серед яких: три являють собою фрагмен-

ти придонних частин, один — фрагмент стінки і один — уламок вінець ліпних посудин.

Самарське 4 (Голубчик, Філімонов, Мишуста 2017, с. 24)

Пам'ятка розташована на останці корінного правого берега р. Самара, на схід від умовного центру с. Самарське Павлоградського р-ну. Вибірка представлена фрагментами ліпної кераміки з шурфування. Було відібрано дев'ять зразків, серед яких: шість являють собою фрагменти вінець, два — фрагменти стінки і один — уламок придонної частини.

Бажани 1 (Мишуста 2019, с. 7)

Поселення розташоване на дюнному підвищенні у заплаві лівого берега р. Самара на північний схід від північної околиці с. Бажани Синельниківського р-ну. Колекція представлена збором підйомного матеріалу на поверхні пам'ятки. Було відібрано випадковим чином 16 зразків, серед яких два фрагменти вінець, решта — фрагменти стінок ліпних посудин. Близько половини всього керамічного матеріалу зібраного на території пам'ятки мали «білу» поверхню.

Катеринівка 1 (Голубчик, Філімонов, Мишуста 2018, с. 19-22)

Пам'ятка розташована у заплаві правого берега р. Самара на дюні, на південний захід від умовного центру с. Катеринівка Синельниківського р-ну. Вибірка представлена фрагментами ліпної кераміки з шурфування. Було відібрано 38 зразків, що являють собою фрагменти стінок, вінець і три придонних частини ліпних і гончарних посудин.

Мар'їна Роща 1 (Ковальова 1972, Голубчик, Філімонов, Мишуста 2018, с. 19, 22-24)

Поселення розташоване на схід від околиці с. Мар'їна Роща Синельниківського р-ну, на південно-західному березі стариці р. Самара, русло якої в минулому проходило між краєм крутого корінного правого берега р. Самара та боровою піщаною терасою, що фіксувалось на місцевості за ланцюжком неглибоких озер, які в наші дні є остаточно пересохлими. Вибірка представлена фрагментами ліпної кераміки з шурфування: 14 зразків, що являють собою фрагменти стінок і придонних частин ліпних посудин. Третина фрагментів репрезентована уламками «білого» посуду.

Петропавлівка 1 (Голубчик, Філімонов, Мишуста 2015, с. 16-17)

Поселення знаходиться на краю високого мису, що розташований на правому березі р. Лозової при її впадінні в заплаву лівого берега р. Самара, на південний захід від умовного центру

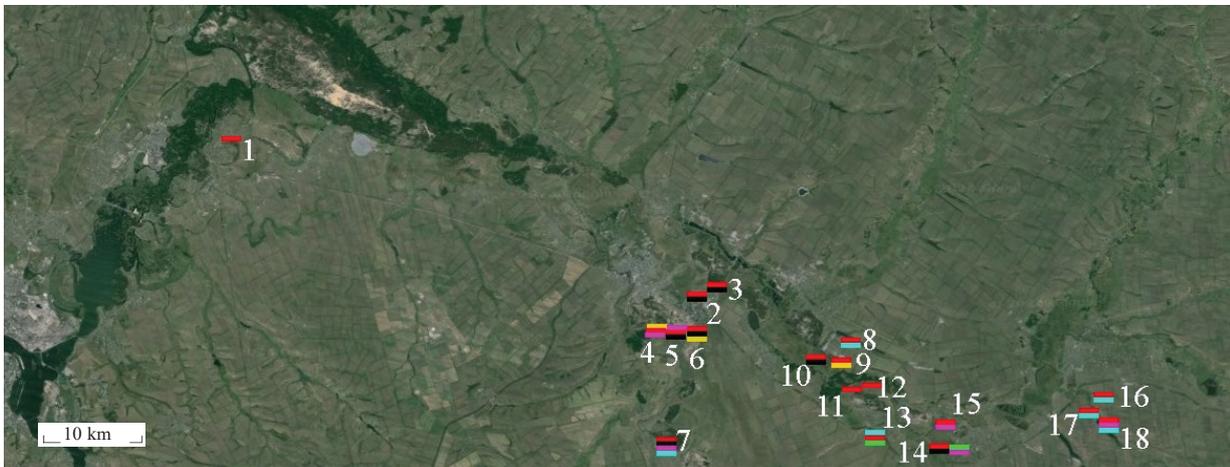

Рис. 2. Поширення основних рецептів формувальних мас на досліджуваних поселеннях в басейні р. Самара: червоний — глина+пісок+шамот, помаранчевий — глина+пісок+органіка, блакитний — глина+шамот, фіолетовий — глина+пісок+шамот+органіка, салатний — глина+шамот+органіка, чорний — глина+пісок

Fig. 2. Distribution of the main recipes of moulding masses at the studied settlements in the Samara River basin: red — clay+sand+grog, orange — clay+sand+organics, blue — clay+grog, purple — clay+sand+grog+organics, green — clay+grog+organics, black — clay+sand

сmt Петропавлівка Синельниківського р-ну. Колекція представлена збором підйомного матеріалу на поверхні пам'ятки, що репрезентований стінками ліпного посуду. Було відібрано випадковим чином 10 зразків стінок ліпних посудин. Не менше половини зразків мали «білу» поверхню.

Петропавлівка 2 (Голубчик, Філімонов, Мишуста 2015, с. 17-18)

Поселення розташоване вздовж краю надзаплавної тераси вздовж гирла лівого берега р. Лозової при впадінні її в заплаву лівого берега р. Самара, на південний захід від умовного центру сmt Петропавлівка Синельниківського р-ну. Колекція представлена збором підйомного матеріалу на поверхні пам'ятки, що репрезентований стінками ліпного посуду. Було відібрано випадковим чином 10 зразків, решта була надто дрібною щоб здійснити злам. З них сім — «білого» кольору, але кількісна перевага «білого» посуду значно більша.

Петропавлівка 3 (Мишуста 2020, с. 8-10)

Поселення розташоване на дюнному підвищенні в заплаві лівого берега р. Лозова, лівобережної притоки р. Самара, на південь від південної околиці сmt Петропавлівка Синельниківського р-ну. Колекція представлена збором підйомного матеріалу і матеріалами шурфувань. Було відібрано 30 зразків. Не менше половини з них мали «білий» колір.

Таким чином до вибірки увійшло 268 зразків із 18 поселень. Серед керамічного комплексу кожного з них є фрагменти, які мають постзрубні діагностичні ознаки.

Результати

Рецепти

Масив рецептів для досліджуваного регіону виявився досить однотипним як за асортиментом, так і за концентрацією включень (рис. 2., табл. 1)

1. Глина+пісок+шамот (рис. 3: 1–2) — включення піску складала здебільшого 18–20 % від об'єму, у деяких випадках траплялись зразки з трохи меншою чи більшою концентрацією, що свідчить скоріше про недостатньо ретельне розмішування маси. Пісок зазвичай був представлений дуже гомогенними домішками дрібнодисперсного піску (до 0,07 мм), що, імовірно, є природними включеннями в глині, піску середньої (0,07–0,40 мм) і значно рідше — великої фракції (від 0,5 мм). Часто пісок фіксується у вигляді скупчень. Шамот складав близько 15–20 % об'єму маси, концентрація на різних пам'ятках могла тяжіти до різних країв діапазону, розміри включень коливались в межах 0,1–2,0 мм, розміри більшості включень тяжіли до 0,2–0,3 мм. Цей рецепт абсолютно домінував практично на всіх досліджених пам'ятках. Практично весь «білий» посуд також був виготовлений із маси, що мала цей рецепт.

2. Глина+пісок (рис. 3: 3). Домішка піску складала 25–35 % від об'єму. Це зазвичай дуже гомогенні включення дрібнодисперсного піску (до 0,07 мм), що, імовірно, є природними в глині, та великою кількістю включень піску серед-

Таблиця 1. Рецепти формувальних мас на поселеннях фіналу епохи бронзи у басейні р. Самари
 Table 1. Recipes of clay pastes in settlements of the final Bronze Age in the Samara River basin

Пам'ятка	Рецепт						Загалом	З них — «білого»	
	Глина+Пісок+Шамот	Глина+Пісок	Глина+Пісок+Органіка	Глина+Шамот	Глина+Пісок+Шамот+Органіка	Глина+Шамот+Органіка			Нетипові
Орловщина 1	24	1	1 (можливо неолітичний)	-	-	-		26	3
Павлоград 1	6	3						9	
Павлоград 2	14	1 (миска, не-стандартний виріб)					1 (домішка другої глини)	16	
Привовчанське 1	3		11		1			15	4
Привовчанське 2	4		3		11			12	4
Привовчанське 3	11		1		3			15	
Великоолександрівка 1	10		5		3	2		20	
Богданівка 1	6		1		3			10	
Богданівка 2	6		1					7	
Богданівка 3	3				2		1 (природно запискована маса з органікою)	6	1
Самарське 3	4							5	
Самарське 4	9							9	4
Бажани 1	3			12		1 (природно запискована маса з органікою)	16	2	
Катеринівка 1, нижній горизонт	9	9			3	8	1 (Глина+Органіка)	38	
Катеринівка 1, верхній горизонт	2			4			середньовічна кераміка — не розглядається в цій роботі		6
Мар'їна роща 1	12						середньовічна кераміка — не розглядається в цій роботі	14	5
Петропавлівка 1	6			3			1 (домішка іншої глини +Пісок+Шамот)	10	10
Петропавлівка 2	6			4				10	7+
Петропавлівка 3	18		1	4	2	1		30	18

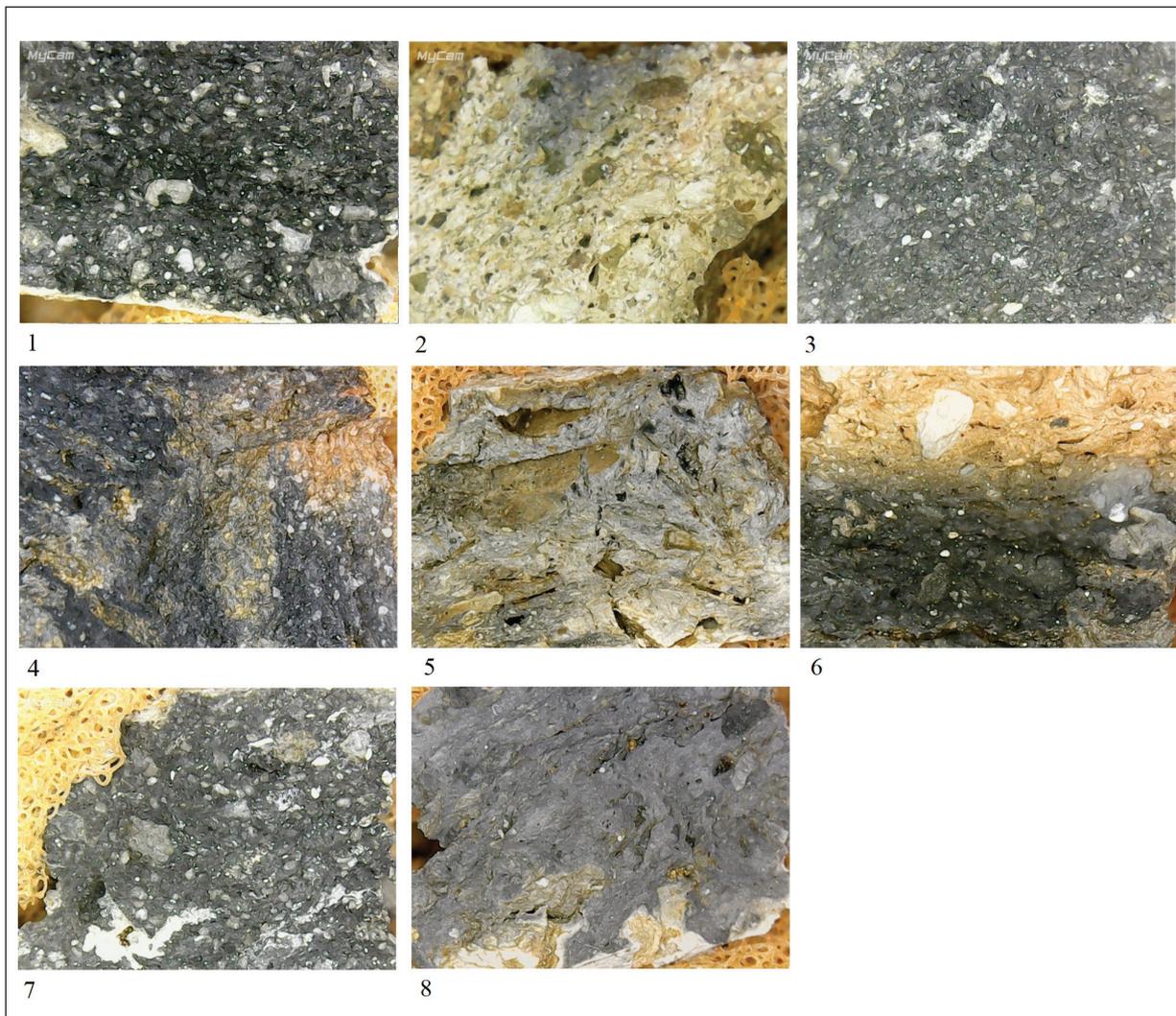

Рис 3. Основні рецепти формувальних мас, поширені на досліджуваних поселеннях в басейні р. Самара: 1 — глина+пісок+шамот, Орловщина 1; 2 — глина+пісок+шамот, Самарське 1; 3 — глина+пісок, Богданівка 1, 4 — глина+пісок+органіка, Петропавлівка 3; 5 — глина+пісок+органіка, Бажани 1; 6 — глина+шамот, Бажани 1; 7 — глина+пісок+шамот+органіка, Самарське 5, 8 — глина+шамот+органіка, Бажани 1

Fig. 3. The main recipes of clay pastes common in the studied settlements in the Samara River basin: 1 — clay+sand+grog, Orlovshchyna 1 settlement; 2 — clay+sand+grog, Samarske 1 settlement; 3 — clay+sand, Bohdanivka 1 settlement, 4 - clay+sand+organics, Petropavlivka 3 settlement; 5 — clay+sand+organics, Bazhany 1 settlement; 6 — clay+grog, Bazhany 1 settlement; 7 — clay+sand+grog+organics, Samarske 5 settlement, 8 — clay+grog+organics, Bazhany 1 settlement

ніх (0,07–0,40 мм) і значно рідше — великих фракцій (від 0,5 мм).

3. Глина+пісок+органіка (рис. 3: 4–5) — концентрація і характеристики піску в цілому збігалися з такими в рецепті Глина+пісок+шамот. Наявність органічних домішок у масі коливалась в межах 20–40 %.

4. Глина+шамот (рис. 3: 6) — шамот складав близько 15–20 % об'єму маси, концентрація на різних пам'ятках могла тяжіти до різних країв діапазону, розміри включень коливались в межах 0,1–2,0 мм, здебільшого середні розміри тяжіли до 0,2–0,5 мм. У зразках був наявний також, очевидно — природний, дрібнодисперс-

ний пісок, досить рівномірно розповсюджений в масі, його частка не перевищувала 5–10 %

5. Глина+пісок+шамот+органіка (рис. 3: 7) — концентрація й фізичні характеристики всіх домішок в цілому були подібні до таких у попередніх рецептах.

6. Глина+шамот+органіка (рис 3: 8) — концентрація та фізичні характеристики всіх домішок в цілому були подібні до таких у попередніх рецептах. Також траплялась невелика природна домішка дрібнодисперсного піску.

Формування посудини

Через досить невелику кількість фрагментів, що мають технологічні сліди, зумовлену фраг-

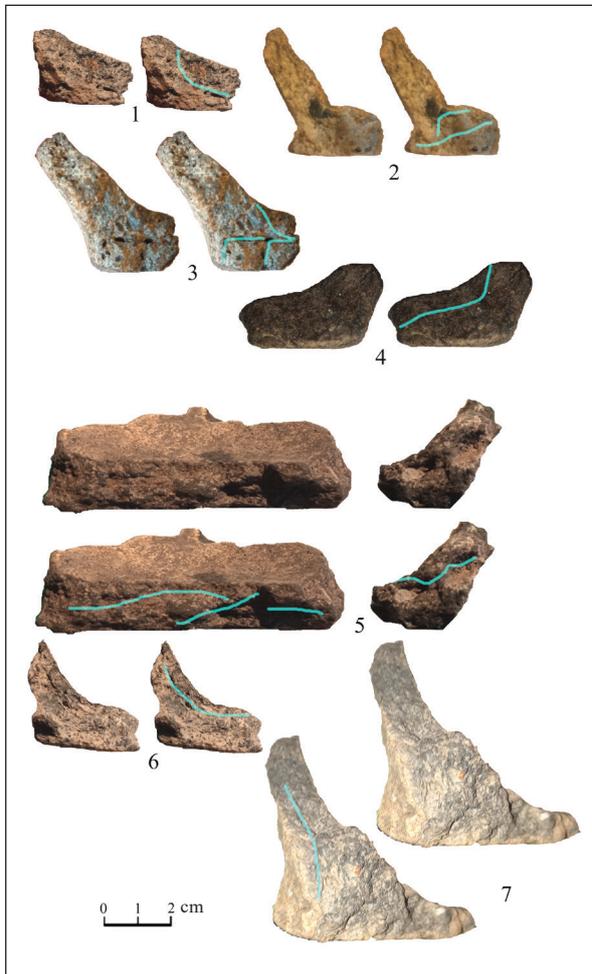

Рис. 4. Прийоми формування донець посудин, поширені на досліджуваних поселеннях в басейні р. Самара: 1 — Привовчанське 2, 2 — Привовчанське 3, 3 — Привовчанське 3, 4 — Орловщина, 5 — Богданівка 3, 6 — Самарське 3, 7 — Самарське 1

Fig. 4. Methods of pottery bottom formation typical for the studied settlements in the Samara River basin: 1 — Pryvovchanske 2, 2 — Pryvovchanske 3, 3 — Pryvovchanske 3, 4 — Orlovshchyna, 5 — Bohdanivka 3, 6 — Samarske 3, 7 — Samarske 1

ментованістю матеріалу, дані про способи формування посудин кількісно недостатні для того, щоб надійно зіставити їх із формами посуду та рецептами формувальних мас, і вимагають перевірки та уточнення на більш масовому матеріалі. На цей момент ситуація виглядає так, що в усьому досліджуваному регіоні способи формування посудин і їх форма були досить однорідні та не були пов'язані з рецептами формувальних мас.

Денце в більшості випадків, схоже, сформоване ємнісно-донним почином (рис. 4: 1, 4–7), шляхом загинання нижніх країв вже сформованого тулуба або його частини до середини і примазування в центр додаткової порції глини, можливо, в деяких випадках — із домазу-

ванням збоку дна додаткового шару маси⁴. Значно рідше мова може йти про формування дна окремо із закрученого джгута (рис. 4: 2–3).

Формування порожнистого тіла посудини відбувалось джгутами 1–2 см заввишки (рис. 5). Джгути накладались найчастіше нахлистом (рис. 5: 1, 4–7), рідше — за принципом крокуючої симетрії (рис. 5: 3, 8). Є лише один надійний випадок використання стрічки (рис. 4: 9) на поселенні Привовчанське 1. Решта випадків невиразні. Це можна пояснити як відсутністю великих фрагментів, злам яких демонстрував би наявність швів від стрічок, так і тим, що стрічковий спосіб формування посуду витіснявся джгутовим і дійсно використовувався рідше, але співіснував зі способом формування джгутами. Раніше така ситуація була зафіксована для басейну Донця (Денисова 2005, с. 185–186). Інше трактування, зважаючи на нетиповий спосіб формування посудини — перед нами фрагмент імпортової чи спеціалізованої посудини. Можна припустити що і у випадку з джгутами, і зі стрічками спосіб їх накладання міг змінюватись для спрощення формування потрібного профілю посудини (рис. 5: 2–3).

Округлі в перетині вінця явно трапляються частіше за підпрямокутні. Імовірно, це додатково вказує на те, що посудину формували, наліплюючи джгути до дна, не перегортаючи порожнисте тіло догори денцем, що б зумовило частішу наявність підпрямокутних вінців.

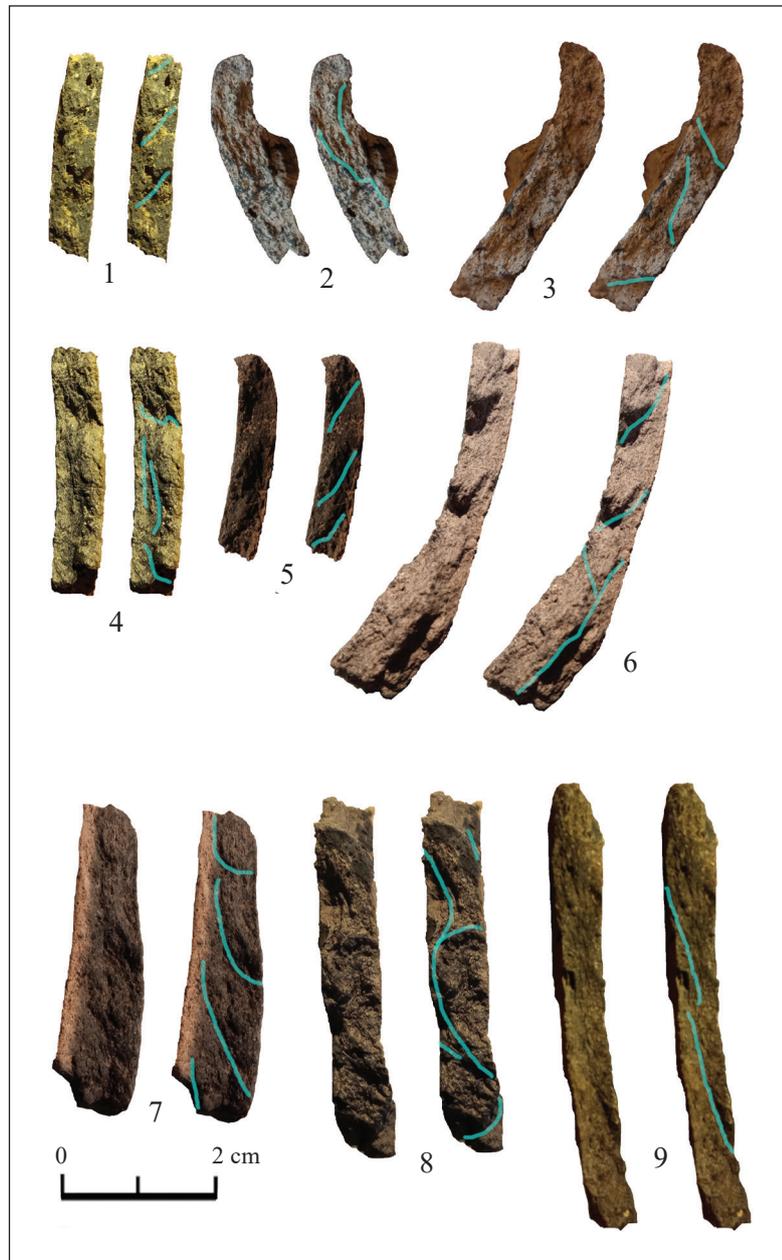
Мископодібні посудини, мабуть, виготовлялися шляхом примазування до окремо сформованого денця цільної стрічки глини, але одиничний характер таких посудин не дає нам можливості виключати й інші способи.

Зафіксовано кілька фрагментів, до яких примазувалися ручки, що формувались окремо (рис. 6: 2). У них можна вбачати культурний вплив білозерських традицій, але варто відзначити, що за способом формування стінок, якістю, пропорціями та асортиментом домішок ці посудини не відрізнялись від основної маси кераміки на пам'ятці, а тому ми можемо констатувати місцеве виробництво таких посудин.

Обробка поверхонь

Обробка поверхонь найчастіше являла собою загладжування посудини пласким твердим знаряддям, також трапляються одиничні випадки загладжування поверхні гребінчас-

⁴ Автори висловлюють щирю подяку за формулювання і пояснення цього спостереження к.і.н. А. В. Корохіній.

Рис. 5. Прийоми формування тулуба посудин, поширені на досліджуваних поселеннях в басейні р. Самара: 1 — Привочанське 1, 2 — Привочанське 3, 3 — Привочанське 3, 4 — Привочанське 3, 5 — Богданівка 1, 6 — Богданівка 2, 7 — Богданівка 4, 8 — Богданівка 1, 9 — Привочанське 1

Fig. 5. Vessel body shaping techniques common at the studied settlements in the Samara River basin: 1 — Pryvovchanske 1, 2 — Pryvovchanske 3, 3 — Pryvovchanske 3, 4 — Pryvovchanske 3, 5 — Bohdanivka 1, 6 — Bohdanivka 2, 7 — Bohdanivka 4, 8 — Bohdanivka 1, 9 — Pryvovchanske 1

тим знаряддям і пальцями. Ангобування трапилось не більше, ніж у 10 % випадків і здебільшого мало характер обмазування посудини зовні шаром завтовшки 1–2 мм тої ж маси, з якої вона була виготовлена. У більш рідкісних випадках фіксувалось обмазування глиною без домішок, в одному випадку — сумішшю, що містила значно більше шамоту, ніж формувальна маса самої посудини. Імовірно, що більшість посудин обмивалась м'яким

вологим матеріалом після підсушування для усунення дрібних дефектів. Зразки, що мали лискування, — також одиничні, якість його виконання невисока: воно нерівномірне за ретельністю, з прогалинами.

Випал

Абсолютно весь посуд, крім «білого», не дає підстав вважати його випаленим якимось інакшим чином, аніж у відкритому вогні. Черепок більшості посудин двошаровий чи тришаровий

Рис. 6. Приклади фрагментів «білого» посуду: 1 — Богданівка 3, 1a — злам із відсутністю чіткої межі між шарами білого й чорного кольорів у черепку, 2 — Бажани 1, 3 — Орловщина, 4 — Самарське 1

Fig. 6. Examples of «white» ware fragments: 1 — Bohdanivka 3, 1a — a fracture with no clear boundary between the layers of white and black in the sherd, 2 — Bazhany 1, 3 — Orlovshchyna, 4 — Samarske 1

на зламі, з плямистою або коричнево-бурою зовнішньою поверхнею, з ділянками бурого, рідше — чорного, сірого, червоного, помаранчевого й жовтого кольорів; внутрішня поверхня частіше за все чорна чи темно-бура. Це свідчить про те, що постійний доступ кисню до

внутрішньої поверхні посудин в процесі випалювання був відсутній, тому, імовірно, вони випалювались перегорнуті догори денцем.

Окремо варто зробити кілька зауважень щодо випалювання «білого» посуду. Найбільш імовірний спосіб отримання такого кольору поверхні

передбачав використання глини, що була б одночасно достатньо й озалізнена, і карбонатна, при температурі в межах 700–1000°C (Molera, Pradell, Vendrell-Saz 1998, р. 189). Це потребувало б спеціалізованих конструкцій, які для Північного Причорномор'я в епоху бронзи відомі порівняно мало (Дергачев 1973, с. 100; Шарфутдінова 1980, с. 43; Лукьяшко 1999, с. 12, 14; Пробийголова, Красильников 2015), а поселення, що можуть бути центрами виробництва такого посуду, в досліджуваному регіоні не розкопувались. Тому наразі ми можемо лише припускати імовірність існування таких конструкцій для басейну р. Самари або якийсь більш складний, але реальний спосіб випалювання⁵.

Поширення зафіксованих рецептів

Картографування поширення зафіксованих рецептів (рис. 2) продемонструвало досить складну картину. На майже всіх поселеннях у басейні р. Самара кількісно переважає кераміка з додаванням піску й шамоту. На поселеннях Орловщина 1, Самарське 3 та Самарське 4 виявлено тільки таку кераміку. Географічна близькість останніх двох може свідчити про те, що ці пам'ятки залишені носіями однієї керамічної традиції, імовірно — в приблизно один час.

Поселення Соснівка 1 та Соснівка 2, Богданівка 3 і Катеринівка 1 представлені комплексами з двох рецептів: із додаванням піску та шамоту і рецептом із лише додавання піску. Перші два поселення розташовані дуже близько, інші два — на майже рівній відстані 11–12 км одне від одного вздовж русла р. Самари. Група поселень Привовчанське 1, Привовчанське 2 та Привовчанське 3 демонструє складну ситуацію зі співвідношенням рецептів, що засновані на додаванні таких груп домішок, як пісок+шамот, пісок+шамот+органіка, пісок+органіка і лише з додаванням піску. Нерівномірна розповсюдженість зазначених рецептів на цих поселеннях може вказувати на поетапне їх заселення носіями різних традицій приготування формувальної маси з певною різницею у планіграфії. На поселенні Катеринівка 1 спостерігається ще більш очевидна ситуація: горизонти з рецептами, що включають лише шамот і пісок, та рецептами, що включають додавання органіки, розділені стратиграфічно. При цьому горизонт із рецептами, що включають органіку, — дав-

⁵ У подальшому планується експериментальне перевипалювання зразків і залучення інших природничих методів дослідження, але ми поки що не маємо такої технічної можливості.

ніший. Дуже ймовірно, що з цим горизонтом синхронні поселення Богданівка 1, Бажани 1 та Мар'їна Роща 1, які утворюють досить компактну групу поселень, розташованих на відстані 3–7 км одне від одного. Або принаймні вони залишені носіями цієї ж керамічної традиції. Звертає на себе увагу те, що на всіх поселеннях із керамікою з органікою існує посуд без додавання піску або шамоту, які, імовірно, вона «заміняла». Цікавим також видається те, що від групи поселень Привовчанське ця група розташована на відстані близько 10 км, подібні відстані ми спостерігаємо і між іншими сусідніми групами поселень, що, ймовірно, дають нам можливість опосередковано визначити межі ресурсних зон окремих соціальних груп (племен?), які створювали групи поселень (Brassel, Reif 1979, р. 289-291; Білинський, Яхімовіч 2018, с. 283).

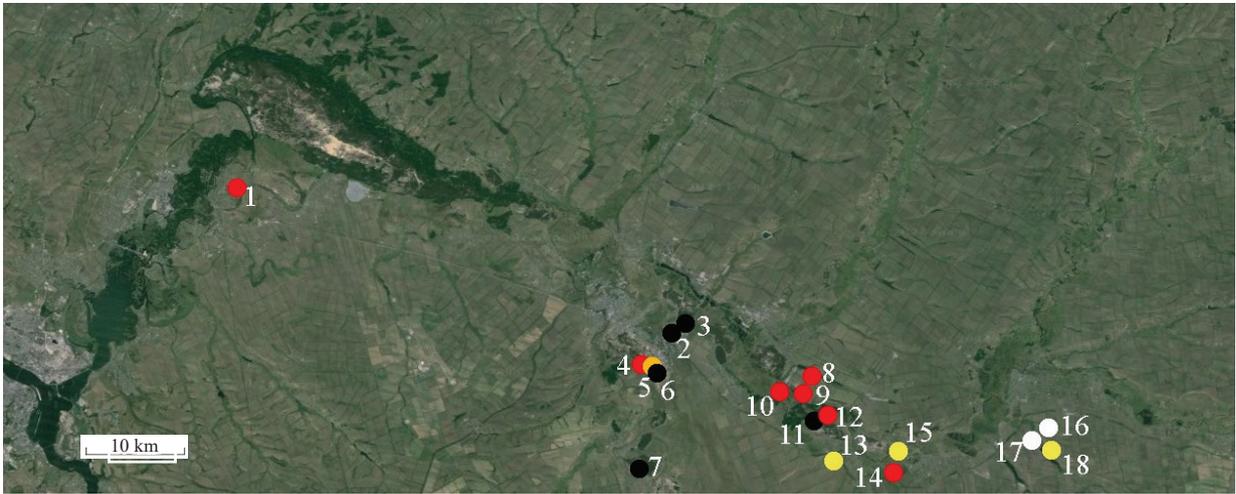
Окремо стоїть поселення Великоолександрівка 1 в басейні притоки Самари, р. Вовча, що репрезентує як рецепти, характерні для Соснівки 1 та Соснівки 2, так і нечисленні зразки з рецептами, що містили органіку.

Найсхідніший пучок поселень, Петропавлівка 1, Петропавлівка 2 та Петропавлівка 3, демонструє досить однорідну картину з абсолютним домінуванням рецепта з додаванням піску та шамоту. Значно рідше, одиничними випадками, але на кожному поселенні — представлений рецепт із додаванням лише шамоту. Лише на поселенні Петропавлівка 3 був зафіксований рецепт, що містив додавання органіки.

На майже всіх поселеннях у вибірках кількісно переважає кераміка з додаванням піску й шамоту, як це зафіксовано і для поселень в басейні Сіверського Донця (Косарева 1979; Денисова 1996, с. 19-22; Korokhina, Butskiy 2023, р. 296-300), але, на відміну від поселень басейну Сіверського Донця в регіоні басейну Самари, донецька та придонна частина посуду часто формувалась іншим способом, що передбачав, імовірно, використання ємнісно-донного почину, замість донно-ємнісного чи окремого формування дна та порожнистого тіла. Це свідчить про певну регіональну специфіку традицій населення регіону, які, ймовірно, мали витоки у традиціях більш раннього часу.

Поширення «білого» посуду (рис. 6, 7)

Згаданий вище пучок поселень біля с. Петропавлівка репрезентує ситуацію, у якій 70–100 % керамічного матеріалу можна віднести до групи «білого» посуду. Здебільшого саме по-

Рис. 7. Мапа поширення «білого» посуду на досліджуваних поселеннях у басейні р. Самара: 1 — Орловщина 1, 2 — Павлоград (Соснівка) 1, 3 — Павлоград (Соснівка) 2, 4 — Привовчанське 1, 5 — Привовчанське 2, 6 — Привовчанське 3, 7 — Великоолександрівка 1, 8 — Богданівка 1, 9 — Богданівка 2, 10 — Богданівка 3, 11 — Самарське 3, 12 — Самарське 4, 13 — Бажани 1, 14 — Катеринівка 1, 15 — Мар'їна Роща 1, 16 — Петропавлівка 1, 17 — Петропавлівка 2, 18 — Петропавлівка 3; кольори: чорний — «білі» фрагменти відсутні, червоний — одиничні фрагменти у вибірці (до 20 %) помаранчевий — 20–29 % вибірки, жовтий — 30–69 % вибірки, білий — 70–100 % вибірки

Fig. 7. Map of the distribution of «white» pottery at the studied settlements in the Samara River basin: 1 — Orlovshchyna 1, 2 — Pavlohrad (Sosnivka) 1, 3 — Pavlohrad (Sosnivka) 2, 4 — Pryvovchanske 1, 5 — Pryvovchanske 2, 6 — Pryvovchanske 3, 7 — Velykooleksandrivka 1, 8 — Bohdanivka 1, 9 — Bohdanivka 2, 10 — Bohdanivka 3, 11 — Samarske 3, 12 — Samarske 4, 13 — Bazhany 1, 14 — Katerynivka 1, 15 — Marina Roscha 1, 16 — Petropavlivka 1, 17 — Petropavlivka 2, 18 — Petropavlivka 3; colours: black — no «white» fragments, red — single fragments in the sample (up to 20 %), orange — 20–29 % of the sample, yellow — 30–69 % of the sample, white — 70–100 % of the sample

селення, на яких позначена наявність рецептів з додаванням органіки, характеризуються наявністю і фрагментів «білого» посуду. При тому в пучку з максимальною концентрацією цього посуду лиш одне з трьох поселень має фрагменти з рецептом, до якого входить органіка. Із поселень, що мають рецепти з додаванням органіки і не мають «білого» посуду зовсім, — можна відзначити лише Великоолександрівку, розташовану в стороні від основної маси пам'яток, безпосередньо вздовж русла р. Самари. Також не мають фрагментів «білого» посуду всі поселення, на яких наявні лише рецепти з додаванням шамоту й піску, а також — лише піску. На найзахіднішому поселенні вибірки, Орловщині 1, яке мало лише рецепти, із додаванням піску і шамоту, кількість «білого» посуду дуже невелика.

Дослідники і раніше передбачали, що наприкінці епохи бронзи існували спеціалізовані центри керамічного виробництва, які обслуговували значні території (Черняков 1985, с. 50; Ромашко 2013а, с. 199), але зазвичай для таких припущень відсутня надійна доказова база. Недостатніми для цього є навіть відносно нечисленні знахідки на поселеннях цього періоду залишків гончарних печей і споруд, де від-

бувалося випалювання кераміки (Дергачев 1973, с. 100; Шарафутдинова 1980, с. 43; Лукьяшко 1999, с. 12, 14; Пробийголова, Красильников 2015), оскільки залишаються неясними межі зон, кількість і чисельність колективів, що користуються їхньою продукцією (Ромашко 2013а, с. 199). У цьому випадку продукція, яка мала досить яскраву відмінність від основної маси посуду, дозволяє маркувати її поширення за межами центрів виробництва. Одним із таких центрів, імовірно, є скупчення поселень Петропавлівка 1, Петропавлівка 2 та Петропавлівка 3. Варто лише звернути увагу на високу імовірність існування кількох таких центрів, зокрема на поселенні Плаवेशина в басейні р. Оріль у підйомному матеріалі абсолютно переважає «біла» кераміка (Голубчик, Мишустя, Філімонов 2018, с. 35).

Цікаво відзначити, що серед керамічного матеріалу поселення Орловщина є фрагмент «білої» кераміки зі слідами червоної, імовірно — ангобної, фарби (рис. 8). На жаль, один випадок такого способу оздоблення посуду не дає змоги робити об'єктивні припущення щодо цілеспрямованого використання «білого» посуду для мальованого декору, ба більше — імовірно, такий розпис міг бути недовговічним, а

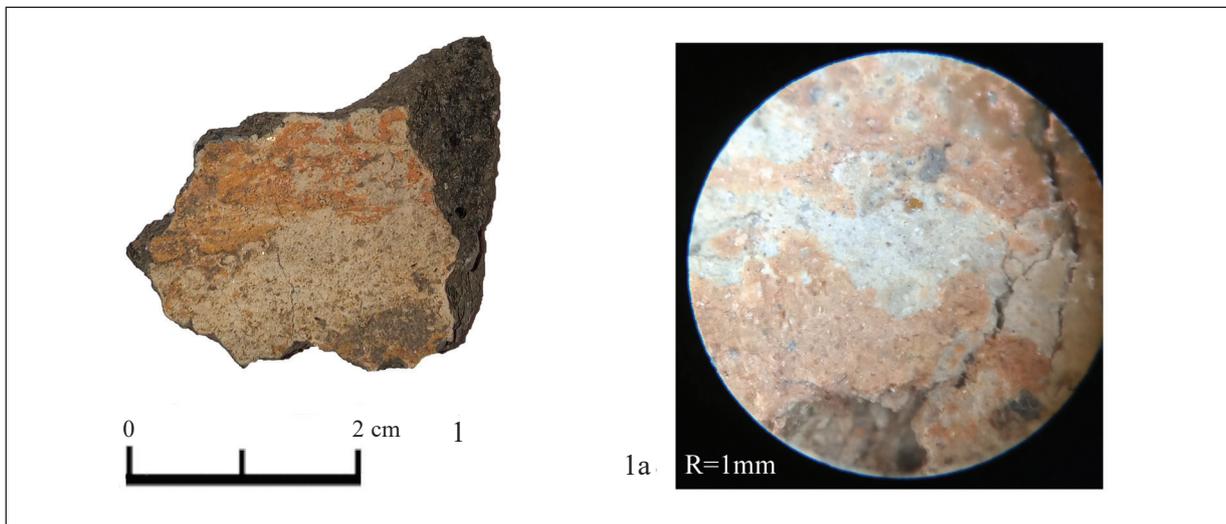

Рис. 8. Фрагмент «білої» посудини з червоним фарбуванням, поселення Орловщина
 Fig. 8. Fragment of a «white» vessel with red colouring, Orlovshchyna settlement.

спроба його фіксації на виробі повторним випалюванням загрожувала змінити колір посудини на менш оригінальний.

Висновки

Таким чином, ми бачимо, що наприкінці епохи бронзи регіон басейну р. Самари постає відносно однорідним в плані традицій виробництва посуду. Із певними відхиленнями в ньому побутували ті самі рецепти формувальних мас і способів формування посуду. Можна зі значною мірою ймовірності припустити існування двох хронологічних етапів у межах однієї культури, принаймні це простежено в одному випадку — стратиграфічно і в одному — планіграфічно. Є підстави вважати, що деякі поселення мають два горизонти, нижній із яких міс-

тить певну кількість посуду з додаванням органічних домішок у формувальну масу, і верхній, де таких домішок уже немає.

Поселення зі спільними комплексами рецептів утворюють помітні скупчення (або «пучки») при картографуванні, при цьому відстані між скупченнями поселень приблизно рівні, що дає змогу краще оцінити межі ресурсних зон поселень (і володінь окремих груп населення).

Існування незвичайного посуду з «білим» кольором поверхні також дозволяє в перспективі простежити інтенсивність зв'язків між пучками поселень, а також відстані, на які поширювалася така продукція. Наразі більш точну інтерпретацію поширення такого посуду навести важко.

Надійшла 07.12.2024

Берестнев, С. И. 1994. Поселение Таранцево и вопрос о населении Днепроовского Левобережья в начале раннего железного века. *Российская археология*, 3, с. 121-138.

Білинський, О. О., Яхімовіч, К. 2018. Господарство населення скіфського часу на Сеймі за даними геоінформаційного вивчення природних умов і пам'яток. *Археологія і давня історія України*, 1 (26), с. 280-292.

Буров, Г. М. 1993. Археологические памятники в бассейне р. Волчьей (по данным 1952–1955 гг.). В: Тощев, Г. Н., Шаповалов, Г. И., Михайлов, Б. Д. (ред.). *Древности степного Причерноморья и Крыма: сборник научных трудов*, 4. Запорожье: Запорожский государственный университет; Запорожский областной краеведческий музей; Государственный историко-археологический музей-заповедник «Каменная могила», с. 231-249.

Гершкович, Я. П. 1998. Этнокультурные связи в эпоху бронзы в свете хронологического соотношения памятников (Нижнее Поднепровье — Северо-Восточное Приазовье — Подонцовье). В: Колесник, А. В.

(гл. ред.). *Археологический альманах*, 7. Донецк: Китис, с. 61-92.

Голубчик, Л. М., Мишуста, О. В. 2019. *Звіт про археологічну розвідку біля околиці м. Павлоград на території Троїцької сільської об'єднаної територіальної громади Павлоградського району Дніпропетровської області у 2019 р.* Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 2019/71.

Голубчик, Л. М., Мишуста, О. В. 2020. *Звіт про археологічну розвідку на території Дніпропетровської області у 2020 р.* Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 2020/59.

Голубчик, Л. М., Філімонов, Д. Г., Мишуста, О. В. 2015. *Звіт про археологічні розвідки на території Дніпропетровської області у 2015 р.* Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 2015/21.

Голубчик, Л. М., Філімонов, Д. Г., Мишуста, О. В. 2016. *Звіт про археологічні розвідки на території Дніпропетровської області у 2016 р.* Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64.

- Голубчик, Л. М., Філімонов, Д. Г., Мишуста, О. В. 2017. Звіт про археологічні розвідки на території Дніпропетровської області у 2017 р. Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 2017/74.
- Голубчик, Л. М., Філімонов, Д. Г., Мишуста, О. В. 2018. *Звіт про археологічні розвідки на території Дніпропетровської області у 2018 р.* Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 2018/21.
- Горбов, В. Н. 1996. Финал бронзового века Северо-Восточного Приазовья и некоторые проблемы региональных различий. В: Горбов, В. Н. (ред.). *Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит–бронзовый век): материалы междунар. конф.*, 2. Донецк, с. 13-21.
- Городцов, В. А. 1910. *Бытовая археология. Курс лекций, читанных в Московском Археологическом Институте.* Москва: Изд-во Моск. Археол. Ин-та.
- Денисова, А. А. 2005. К проблеме взаимоотношений культур эпохи бронзы на территории Донецкого региона. В: Отрошенко, В. В. (ред.). *На пошану Софії Станіславівни Березанської (збірка наукових праць).* Київ: Шлях, с. 181-189.
- Денисова, А. А. 1996. Технология изготовления керамики на поселении Капитаново I. *Донско-Донецкий регион в системе древностей эпохи бронзы Восточноевропейской степи и лесостепи*, 2, с. 19-22.
- Дергачев, В. А. 1973. Памятники эпохи бронзы. В: Керату, Н. А. (отв. ред.). *Археологическая карта Молдавской ССР*, 3. Кишинев: Штиинца.
- Ковальова, І. Ф. 1972. Розвідка горішньої течії р. Самара. *Археологічні дослідження на Україні в 1969 р.*, IV, с. 332-336.
- Корохина, А. В. 2016. Определение рецептов формовочных масс керамики Суботовского городища. В: Гершкович, Я. П. *Суботовское городище.* Київ: Институт археологии НАНУ, с. 503-506.
- Корохина, А. 2020. Петрографічні дослідження археологічної кераміки у 2019. *Археологічні дослідження в Україні в 2019 році*, с. 387-388.
- Косарева, А. А. 1979. Керамика поселения срубной культуры в урочище Усово Озеро на Северском Донце. Моруженко А. А. (отв. ред.) *Проблемы эпохи бронзы Юго-Восточной Европы.* Тез. докл. Донецк, 3-6 декабря 1979 г., Донецк: б. и., с. 73-74.
- Лукьяшко, С. И. 1999. *Предскифский период на Нижнем Дону.* Донские древности, 7. Азов: Азовский краеведческий музей, М-во культуры Ростов. обл.
- Марина, З. П., Ромашко, В. А., Северин, А. Б. 1995. Курганы эпохи бронзы у с. Богдановка в Присамарье. В: Ковалева, И. Ф. (отв. ред.). *Проблемы археологии Поднепровья.* Днепропетровск: ДГУ, с. 35-63.
- Марина, З. П., Ромашко, В. А., Фещенко, Е. Л., Войтюк, П. В. 1990. Курганный могильник у с. Вербки. В: Ковалева, И. Ф. (отв. ред.). *Исследования по археологии Поднепровья.* Днепропетровск: ДГУ, с. 22-38.
- Мишуста, О. В. 2019. *Звіт про археологічні розвідки на території Петропавлівського району Дніпропетровської області у 2019 р.* Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 2019/67.
- Мишуста, О. В. 2020. *Звіт про археологічну розвідку на території Петропавлівської селищної об'єднаної територіальної громади Петропавлівського району Дніпропетровської області у 2020 р.* Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 2020/25.
- Морковина, И. В. 1988. Поселение у села Богдановка на р. Самаре. В: Артеменко, И. И. (ред.). *Археологические памятники Поднепровья в системе древностей Восточной Европы.* Днепропетровск: ДГУ, с. 73-81.
- Отрошенко, В. В. 1986. Белозерская культура. В: Артеменко, И. И. (отв. ред.). *Культуры эпохи бронзы на территории Украины.* Київ: Наукова думка, с. 117-152.
- Пробийголова, О. С. 2017. *Населення нижньої течії Сіверського Донця та Донецького кряжу у заключний період доби пізньої бронзи.* Автореферат дисертації к. і. н., Інститут археології НАН України.
- Пробийголова, О. С., Красильников, К. І. 2015. Гончарні печі фіналу доби бронзи на Донецькому кряжі. *Археологія*, 2, с. 34-45.
- Ромашко, В. А. 2013а. *Население заключительного этапа позднего бронзового века Левобережной Украины (по материалам богуславско-белозерской культуры).* Диссертация д. и. н. Днепропетровский национальный университет, Институт археологии НАН Украины.
- Ромашко, В. А. 2013б. *Население заключительного этапа позднего бронзового века Левобережной Украины (по материалам богуславско-белозерской культуры).* Київ: Видавничий Дім «Скіф».
- Тереножкин, А. И. 1961. *Предскифский период на днепровском Правобережье.* Київ: АН УССР.
- Тереножкин, А. И. 1965. Основы хронологии предскифского периода. *Советская археология*, 1, с. 63-85.
- Черняков, И. Т. 1985. *Северо-Западное Причерноморье во второй половине II тыс. до н.э.* Київ: Наукова думка.
- Шарафутдинова, Э. С. 1980. *Памятники предскифского времени на Нижнем Дону (кобяковская культура).* САИ, В1-11. Ленинград: Наука.
- Brassel, K., Reif, D. 1979. A Procedure to Generate Thiessen Polygons. *Geographical Analysis*, 11 (3), p. 289-303.
- Korokhina, A. Forthcoming. (w. y.). Notes on the Cultural Process in the Late Bronze Age Final Stage in Eastern Ukraine. Insights from Ceramic Technology. *Old Potters' Almanac*.
- Korokhina, A., Butskiy, I. 2023. Approaching the Ceramic Technology of the Late Bronze Age Settlement of Hlyboke Ozero-2 in Eastern Ukraine: Preliminary Results. In: Diaconu, V., Gafincu, A. (eds.). *The Bronze Age in the Northern Black Sea Area. Multidisciplinary Studies (Bibliotheca memoriae antiquitatis XLVII).* Braila; Piatra; Neamt: Neamt National Museum Complex, p. 291-319.
- Molera, J., Pradell, T., Vendrell-Saz, M. 1998. The Colours of Carich Ceramic Pastes: Origin and Characterization. *Applied Clay Science*, 13/3, p. 187-202. [https://doi.org/10.1016/S0169-1317\(98\)00024-6](https://doi.org/10.1016/S0169-1317(98)00024-6)
- Roux, V. 2019. *Ceramics and Society: A Technological Approach to Archaeological Assemblages.* Cham; Switzerland: Springer Nature. https://doi.org/10.1007/978-3-030-03973-8_1

*Ihor M. Butskiy*¹, *Oleksandr V. Myshusta*²

¹Postgraduate student, the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, the Department of the Eneolithic — Bronze Age Archaeology, ORCID: 0000-0002-3818-3290, jaingwarr@gmail.com

²Head of the Protection of Archaeological Objects Department, Regional Centre for the Protection of Historical and Cultural Property of Dnipropetrovsk Oblast, ORCID: 0009-0007-4837-5580, myshusta.oleksandr@gmail.com

TECHNOLOGICAL TRADITIONS IN CERAMICS PRODUCTION OF THE FINAL BRONZE AGE POPULATION IN THE SAMARA RIVER BASIN

In the article, the following aspects of pottery production technology at the Late Bronze Age settlements in the Samara River basin are analysed: the formation of clay pastes and the method of vessel formation, surface treatment, and firing. An attempt is made to interpret the data, in particular, to trace certain clusters of settlements and their microchronology based on changes in the range of

recipes used across different stratigraphic horizons. The study also considers the existence and distribution of pottery with a special firing that gave the vessels a white colour.

At the final stage of the Bronze Age, the Samara River basin area appeared to be relatively homogeneous in terms of the traditions of pottery production. With certain variants, the same recipes for clay pastes and methods of forming pottery were used. We can assume, with a high degree of probability, the existence of two chronological stages within the same culture, at least in one case stratigraphically and in one case planigraphically, and there are reasons to believe that some settlements have two horizons, the lower one containing a certain significant amount of ware with the addition of organic inclusions in the clay pastes, and the upper one without them.

Settlements with similar recipe complexes form noticeable clusters when mapped, and at the same time show approximately equal distances between clusters of settlements, which allows for a better assessment of the settlements' resource zones boundaries.

The presence of unusual vessels with a white surface colour also allows us to trace the intensity of connections between clusters of settlements and the distances over which such products were distributed, although it is currently difficult to say how and for what purpose such pottery was distributed.

Key words: Samara River basin, Zrubna cultural and historical community, Post-Zrubna type, Bohuslav-Bilozerska culture, Bronze Age, clay pastes, ceramics, hand-built pottery, handmade pottery.

References

- Berestnev, S. I. 1994. Poselenie Tarantsevo i vopros o naselenii Dneprovskogo Levoberezhia v nachale rannego zheleznoho veka. *Rosiiskaia arkeologiya*, 3, p. 121-138.
- Bilynskiy, O. O., Yakhimovich, K. 2018. Economy of the Scythian Time Population in the Seym River Basin on the Results of Geoinformational Analysis of the Natural Conditions and Sites. *Archaeology and Early History of Ukraine*, 1 (26), p. 280-292.
- Burov, G. M. 1993. Arkheologicheskie pamiatniki v basseine r. Volchei (po dannym 1952–1955 gg.). In: Toshchev, G. N., Shapovalov, G. I., Mikhailov, B. D. (ed.). *Drevnosti stepnogo Prichernomoria i Kryma: sbornik nauchnykh trudov*, 4. Zaporozhe: Zaporozhskii gosudarstvennyi universitet: Zaporozhskii oblastnoi kraevedcheskii muzei; Gosudarstvennyi istoriko-arkheologicheskii muzei-zapovednik «Kamennaia mogila», p. 231-249.
- Gershkovich, Ia. P. 1998. Etnokulturnye svyazi v epokhu bronzy v svete khronologicheskogo sootnosheniia pamiatnikov (Nizhnee Podneprove — Severo-Vostochnoe Priazove — Podontsove). In: Kolesnik, A. V. (ed.). *Arkheologicheskii almanakh*, 7. Donetsk: Kitis. p. 61-92.
- Holubchuk, L. M., Myshusta, O. V. 2019. *Zvit pro arkeolohichnu rozvidku bilia okolytsi m. Pavlohrad na terytorii Troitskoi silskoi obiednanoi terytorialnoi hromady Pavlohradskoho raionu Dnipropetrovskoi oblasti u 2019 r.* Scientific Archive of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 2019/71.
- Holubchuk, L. M., Myshusta, O. V. 2020. *Zvit pro arkeolohichni rozvidky na terytorii Dnipropetrovskoi oblasti u 2020 r.* Scientific Archive of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 2020/59.
- Holubchuk, L. M., Filimonov, D. H., Myshusta, O. V. 2015. *Zvit pro arkeolohichni rozvidky na terytorii Dnipropetrovskoi oblasti u 2015 r.* Scientific Archive of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 2015/21.
- Holubchuk, L. M., Filimonov, D. H., Myshusta, O. V. 2016. *Zvit pro arkeolohichni rozvidky na terytorii Dnipropetrovskoi oblasti u 2016 r.* Scientific Archive of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64.
- Holubchuk, L. M., Filimonov, D. H., Myshusta, O. V. 2017. *Zvit pro arkeolohichni rozvidky na terytorii Dnipropetrovskoi oblasti u 2017 r.* Scientific Archive of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 2017/74.
- Holubchuk, L. M., Filimonov, D. H., Myshusta, O. V. 2018. *Zvit pro arkeolohichni rozvidky na terytorii Dnipropetrovskoi oblasti u 2018 r.* Scientific Archive of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 2018/21.
- Gorbov, V. N. 1996. Final bronzovogo veka Severo-Vostochnogo Priazovia i nekotorye problemy regionalnykh razlichii. In: Gorbov, V. N. (ed.). *Severo-Vostochnoe Priazove v sisteme evraziiskikh drevnostei (eneolit — bronzovyi vek): materialy mezhdunar. konf.*, 2. Donetsk, p. 13-21.
- Gorodtsov, V. A. 1910. *Bytovaia arkeologiya. Kurs lektsii, chitannykh v Moskovskom Arkheologicheskom Institute.* Moskva: Izd-vo Mosk. Arkheol. In-ta.
- Denisova, A. A. 2005. K probleme vzaimootnosheniia kultur epokhi bronzy na terytorii Donetskogo regiona. In: Otroshchenko, V. V. (ed.). *Na poshanu Sofii Stanislavivny Berezanskoi (zbirka naukovykh prats).* Kyiv: Shliakh, p. 181-189.
- Denisova, A. A. 1996. Tekhnologiya izgotovleniia keramiki na poselenii Kapitanovo I. *Dono-Donetskii region v sisteme drevnostei epokhi bronzy Vostochnoevropeiskoi stepi i lesostepi*, 2, p. 19-22.
- Dergachev, V. A. 1973. Pamiatniki epokhi bronzy. In: Ketratu, N. A. (ed.). *Arkheologicheskaia karta Moldavskoi SSSR*, 3. Kishinev: Shtiintsa.
- Kovalova, I. F. 1972. Rozvidka horishnoi techiei r. Samara. Arkheolohichni doslidzhennia na Ukraini v 1969 r., IV, p. 332-336.
- Korokhina, A. V. 2016. Opredelenie retseptov formovochnykh mass keramiki Subotovskogo gorodishcha. In: Gershkovich, Ia. P. *Subotovskoe gorodishche.* Kyiv: Institut arkeologii NANU, p. 503-506.
- Korokhina, A. 2020. Petrografichni doslidzhennia arkeolohichnoi keramiki u 2019. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini v 2019 rotsi*, p. 387-388.
- Kosareva, A. A. 1979. Keramika poseleniia srubnoi kultury v urochishche Usovo Ozero na Severskom Dontse. Moruzhenko A. A. (ed.) *Problemy epokhi bronzy Iugo-Vostochnoi Evropy. Tez. dokl. Donetsk, 3-6 dekabria 1979 g.*, Donetsk: b/v., p. 73-74.
- Lukiashko, S. I. 1999. *Predskyskii period na Nizhnem Donu.* In: Horbenko, A. A. (ed.). *Donskie drevnosti*, 7. Azov: Azov Museum of Local History, M-vo kultury Rostov. obl.

- Maryna, Z. P., Romashko, V. A., Severyn, A. B. 1995. Kurhany epokhy bronzы u s. Bohdanovka v Prysamare. In: Koval-eva, I. F. (ed.). *Problemy arkheolohii Podneprovya*. Dnepropetrovsk: DHU, p. 35-63.
- Maryna, Z. P., Romashko, V. A., Feshchenko, E. L., Voitiuk, P. V. 1990. Kurhannyi mohylnyk u s. Verbky. In: Koval-eva, I. F. (ed.). *Issledovanyia po arkheolohii Podneprovya*. Dnepropetrovsk: DHU, p. 22-38.
- Myshusta, O. V. 2019. *Zvit pro arkheolohichni rozvidky na terytorii Petropavlivskoho raionu Dnipropetrovskoi oblasti u 2019 r.* Scientific Archive of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 2019/67.
- Myshusta, O. V. 2020. *Zvit pro arkheolohichnu rozvidku na terytorii Petropavlivskoi selyshchnoi obiednanoi terytorialnoi hromady Petropavlivskoho raionu Dnipropetrovskoi oblasti u 2020 r.* Scientific Archive of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 2020/25.
- Morkovina, I. V. 1988. Poselenie u sela Bogdanovka na r. Samare. In: Artemenko, I. I. (ed.). *Arkheologicheskie pamiatniki Podneprovya v sisteme drevnostei Vostochnoi Evropy*. Dnepropetrovsk: DGU, p. 73-81.
- Otroshchenko, V. V. 1986. Belozerskaia kultura. In: Artemenko, I. I. (ed.). *Kultury epokhy bronzы na terytorii Ukrainy*. Kyiv: Naukova dumka, p. 117-152.
- Probyholova, O. S. 2017. *Naselennia nyzhnoi techii Siverskoho Dontsia ta Donetskoho kriazhu u zakliuchnyi period doby piznoi bronzы*. Dissertation abstract by Ph.D., Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine.
- Probyholova, O. S., Krasyl'nikov, K. I. 2015. Honcharni pechi finalu doby bronzы na Donetskomu kriazhi. *Arheologia*, 2, p. 34-45.
- Romashko, V. A. 2013a. *Naselenie zakliuchitel'nogo etapa pozdnego bronzovogo veka Levoberezhnoi Ukrainy (po materi-alam boguslavsko-belozerskoi kultury)*. Dissertation of Doctor of Historical Sciences. Dnipropetrovsk National University, In-stitute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine.
- Romashko, V. A. 2013b. *Naselenie zakliuchitel'nogo etapa pozdnego bronzovogo veka Levoberezhnoi Ukrainy (po materi-alam boguslavsko-belozerskoi kultury)*. Kyiv: Vidavnychi Dim «Skif».
- Terenozhkin, A. I. 1961. *Predskifskii period na dneprovskom Pravoberezhe*. Kii'v: AN USSR.
- Terenozhkin, A. I. 1965. *Osnovy khronologii predskifskogo perioda*. *Sovetskaia arkheologiia*, 1, p. 63-85.
- Cherniakov, I. T. 1985. *Severo-Zapadnoe Prichernomore vo vtoroi polovine II tys. do n.e.* Kyev: Naukova dumka.
- Sharafutdinova, E. S. 1980. *Pamiatniki predskifskogo vremeni na Nizhnem Donu (kobiakovskaia kultura)*. SAI, B1–11. Len- ingrad: Nauka.
- Brassel, K., Reif, D. 1979. A Procedure to Generate Thiessen Polygons. *Geographical Analysis*, 11 (3), p. 289-303.
- Korokhina, A. Forthcoming. (w. y.). Notes on the Cultural Process in the Late Bronze Age Final Stage in Eastern Ukraine. Insights from Ceramic Technology. *Old Potters' Almanac*.
- Korokhina, A., Butskiy, I. 2023. Approaching the Ceramic Technology of the Late Bronze Age Settlement of Hlyboke Ozero-2 in Eastern Ukraine: Preliminary Results. In: Diaconu, V., Gafincu, A. (eds.). *The Bronze Age in the Northern Black Sea Area. Multidisciplinary Studies (Bibliotheca memoriae antiquitatis XLVII)*. Braila; Piatra; Neamt: Neamt National Museum Complex, p. 291-319.
- Molera, J., Pradell, T., Vendrell-Saz, M. 1998. The Colours of Carich Ceramic Pastes: Origin and Characterization. *Applied Clay Science*, 13/3, p. 187-202. [https://doi.org/10.1016/S0169-1317\(98\)00024-6](https://doi.org/10.1016/S0169-1317(98)00024-6)
- Roux, V. 2019. *Ceramics and Society: A Technological Approach to Archaeological Assemblages*. Cham; Switzerland: Springer Nature. https://doi.org/10.1007/978-3-030-03973-8_1

О. О. ПОПЕЛЬНИЦЬКА

КРЕМІННИЙ НАКОНЕЧНИК ДРОТИКА ДОБИ БРОНЗИ З КРИМУ

Статтю присвячено публікації знахідки зі зруйнованого поховання, виявленої у 1926 р. поблизу с. Топчі-Кой у Криму (нині — с. Долинне Бахчисарайського р-ну АР Крим) та дослідженої Миколою Ернстом, який визначив її як кремінний кинджал. Історичний контекст поховання, описаного М. Л. Ернстом, дозволяє уточнити належність цього артефакту до певної археологічної культури.

Ключові слова: Крим, доба бронзи, кремінна зброя, М. Л. Ернст.

У науковому архіві Національного музею історії України (НА НМІУ) зберігаються документи Миколи Львовича Ернста (1889–1953) — дослідника археології Криму.

Певні аспекти біографії та наукової діяльності цього відомого археолога та непересічної особистості вже аналізувалися (Бібіков 1964; Храпунов 1989; Филимонов, Храпунов 1996; Непомнящий 2010, 2011, 2012, 2016; Чижова 2012).

М. Л. Ернст народився у Києві, де працював його батько, що мав німецьке підданство. Завершивши у 1907 р. гімназію у м. Глухові, М. Л. Ернст вступив на історичне відділення Берлінського університету, яке завершив у 1911 р., захистивши магістерську дисертацію. По поверненні до Києва М. Л. Ернст працював у бібліотеці Київського університету Св. Володимира, поки у 1914 р. разом із родиною, як етнічний німець, був засланий до Сибіру, де перебував до 1917 р. (Непомнящий 2016, с. 186). Переїхавши до Криму у 1919 р., М. Л. Ернст ви-

кладав у новоствореному Таврійському університеті, а з 1921 р. завідував археолого-етнографічним відділом Центрального музею Тавриди. Одночасно він був співробітником Кримського відділу в справах музеїв і охорони пам'яток мистецтва, старовини, природи й народного побуту, а також секретарем Таврійського товариства історії, археології та етнографії.

М. Л. Ернста вважають одним із найактивніших дослідників археології Криму 1920-х — 1930-х рр., який особисто та разом з іншими науковцями здійснив чимало експедицій і розвідок. Археологічну діяльність М. Л. Ернста 15 лютого 1938 р. перервав арешт за звинуваченням у шпигунстві на користь Німеччини та «германофільській» пропаганді в наукових публікаціях та виступах. У 1940 р. М. Л. Ернста заслали до таборів, після звільнення з яких із 1946 р. він жив на поселенні у Кемеровській обл. (Сибір). Там його у 1949 р. вдруге заарештували й знову відправили до табору. У 1953 р. М. Л. Ернста звільнили за амністією, проте він незабаром помер від серцевого нападу, так і не побачивши батьківщину. Відомого науковця поховано у м. Прокоп'євськ Кемеровської обл.

Однією з археологічних розвідок М. Л. Ернста було обстеження місця знахідки поховання, із кремінним виробом, визначеним, визначений ним як кинджал. Обставини виявлення цієї знахідки такі.

У листопаді 1926 р. поблизу с. Топчі-Кой (нині — с. Долинне Бахчисарайського р-ну АР Крим) під час копання глини місцеві мешканці випадково виявили поховання з кремінним артефактом, який було передано до Центрального музею Тавриди у Сімферополі, археологічний відділ якого очолював Микола Ернст. Отримавши 14 квітня 1927 р. повідомлення про цю знахідку, М. Л. Ернст виїхав до с. Топчі-Кой та 22–23 квітня 1927 р. провів обстеження місця її виявлення. Малюнок М. Л. Ернста із зображенням означено-

© ПОПЕЛЬНИЦЬКА Олена Олексіївна, 2026 — кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник, Національний музей історії України, ORCID: 0000-0002-2719-2503, elenac503@gmail.com

© Інститут археології НАН України, 2026

Ця стаття відкрита за ліцензією [CC BY-NC-ND 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk)
<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk>

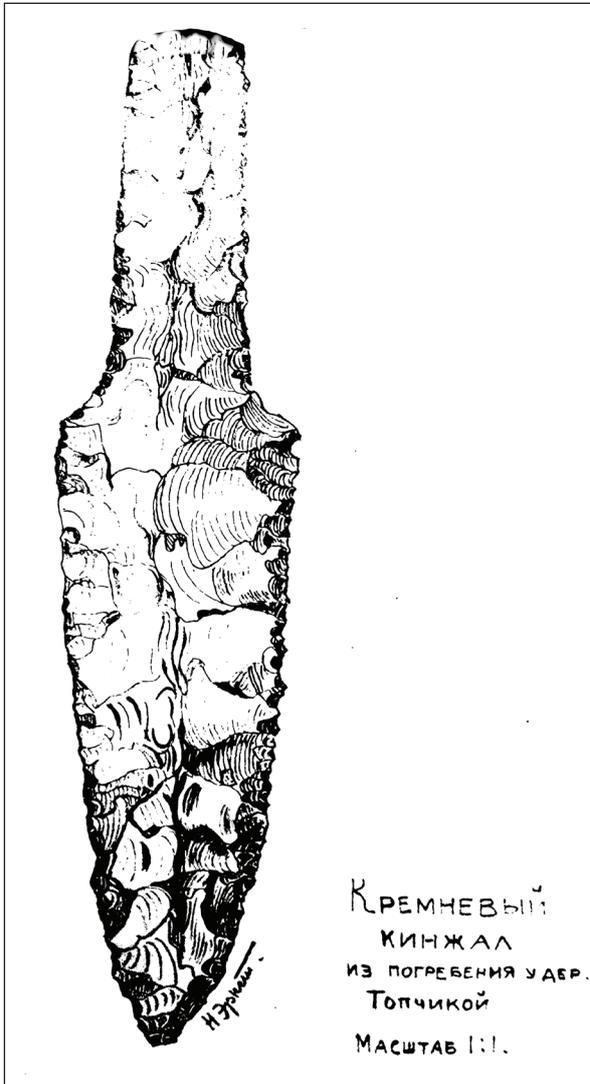

Рис. 1. Кремінний кинджал, у 1926 р. виявлений у похованні поблизу с. Топчі-Кой у Криму. Малюнок Миколи Ернста. Туш, перо. [1927 р.]. НА НМІУ

Fig. 1. A flint dagger discovered in 1926 in a burial near the village of Topchi-Koi in the Crimea. Drawing by Mykola Ernst. Mascara, pen. [1927]. Archive NMHU

ної знахідки (рис. 1), два рукописні плани (рис. 2, 3), розріз місця її виявлення (рис. 4), а також два варіанти звіту про відрядження до с. Топчі-Кой (рис. 5–5а, б) нині зберігаються у особистому фонді М. Ернста у НА НМІУ¹. Знахідка 1926 р. з с. Топчі-Кой досі не була введена до наукового обігу, а її місце перебування на сьогодні невідоме.

Контекст знахідки та її датування

Обставини виявлення означеного артефакту М. Л. Ернст виклав у чорновому та чистовому варіантах звіту про відрядження до с. Топчі-

Кой. Чорновий варіант звіту, написаний олівцем на аркуші з блокноту, має заголовок «Селище Топчікой на [ріці] Качі». У ньому йдеться про таке²:

«(с. 1). На горі (третє пасмо [Кримських гір], навпроти Качі) на північ від селища, на високому мису, що виступає над долиною, [я] виявив уламок кераміки — скіфської, грубої, з глини з піском, та грецької: край горла амфори та ручку амфори пізньої форми³. Селяни виорювали тут «глеки». Слідів будівель та укріплень немає. Селяни кажуть, що виявляли залишки стін. Вище на краю плато є великий розкопаний курган⁴.

З іншої сторони Качі (південний захід) у горах є печера Донгуз-Коба, непридатна для мешкання — [я] оглядав. На схилах під нею також трапляється скіфо-грецька кераміка, проте мало. Над садибою Гулахова на пагорбі є два маленькі охайні кургани.

Біля в'їзду до села зі сторони Бахчисараю праворуч шосе навпроти першого будинку ([власника] Сайко) є тераса, утворена під час викопування глини (біла добра глина). Тут при копанні глини виявили могилу. Могильна яма викопана в глинистому материкі. Заповнена чорноземом. Зберіглась лише верхня частина. Яма орієнтована на північний схід. Глибина 0,90 м, ширина 1,20 м, довжина не збереглась. Померлий лежав головою на північний схід. На момент виявлення у листопаді 1926 р. знайшли лише голову та плечі. Померлий лежав, певно, на спині обличчям догори. Під черепом знайдено кремінний кинджал, переданий до нас у Музей. Насипу над могилою не було.

Під час спорудження свого будинку навпроти цього місця на тій стороні шосе Сайко також знайшов поховання і в них — три горщикики.

(с. 2) Провів розвідку поряд поховання із кремінним кинджалом. Заклав три траншеї завширшки 1,00 м та глибиною 0,50 м до чистого білого глиняного материка, довжиною одна — 15 м, друга — 3 м, третя — 10 м (рис.⁵).

² Тут і далі переклад з російської належить авторці.

³ Сьогодні відомо про існування поблизу с. Долинне двох городищ III ст. до н.е. — III ст. н.е.: Топчі-Кой I та Топчі-Кой II і синхронного їм некрополя Долинне.

⁴ Можливо, це один із чотирьох курганів, у 1895 р. досліджених Ю. А. Кулаковським.

⁵ Номери малюнків не вказані.

¹ Науковий архів НМІУ, ф. Р-7, оп. 1, спр. 1.

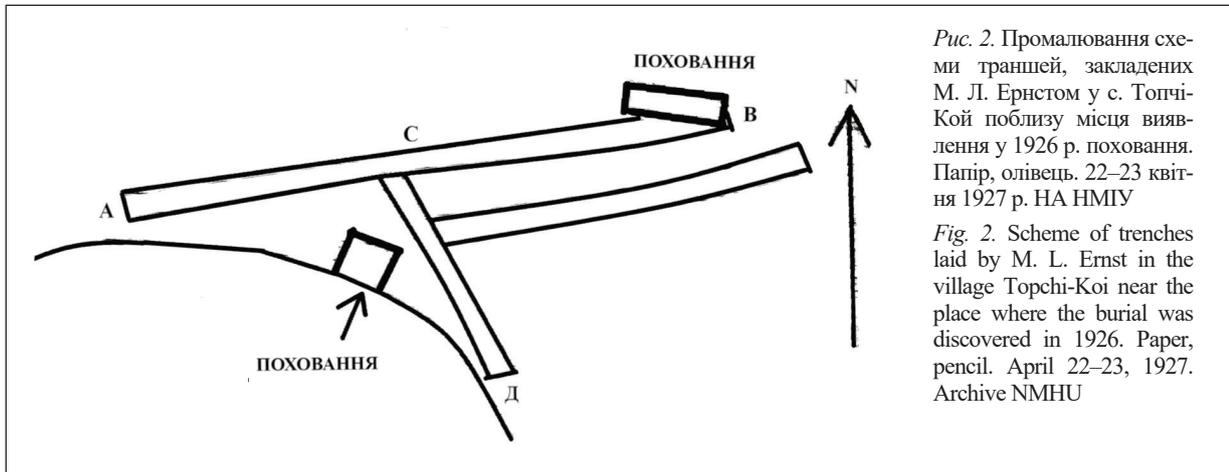

Рис. 2. Промалювання схеми траншей, закладених М. Л. Ернстом у с. Топчі-Кой поблизу місця виявлення у 1926 р. поховання. Папір, олівець. 22–23 квітня 1927 р. НА НМІУ

Fig. 2. Scheme of trenches laid by M. L. Ernst in the village Topchi-Koi near the place where the burial was discovered in 1926. Paper, pencil. April 22–23, 1927. Archive NMHU

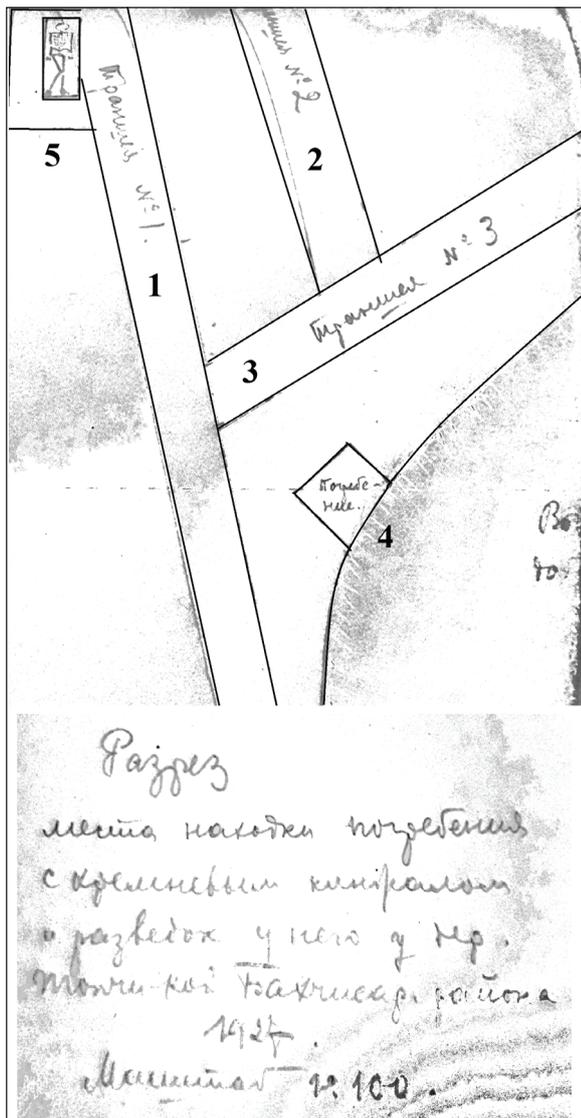

Рис. 3. Промалювання схеми траншей, закладених М. Л. Ернстом у с. Топчі-Кой поблизу місця виявлення у 1926 р. поховання. Папір, олівець. 22–23 квітня 1927 р. НА НМІУ

Fig. 3. Scheme of trenches laid by M. L. Ernst in the village Topchi-Koi near the place where the burial was discovered in 1926. Paper, pencil. April 22–23, 1927. Archive NMHU

Наприкінці [траншеї] «В» на глибині 40 см виявлене поховання чоловіка, віком близько 30 років, на спині, головою на захід, кістки доброї збереженості, речі відсутні. Кістяк покладено недбало: одне коліно на іншому. Слідів труни немає, довжина стег [нової кістки] 41 см. Череп схожий на грецькі.

Кераміка, виявлена при спорудженні будинку Сайко (рис.), з нею – короткий широкий меч та кілька «очкових» намистин».

Машинописний текст звіту М. Л. Ернста має назву «Розвідка поблизу с. Топчікой. 22–23 квітня 1927 р.», у ньому йдеться про таке:

«(с. 39) 14 квітня 1927 р. Центральний музей Тавриди отримав повідомлення від НКПроса [Народного Комісаріату Просвіти. — О. П.] Криму про те, що в селі Топчі-Кой селяни під час копання глини випадково знайшли поховання і в ньому — кремінний кинджал, також представлений у Музеї (див. рис.⁶).

22 квітня для дослідження місця виявлення знахідки та для детального з'ясування обставин цієї знахідки я прибув до села Топчі-Кой, розташованого у 6 верстах на Захід від Бахчисараю на річці Качі у долині її виходу крізь третє пасмо Кримських гір, утворене третинними відкладами. Пагорби третього пасма складаються з третинних вапняків, під якими залягають нижче-третинні глини. Виходи цих білих глин наявні у місці входження Бахчисарайського шосе до селища Топчікой, праворуч шосе навпроти першого будиночка (селянина Сайко). У цьому місці селяни селища Топчікой беруть глину для господарських потреб, унаслідок чого утворилась чимала виїмка глибиною до 3-х метрів з виїздом у неї шосе.

⁶ Номери малюнків не вказані.

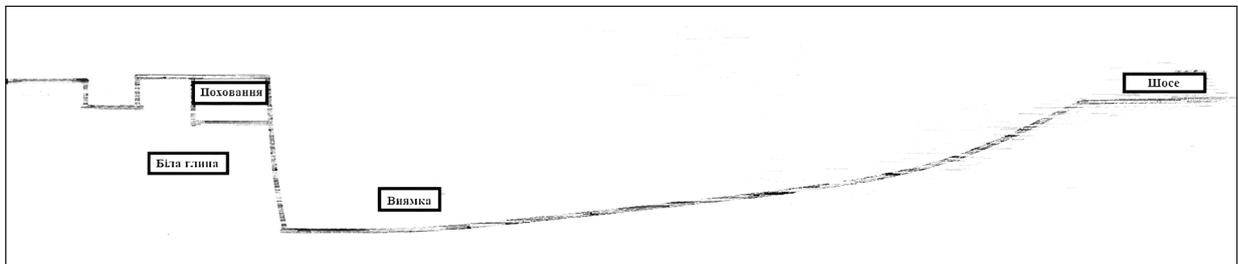

Рис. 4. Промальовання розрізу місця виявлення у 1926 р. поховання у с. Топчі-Кой. Папір, олівець. 22–23 квітня 1927 р. НА НМІУ

Fig. 4. Cross section of the place of discovery in 1926 in the village Topchi-Koi burial ground. Paper, pencil. April 22–23, 1927. Archive NMIU

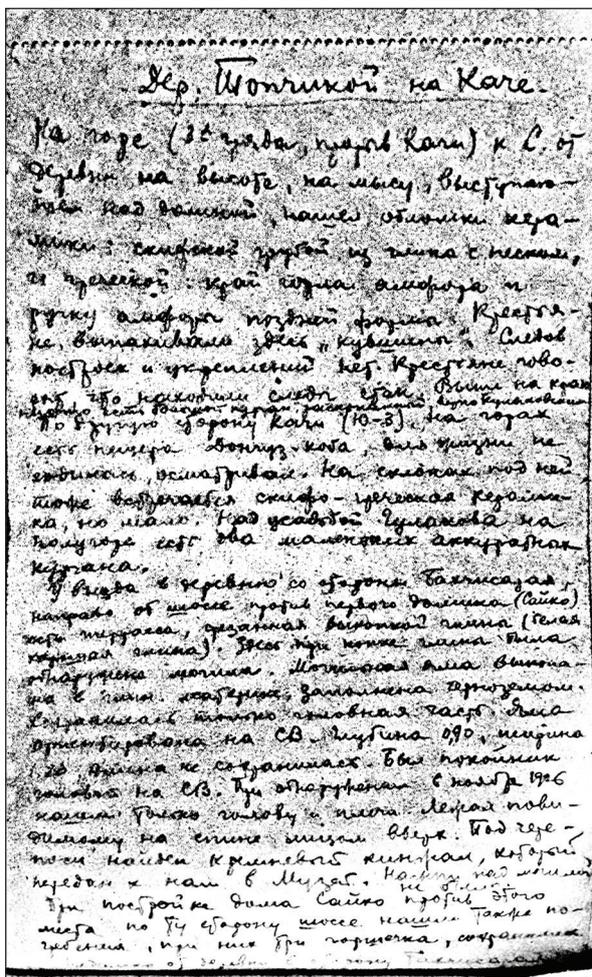

Рис. 5. Титульна сторінка звіту М. Л. Ернста «Селище Топчі-Кой на [ріці] Качі». Папір, олівець. 22–23 квітня 1927 р. НА НМІУ

Fig. 5. The title page of M. L. Ernst's report "Topchi-Koi Village on the Kacha [River]". Paper, pencil. April 22–23, 1927. Archive NMIU

Під час такого видобування глини селянин Мих. Вол. Анісімов і виявив означене поховання. Унаслідок вивчення могильної ями та опитування свідків я з'ясував таке.

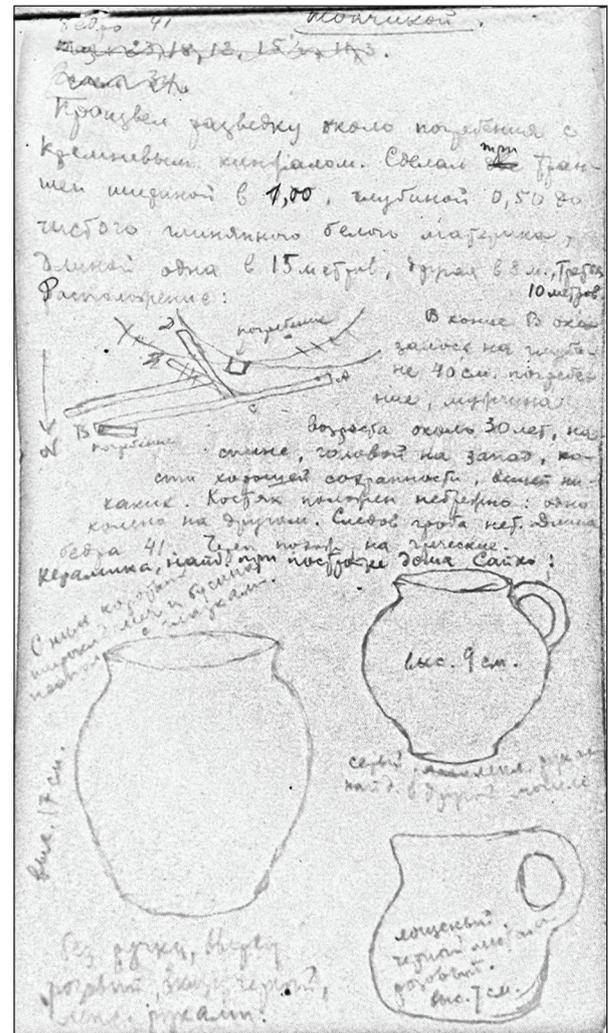

Рис. 5а. Друга сторінка звіту М. Л. Ернста «Селище Топчі-Кой на [ріці] Качі». Папір, олівець. 22–23 квітня 1927 р. НА НМІУ

Fig. 5a. The second page of M. L. Ernst's report "Topchi-Koi Village on the Kacha [River]". Paper, pencil. April 22–23, 1927. Archive NMIU

Могильна яма розташовувалась у найвищій точці невеликого пагорба висотою 2 м, складеного з білої глини с чорноземним покриттям завтовшки 30–40 см. Могильна яма не мала

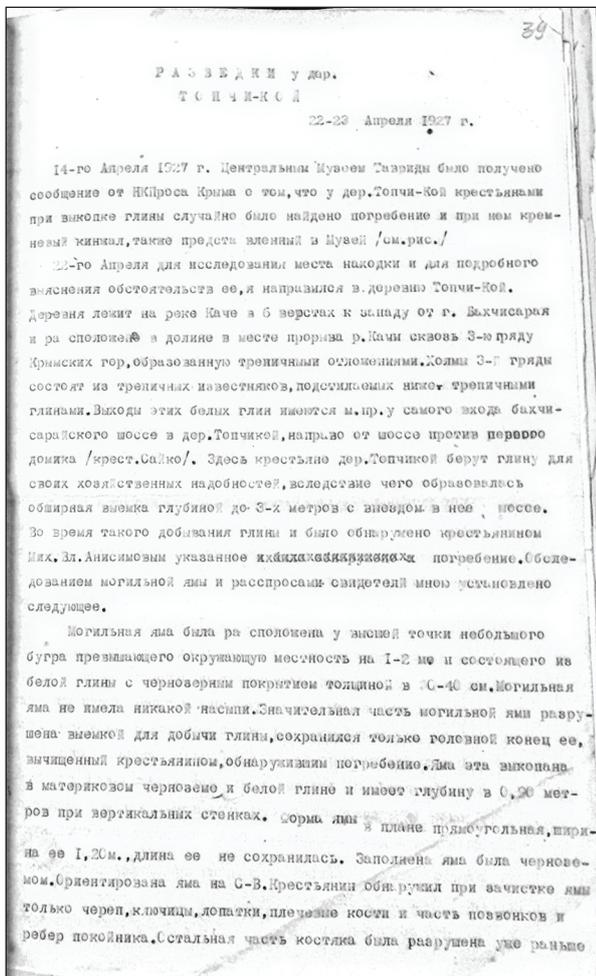

Рис. 6. Титульна сторінка звіту М. Л. Ернста «Розвідка поблизу с. Топчі-Кой. 22–23 квітня 1927 р.». Папір, машинопис. Після 23 квітня 1927 р. НА НМІУ

Fig. 6. Title page of M. L. Ernst's report "Reconnaissance near the village of Topchi-Koi. April 22–23, 1927." Paper, typescript. After April 23, 1927. Archive NMIU

будь-якого насипу. Її значну частину зруйнувала виїмка для видобутку глини, зберігся лише верхній кінець, розчищений селянином, що виявив поховання. Яма викопана у материковому чорноземі та білій глині, має глибину 0,90 м при вертикальних стінках. Яма у плані прямокутна, шириною 1,2 м, довжина не збереглась. Яма була заповнена чорноземом та орієнтована на північний захід. Селянин під час зачистки ями виявив лише череп, ключиці, лопатки, плечові кістки, частину хребців та ребра похованого. Решта кістяка була зруйнована раніше (с. 40) видобувачами глини. Покійний лежав на спині обличчям на Північний Схід, його плечові кістки паралельні тубулу. Череп та кістки були збережені тим, хто їх знайшов. Кременний кинджал під головою покійного [орієнто-

ваний] на північний захід. Інших предметів при небіжчику виявлено не було.

Через важливість означеної знахідки на сусідній із могилою ділянці для перевірки наявності інших подібних поховань я заклав три розвідувальні траншеї завширишки кожна в 1,00 м та глибиною у 0,50 м до чистого білого глинистого материка (розташування траншеї див. на плані, що додається). Загальна довжина прокладених траншеї 15–10 м. Траншеї ці ніяких поховань, аналогічних описаному, не виявили. У східному кінці 15-метрової траншеї було виявлене поховання у прямокутній ямі, орієнтованій зі сходу на захід, розмірами 1,95 × 0,55 м, глибиною 0,40 м, що не доходило до чистого материка. Покійний лежав на спині обличчям на схід. Права нога децю зігнута у коліні, яке покладене на ліву ногу, що лежала у витягнутому положенні. Покійний — чоловік віком близько 30 років, зростом 1,65 м, довжина стегна 41 см. Ніяких предметів при покійному виявлено не було. Судячи зі збереженості кісток, поховання належить до останніх 2-х століть і до вище означеного поховання стосунку не має.

Шляхом опитування місцевого населення я з'ясував, що під час спорудження будинку селянкою Пр. Фед. Сайко навпроти місця виявлення описаного поховання з кременним кинджалом на протилежній стороні шосе 1919 р. були виявлені на глибині близько одного сажня від поверхні землі два поховання. Деталі розташування цих поховань з оповіді селянки Сайко з'ясувати з достовірністю не вдалось. При покійних були знайдені залізний широкий кроткий меч, три глиняні ліплені від руки горщики сірої глини, одна намистина з єгипетської пастти з вічками. Усі ці предмети власниця будинку зберегла. Вони належать скіфській культурі римської доби і вповні аналогічні предметам зі скіфського городища «Неаполь» поблизу Сімферополя».

Крім двох означених текстів звітів зберігся малюнок тушшю з підписом М. Л. Ернста із зображенням кременного виробу видовжено-витягнутих пропорцій із довгим черенком та двосторонньою ретушшю. За цим малюнком, виконаним у масштабі 1:1 на стандартному аркуші паперу для письма, розміри «кинджала» з с. Топчі-Кой приблизно становили 25–27 см. Історичний контекст поховання, описаного М. Л. Ернстом, дозволяє уточнити належність цього артефакту до певної археологічної культури.

Рис. 7. Фрагмент карти Південного берега Криму до видання «Кримський збірник» П. Кеппена (Кеппен 1836)

Fig. 7. A fragment of the map of the Southern coast of Crimea for the publication "Crimean Collection" by P. Koeppen (Köppen 1836)

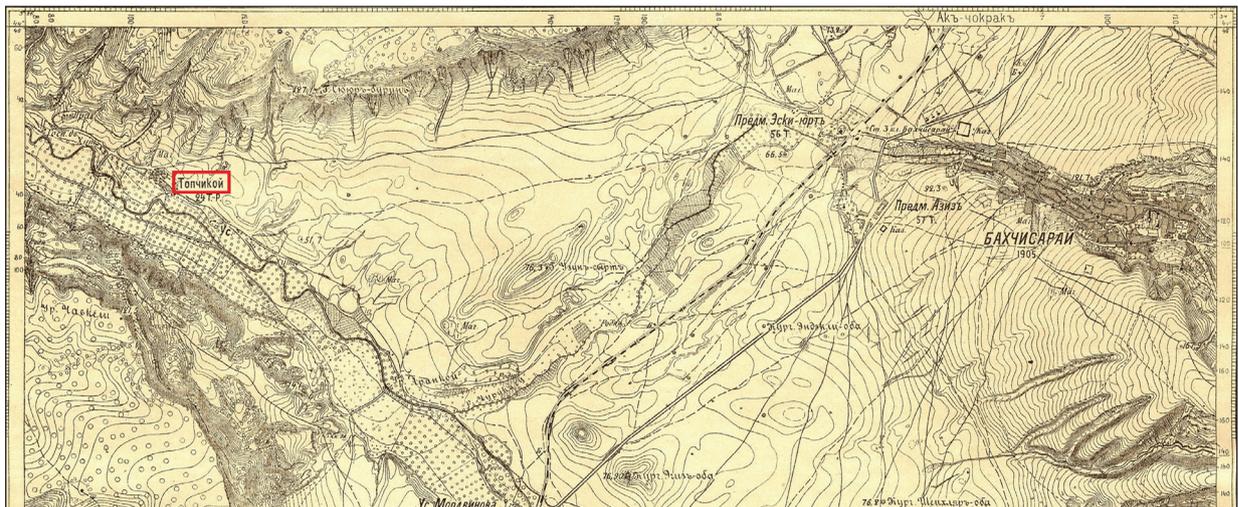

Рис. 8. Фрагмент топографічної карти околиць м. Севастополя 1890 р. із зображенням с. Топчі-Кой, , за: Сухопутна карта Криму, 1890

Fig. 8. A fragment of a topographic map of the outskirts of Sevastopol in 1890 with an image of the village of Topchi-Koi, after: Land Map of Crimea 1890

Час найбільш інтенсивного використання у Північному Причномор'ї та Криму подібних біфасіальних кремінних виробів (які дослідники визначають як ножі-кинджали або наконечники дротиків) припадає на добу ранньої та середньої бронзи. За підрахунками С. М. Разумова, з тогочасних поховальних комплексів походить близько 140 подібних виробів; їх певна кількість також відома за матеріалами поселень та є випадковими знахідками. Кинджали-біфаси доби бронзи репрезентують варіанти листо-подібної форми, відомої з часу верхнього палеоліту (Разумов, Хохлов, Кравченко 2011, с. 82-83).

За типологією С. М. Разумова, «кинджал», у 1926 р. виявлений у с. Топчі-Кой, належить до типу С-II: великі біфаси із черенком та виокремленими горизонтальними уступами-плічками. За підрахунками С. М. Разумова, п'ять кремінних виробів, за формою подібних до «кинджалу» з с. Топчі-Кой, походять із поховань ямної культурно-історичної спільності та визначені дослідниками як наконечники дротиків (3 од.), ніж-кинджал (1 од.) і виріб невизначеного призначення (1 од.) (Разумов 2010, с. 11-12).

До ямної археологічної культури подібні кремінні артефакти зарахували і С. І. Іванова та В. В. Циміданов, які визначили їх як дротики та

зазначали, що у похованнях Побужжя, Приазов'я та Донеччини списи й дротики переважають серед предметів озброєння, хоча є доволі рідкісними. Із 1400 комплексів південно-бузького варіанту ямної культури кремінні списи й дротики виявлені лише в 14 похованнях, кинджал — в одному похованні; до того ж останній, судячи з місця його розташування у могилі, на думку С. І. Іванової та В. В. Циміданова, є наконечником списа. У Північно-Західному Приазов'ї кремінні списи і дротики виявлені у 10 із 589 поховань (Іванова, Циміданов 2004, с. 135-136).

Отже, знахідки кремінних артефактів (подібних до «кинджала» із с. Топчі-Кой) дослідники зараховують до ямної археологічної культури раннього бронзового віку. Функціональне призначення знахідки з с. Топчі-Кой — наконечник дротика — визначає місце його розташування у похованні, а саме біля голови похованого. Водночас В. П. Власов та В. О. Тихомиров вважають, що кремінні біфаси з двосторонньою обробкою могли мати багатофункціональне універсальне призначення і використовуватись як у побуті, так і військовій справі (Власов, Тихомиров 2017, с. 73).

Наконечниками дротиків артефакти, за формою подібні до знахідки з с. Топчі-Кой, вважає і дослідник В. І. Клочко, який визначає їх як оброблені з двох боків гостролисті кремінні вістря з чітко виділеним довгим звуженим черенком. Вони походять із поховань ямної археологічної культури Криму, Дніпропетровщини, Херсонщини та Миколаївщини (Клочко 2006, с. 64). Натомість кинджалами В. І. Клочко вважає кремінні вироби з вузьким гостролистим лезом і слабо виділеним або зовсім не виділеним черенком та кремінні вироби з видовжено-трикутним лезом і коротким широким черенком (Клочко 2006, с. 66, 69). Таким чином, знахідка з с. Топчі-Кой за своїми зовнішніми ознаками підпадає під визначення дротика.

Із території Кримського півострова походить ще один кремінний наконечник дротика (визначення В. І. Клочка), виявлений 1998 р. у кургані поблизу с. Ємельянівка Нижньогірського р-ну. Це виріб довжиною 0,18 м із чітко виокремленим черенком, який В. П. Власов та В. О. Тихомиров також вважають наконечником списа або, скоріше, дротика. У похованні цей артефакт лежав паралельно до західної торцевої стіни могильної ями, а його вістря було спрямоване у напрямку до черепа похованого. Якщо в цього наконечника було древко, його гі-

потетична довжина відповідає довжині древка дротика (Власов, Тихомиров 2017, с. 72).

Аналогіями кремінного артефакту, знайденого у с. Ємельянівка, на думку В. П. Власова та В. О. Тихомирова, є три знахідки з Криму. Першу з них у 2016 р. було виявлено під час дослідження у Сімферопольському р-ні поховання ямної археологічної культури в кургані Трудове 1. Означений кремінний предмет, визначений В. П. Власовим та В. О. Тихомировим як наконечник або кинджал, перебував біля кисті лівої руки похованого (Власов, Тихомиров 2017, с. 71). Цей артефакт належить до типу двосторонніх черенкових, його довжина становить 0,130 м, найбільша ширина — 0,037 м, довжина черенка — 0,050 м. Плоска, двостороння ретуш ретельно виконана. Добре виділений черенок плавно звужується від леза до його основи. У місці переходу леза в черенок наявні симетричні поперечні виїмки, що могли призначатися для кріплення дерев'яного чи кістяного руків'я. Слідів древка чи руків'я не виявлено.

Другий кремінний виріб схожої форми (проте без виїмок у основі леза) довжиною 0,14 м у 2003 р. було виявлено поблизу оз. Донузлав (пів Тарханкут) у похованні кургану ямної археологічної культури поблизу лицьової частини черепа чоловічого кістяка.

Третій аналогічний кремінний виріб лавролисної форми довжиною 0,11 м (також без виїмки) у 1969 р. було виявлено в похованні ямної археологічної культури кургану Танкове поблизу м. Красноперекопська (нині — м. Яни Капу). Він лежав біля кісток лівої руки похованого, вістям спрямований до черепа.

Найбільш схожою на кремінний виріб із кургану Трудове 1 є знахідка, виявлена у м. Інкерман під час дослідження залишків могильника доби бронзи (II тис до н.е.), які перебували під культурним шаром таврського поселення раннього залізного віку. В одному з досліджених поховань поряд кістяка, зорієнтованого черепом на північний схід, було виявлено «наконечник списа, направлений вістря до догори» із симетричними поперечними виїмками, а в ногах небіжчика — ліпну посудину. Г. М. Тощев припустив наявність на цьому місці зруйнованого кургану доби бронзи, що дозволяє зараховувати означені знахідки до ямної археологічної культури (Власов, Тихомиров 2017, с. 72).

Отже, кремінний артефакт, виявлений 1926 р. у с. Топчі-Кой, скоріше за все, є наконечником дротика, імовірно, ямної археоло-

гічної культури. Крім поховання, дослідженого М. Л. Ернстом, поблизу с. Топчі-Кой, певно, були й інші аналогічні поховання. Так, кілька поховань доби бронзи, розташованих під курганами, у 1895 р. поблизу с. Топчі-Кой виявив професор київського університету Св. Володимира Ю. А. Кулаковський.

Першим із дослідників, хто припустив, що кургани, досліджені Ю. А. Кулаковським, були розташовані саме поблизу с. Долинне (колишнього с. Топчі-Кой), став С. Г. Колтухов. Підставою для такого висновку є те, що, за свідченням Ю. А. Кулаковського, на першому з розкопаних ним курганів стояв досить унікальний для цього регіону Криму антропоморфний менгір «кам'яна баба». Цю пам'ятку, розташовану ліворуч шляху, що вів із Бахчисарая до с. Топчі-Кой, у 1837 р. згадував П. І. Кеппен — автор праці «Про старожитності Південного берега Криму і Таврійських гір» (рос. «О древностях Южного берега Крыма и гор Таврических»), який позначив її на карті (рис. 7) — додатку до означеної праці (Колтухов 1998, с. 17-18). Місцевість, де у 1926 р. поблизу с. Топчі-Кой було виявлено поховання, а також курган із «кам'яною бабою» на верхівці, позначені на топографічній карті околиць м. Севастополя 1941 р. (рис. 8).

У першому з курганів (розташованому поблизу с. Топчі-Кой) Ю. А. Кулаковський виявив поховання доби бронзи: людський кістяк із підібганими ногами, який лежав головою на північний схід, у могильній ямі, викопаній у материковій глині.

Другий із досліджених курганів (т. зв. курган Кулаковського) розташовувався неподалік першого. До доби бронзи належали два з виявлених у ньому поховань, одне з яких перебувало у кам'яній скрині, спорудженій із чотирьох вертикальних плит, перекритих горизонтальною плитою. Похований лежав головою на північний схід, на лівому боці з підібганими ногами на підсипці з дрібного річкового каменю. На внутрішній стінці скрині зберігся лінійний розпис чорною та червоною мінеральною фарбами.

Третій курган розташовувався за одну версту (дещо більше одного км) на південь від першого та другого курганів. У ньому Ю. А. Кулаковський виявив два поховання доби бронзи, одне з яких було здійснене у кам'яній скрині, накритій великою круглою плитою. У скрині виявлено два людські скелети у сидячому по-

ложенні, а у куті скрині стояв глиняний горщик чорного кольору. У другому похованні також була кам'яна скриня, стінки якої ізсередини були розписані смугами чорного та червоного кольорів. На дні скрині виявлено два кістяки з підібганими ногами зі слідами вохри на кістках, покладені головами на північний схід.

Четвертий курган, досліджений Ю. А. Кулаковським на південь від третього, містив два поховання доби бронзи. У першому був людський кістяк із підібганими ногами, що лежав у могильній ямі, викопаній у материковій глині. У заповненні ями було виявлено шматок мінералу реальгару (червоний сульфід миш'яку) ясно-червоного кольору. Друге поховання було в кам'яній скрині, спорудженій із чотирьох вертикальних плит. Людський кістяк із підібганими ногами лежав на підсипці з дрібного річкового каменю. У заповненні скрині Ю. А. Кулаковський виявив фрагменти нашитого на шкіру бронзового пояса (?) та шматки мінеральної фарби — жовтої та червоної мумії (залізооксидного пігменту) (Кулаковский 1897, с. 117-119).

У 1955 р. три невеликі кургани у с. Долинне (колишнє с. Топчі-Кой) дослідили науковці Бахчисарайського історико-археологічного музею. У центрі третього кургану на давній денній поверхні перебувала велика кам'яна скриня, складена з чотирьох плит та перекрита кількома плитами. Оскільки скриня на момент прибуття музейників була зруйнована, а плити розбиті, орієнтацію та розміри скрині з'ясувати не вдалося. На внутрішній поверхні однієї плити червоною вохрою було зображено коло із вписаним хрестом. У ящику скорчено на боку головою на південний схід, лежав людський скелет зі слідами вохри на кістках, а біля черепа — тонкий бронзовий списоподібний кинджал.

На думку А. О. Щепинського, група пам'яток із кам'яними скринями, встановленими в центрі курганного насипу на давній поверхні або дещо впущеними в неї, відома в Криму. Поховання у них скорчені, зі слідами вохри на кістках, у лежачому чи напівсидячому положенні покладені головою на південний схід або південний захід. Поховальний інвентар складають кам'яні знаряддя, ліпні горщики й пласкі мідні списоподібні кинджали. Поховання в кам'яній скрині, у 1955 р. виявлене у с. Долинне, А. О. Щепинський зарахував до катакомбної культури першої половини II тис. до н.е. доби середньої бронзи (Щепинский 1961, с. 227-229).

Висновки

Виявлення поблизу с. Топчі-Кой (с. Долинне) у 1895 та 1955 рр. курганів із похованнями, що мають ознаки ямної, кемі-обинської та катакомбної археологічних культур дозволяє припустити, що поховання, у 1926 р. виявлене у с. Топчі-Кой, може належати до однієї з цих культур.

Кримські аналогії похованню з кремінним наконечником дротика з с. Топчі-Кой (підкурганні поховання у с. Ємельянівка, Трудове 1, Донузлав, Танкове та Інкерман), зараховані дослідниками до ямної археологічної культури, дозволяють звзвити датування знахідки з с. Топчі-Кой добою ранньої бронзи. Водночас відсутність

знахідок кремінних наконечників дротиків у похованнях у кам'яних скринях, у 1895 р. досліджених Ю. А. Кулаковським поблизу с. Топчі-Кой, та відсутність будь-яких ознак кам'яної скрині дозволяють відкинути припущення про належність поховання із с. Топчі-Кой до кемі-обинської археологічної культури.

На користь належності знахідки із с. Топчі-Кой до предметів озброєння ямної археологічної культури свідчить і зарахування дослідниками (В. І. Клочко, С. М. Разумов та ін.) подібних кремінних наконечників дротиків (чи кинджалів) до ямної культурно-історичної спільноти.

Надійшла 20.08.2024

Бібіков, С. І. 1964. Микола Львович Ернст (до 75 річчя з дня народження). *Археологія*, 16, с. 232-233.

Власов, В. П., Тихомиров, В. А. 2017. Раскопки кургана Трудовое 1. В: Майко, В. В. (ред.). *История и археология Крыма. Сборник статей*. В. Симферополь: ИП Бровко А. А., с. 68-81.

Иванова, С. И., Цимиданов, В. В. 2004. Воинство в ямном обществе Северо-Западного Причерноморья. *Древности. Харьковский историко-археологический ежегодник*, 5, с. 133-140.

Кеппен, П. И. 1836. Указатель к Карте Южного Крыма, принадлежащей к Крымскому сборнику Петра Кеппена. Издан при Императорской Академии наук.

Клочко, В. І. 2006. *Озброєння та військова справа давнього населення України (5000–900 рр. до Р. Х.)*. Київ: АртЕк.

Колтухов, С. Г. 1998. Курган Кулаковского. *Херсонесский сборник*, 9, с. 17-24.

Кулаковский, Ю. А. 1897. Отчет проф. Ю.А. Кулаковского о его исследованиях в Крыму. *Отчет Императорской археологической комиссии за 1895 год*, Санкт-Петербург: Типография Главного управления уделов, с. 117-124.

Непомнящий, А. А. 2016. Эрнст Николай Львович (1889–1956). В: Бочаров, С. Г., Ситдииков, А. Г. (ред.). *Мирас – Наследие. Татарстан – Крым. Город Болгар и изучение татарской культуры в Татарстане и Крыму в 1923–1929 годах*, 1. [Пермь]: «Астер Плюс», с. 183-201.

Непомнящий, А. А. 2010. Неизвестные страницы биографии Николая Эрнста: новые документы архивов Киева, Москвы и Санкт-Петербурга. *Сіверщина в історії України*, 3, с. 281-294.

Непомнящий, А. А. 2011. К восстановлению географии археологических исследований Н. Л. Эрнста в Крыму. *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Исторические науки»*, 24 (63), 2, с. 83-95.

Непомнящий, А. А. 2012. *Профессор Николай Эрнст: страницы истории крымского краеведения*. Киев: Стилюс.

Разумов, С. М. 2010. *Крем'яні вироби населення Надчорномор'я доби ранньої та середньої бронзи (за матеріалами поховань)*. Автореферат дисертації к. і. н. Інститут археології НАН України

Разумов, С. М., Хохлов, М. В., Кравченко, Е. А. 2011. Крем'яний ніж-кинжал доби бронзи з Південно-Західного Криму. *Археологія*, 2, с. 82-84.

Сухопутна карта Криму 1890 року. Військово-топографічне депо. Масштаб 1:42000 (1 верста у дюймі). Аркуш XVI–II Сімферопольський повіт Таврійської губернії. URL: <https://freemap.com.ua/wp-content/uploads/2024/02/16-11.webp> (дата звернення: 25.02.2026).

Филимонов, С. Б., Храпунов, И. Н. 1996. Николай Львович Эрнст – исследователь истории и древностей Крыма. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, 5, с. 242-255.

Храпунов, И. Н. 1989. Микола Львович Ернст. *Археологія*, 4, с. 111-115.

Чижова, Л. К. 2012. Эрнст Н. Л. — первый директор библиотеки Таврического университета: к 95-летию со дня основания библиотеки. *Культура народов Причерноморья*, 229, с. 156-168.

Щепинский, А. А. 1961. Соляные изображения эпохи бронзы из Крыма. *Советская археология*, 2, с. 227-231.

Olena O. Popelnytska

PhD, Leading Research Fellow, the National Museum of the History of Ukraine, ORCID 0000-0002-2719-2503, elenac503@gmail.com

A BRONZE AGE FLINT DART POINT FROM CRIMEA

The article is devoted to the publication of a flint dart point — a chance find from a destroyed burial near Topchi-Koi village in Crimea (now Dolyne village, Bakhchysarai district of the Autonomous Republic Crimea), researched by Mykola Ernst.

In November 1926, near Topchi-Koi village in Crimea, local residents accidentally discovered a burial with a flint item, which was transferred to the Central Museum of Tavryda in Simferopol, the archaeological department of which was headed by Mykola Ernst at the time. Having received a message about this find on April 14, 1927, M. L. Ernst conducted a survey of the place where this find was discovered on April 22–23, 1927. M. L. Ernst's drawing with the image of the specified find, two handwritten plans and a section of the place of its discovery, as well as two reports on the results of a fieldwork in 1927 to Topchi-Koi village are currently stored in his personal archive in the Scientific Archive of the National Museum of the History of Ukraine. Information about the find of 1926 from the village of Topchi-Koi has not yet been introduced into scientific circulation. The location of this artefact is currently unknown, but M. L. Ernst's perfectly executed drawing allows us to get an idea of the find.

The burial pit was located on a top of a clay hill 2 m high and had no embankment. The burial pit, 0.9 m deep, was half destroyed during clay mining. The pit was rectangular, 1.2 m wide, oriented to the north-west. Its original length had not been preserved. The skull, clavicles, shoulder blades, part of the vertebrae and ribs of the buried person were found in the object. The shoulder bones were laying parallel to the trunk. The rest of the skeleton was destroyed. Under the head of the deceased there was a flint “dagger”. No other items were found with the buried person.

Detection near Topchi-Koi village (Dolynne) in 1895 and 1955, mounds with burials that have signs of the Kemi-Oba, Yamna (Pit Grave culture or Ochre Grave culture) and Catacomb archaeological cultures allow making the assumption that the burial was discovered in the village in 1926. Topchi-Koi site may belong to one of these cultures. The assumption that the find belongs to Topchi-Koi industry is also supported by the inclusion of similar flint dart points (or daggers) by researchers (V. I. Klochko, S. M. Razumov and others) into the Yamna cultural community.

Key words: Crimea, Bronze Age, flint tools, M. L. Ernst, Crimea.

References

- Bibikov, S. I. 1964. Mykola Lvovych Ernst (do 75 richchia z dnia narodzhennia). *Arheologia*, 16, p. 232-233.
- Vlasov V. P., Tikhomirov V. A. 2017. Excavations of the Barrow Mound Trudovoe 1. V.V. Maiko (ed.). *History & Archaeology of Crimea*, 5. Simferopol', pp. 68-81.
- Ivanova, S. I., Tsimidanov, V. V. 2004. Military in the Pit Society of the Northwest Black Sea Coast. *Antiquities (Drevnosti). Kharkiv Historical & Archaeological Annual*, 5, pp. 133-140.
- Köppen, P. I. 1836. Index to the Map of Southern Crimea, belonging to the Crimean Collection of Peter von Köppen. Published at the Imperial Academy of Sciences.
- Klochko, B. I. 2006. *Weaponry of Societies of the Northern Pontic Culture Circle: 5000 - 900 BC*. Kyiv: ArTek.
- Koltukhov, S. G. 1998. Kulakovsky's Mound. *The Chersonese Collection*, 9, p. 17-24.
- Kulakovskii, Yu. A. 1897. Report of Professor Yu. A. Kulakovsky on his Investigations in Crimea. *Report of the Imperial Archaeological Commission for 1895*. p. 117-124.
- Nepomniashchii, A. A. 2016. Ernst Nikolai Lvovich (1889–1956). In: Bocharov, C. G., Sitdikov, A. G. (eds.), *Miras – Nasledie. Tatarstan – Krym. Gorod Bolgar i izuchenie tatarskoi kultury v Tatarstane i Krymu v 1923–1929 godakh*, 1. Aster Plius, p. 183-201.
- Nepomniashchii, A. A. 2010. Neizvestnye stranitsy biografii Nikolaia Ernsta: novye dokumenty arkhivov Kieva, Moskvy i Sankt-Peterburga. *Sivershchyna v istorii Ukrainy*, 3, p. 281-294.
- Nepomniashchii, A. A. 2011. K vosstanovleniiu geografii arheologicheskikh issledovaniy N. L. Ernsta v Krymu. *Scientific notes of Taurida National V. I. Vernadsky University. Series “Historical Sciences”*, 24 (63), 2, p. 83-95.
- Nepomniashchii, A. A. 2012. *Professor Nikolai Ernst: stranitsy istorii krymskogo kraevedeniia*. Kyiv: Stilos.
- Razumov, S. M. 2010. *Flint artefacts of Northern Pontic Populations of the Early and Middle Bronze Age (based on burial materials)*. *Specialty – 07.00.04. – Archaeology*. Abstract of a dissertation for the degree of a Candidate of Historical Sciences. Kyiv.
- Razumov, S. M., Khokhlov, M. V., Kravchenko, E. A. 2011. Flint Knife-Poniard of the Bronze Age from the South-Western Crimea. *Arheologia*, 2, p. 82-84.
- Land Map of Crimea. 1890. Military Topographic Depot. Scale 1:42000 (1 verst in an inch). Sheet XVI – II. Simferopol District of the Tavria Province. URL: <https://freemap.com.ua/wp-content/uploads/2024/02/16-11.webp> (access date: 25.02.2026).
- Filimonov, S. B., Khrapunov, I. N. 1996. Nikolai Lvovich Ernst – issledovatel istorii i drevnostei Kryma. *Materials in Archaeology, History and Ethnography of Tauria*, 5, p. 242-255.
- Khrapunov, I. N. 1989. Mykola Lvovych Ernst. *Arheologia*, 4, p. 111-115.
- Chizhova, L. K. 2012. Ernst N. L. — pervyi direktor biblioteki Tavricheskogo universiteta: k 95-letiiu so dnia osnovaniia biblioteki. *Kultura Narodov Prichernomoria*, 229, p. 156-168.
- Shepinskiy, A. A. 1961. Solyarnye izobrazheniia epohi bronzy iz Kryma. *Sovetskaia arheologiya*, 2, p. 227-231.